

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR

Cilt: XXXVI

No: 143

Temmuz 1972

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA

1 9 7 2

Sahibi : TÜRK TARİH KURUMU
Yazı işlerini yöneten sorumlu müdür : ULUĞ İĞDEMİR

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, İncelemeler :	Sayfa
ALBEK, AZİZ : Perge Şehri Su yolları (17 resimle birlikte)	289
TANSEL, FEVZİYE A. : Günümüze Kadar Bilinmeyen Beş Saz şairimiz	293
BÜYÜKTUĞRUL, E. AMİRAL AFİF : 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı için yeni belge (2 fotokopi ile birlikte)	313
SONYEL, SELÂHİ R. : İngiliz Belgelerine göre Medine Müdafii Fahrettin Paşa (21 fotokopi ile birlikte)	333
MUMCU, DOÇ. DR. AHMET : Külliyyat-ı Kavanin	377
Bildiriler :	
YAZICI, TAHSİN : Menâkıb Al-Ârifin'in Sanat Tarihi Bakımından Değeri. 385	385
Bibliyografya :	
MANSEL, ORD. PROF. DR. ARIF MÜFİD: Theodor Wiegand, <i>Halbmond im letzten Viertel. Archäologische Reiseberichte = Son çeyreğinde Yarımay. Arkeoloji gezi haberleri</i>	389
TUNAY, MEHMET İ. : Nezih Fıratlı, <i>Izmit Şehri ve Eski Eserleri Rehberi</i> ...	403
Haberler :	
Türk Tarih Kurumu Genel Kurul Toplantısı	405

Kapakdaki resim : Acemhöyük kazılarında bulunmuş M. Ö. 18 ci yüzyıla ait bir damga mühür baskısı.

BELLE TEN

Cilt: XXXVI

TEMMUZ 1972

Sayı: 143

PERGE ŞEHİRİ SU YOLLARI

AZİZ ALBEK

Arkeolog

1971 yılı Perge kazısı çalışmalarında Prof. Arif Müfit Mansel Perge suyollarını araştırmak ve tespit etmekle beni görevlendirdi.

Bugün Perge'de direkli caddelerin ortasındaki kanallar nymphaeumler (anıtsal çeşmeler), ve hamamlar gibi su ile ilgili pek çok yapı vardır. Bu yapılar birbirlerine yer yer rastlanan toprak üstü su kanalları ve su köprüleri ile bağlanır.

Şehrin suyu, 1970 yılında kazısına başlanmış olan Nymphaeum'dan dağılır. Bu Nymphaeum Akropol'un güney yamacında, şehrin diğer yapılarından daha yüksek bir yerdedir. Şehirdeki caddelerin ortalarındaki su arkları da buradan başlar. Palestra, hamamlar ve çeşmelerin su dağıtımının ayrı bir konu olarak incelenmesi gerekmektedir. Bunun için bu raporda biz sadece Perge şehrinin suyunun nereden geldiğini açıklamakla yetiniyoruz (Resim 1, Kroki 1).

Perge'de batı sur duvarı dışında, batı hamamının güneyinde su ile ilgili olduğunu düşündüğümüz bir yapı kalıntısına rastlanır. Yapının, içinden geçen künkler dolayısıyla, bir su terazisi olabileceği akla gelmektedir (Resim 2). Bu yapıdan itibaren sur dışında sura paralel olarak toprak üstünde güneye doğru uzanan suyolu izleri görülür (Resim 3).

200 m. sonra suyolu batıya doğru döner ve tarlalar içinde devam eder (Resim 4), Aksu - Murtuna yolunu keserek şehrin batısında

uzanan Kocabelen sırtına varır. Bugün “Yörügün damı” (evi) denilen yerin arkasında bulunan çeşme bu kanalla ilgilidir. Bu çeşmeden kuzeye doğru gidildiğinde “Geçicek” geçidinde antik devirden kalma yatık basamaklı kavisli bir merdivenle Kocabelen sırtına çıkılır (Resim 5).

Biraz daha ilerde “Kavaklı çeşme” bulunur. Bu çeşmenin arkasında açıktan gelen su, toprak seviyesinden 1 m. aşağıda bulunan 0,50 m. çapında taşlarla örülmüş eski bir kanaldan çıkar (Resim 6-7). Kuzeye doğru devam edildiğinde uzun müddet toprak üstü kanal izine rastlanmaz. Kocabelen sırtının batıya doğru kıvrıldığı ve bir boğaz teşkil ettiği yerde yeniden kanal izleri görülür. Bu kanal biraz sonra iki katlı ve iki gözlü bir kemerle birleşir. Bu kemerin altından “Ahmetli deresi” geçer. Bu kemere, 1 km. doğuda bulunan Link değirmeninden dolayı, “Değirmen kemeri” adı verilir. Kemer muntazam kesme taşlarla örülüdür. Kemerin alt katı bir gözlü olup 9,50 metre açıklığındadır. İki gözlü üst kat kemerlerinin açıklığı 10 ar m.dir. Kemerin üstünden geçen su kanalı bugün 1,90 metre genişliktedir (Resim 8-10, Kroki 2).

Kemerin iki ucunda su kanallarının izleri bir süre devam eder, sonra kaybolur. Kemerin, kireçli suyun meydana getirdiği sarkıtlarla, yeşillik ve çam ormanları arasında güzel bir görünüşü vardır.

Bu kemerden 15-20 dakikalık bir yürüyüşten sonra “Eğri dere” kemerine gelinir. Kemer tek gözlüdür ve tek sıra taşlarla örülmüştür. Kemerin 11, 10 m. açıklığı vardır; genişliği ise 2 m.dir. Bu kemerde hiç sarkıt yoktur. Bu da suyun bu kemerden sonra kireçli bir araziden geçtiğini gösterir (Resim 11-13, Kroki 2).

Bundan sonra izlenilebilen bir yolla “Kalabaklı deresi” üstünde bulunan ve yeni tamir görmüş eski bir Osmanlı yapısı olan “Hacışihali” köprüsüne gelinir (Resim 14). Bu köprüden itibaren Kalabaklı deresi güneye doğru uzanır, 150-200 m. kadar mesafede 10-15 m.lik bir düşüş yaparak derin bir düden suyuna karışır, dar ve uzun kayalık bir boğazdan geçerek düzlüğe çıkar. Derenin düşüş yaptığı yerden önce su bir kanala alınarak “Kümbet değirmenine” getirilmektedir (Resim 15).

Bu değirmen düdeni çevreleyen kayaların arasındadır. Bu kanalı antik devirde de kullanılmış olduğunu tahmin ediyorum. Kalabaklı deresi, düdenden sonra düzlüğe inip Link değirmenini besler, pamuk

tarlalarının arasından akarak Aksu - Ağlarönü - Murtuna yolunun birleştiği yerde eski bir köprünün altından geçer. Bu köprü Ağlarönü mahallesi ile Perge Akropolünün arasındadır. Dere burada derin bir birikinti yapar. Akropolün arkasından geçerek çeşitli kollara ayrılıp, pamuk tarlalarını sulayarak Aksu'ya karışır.

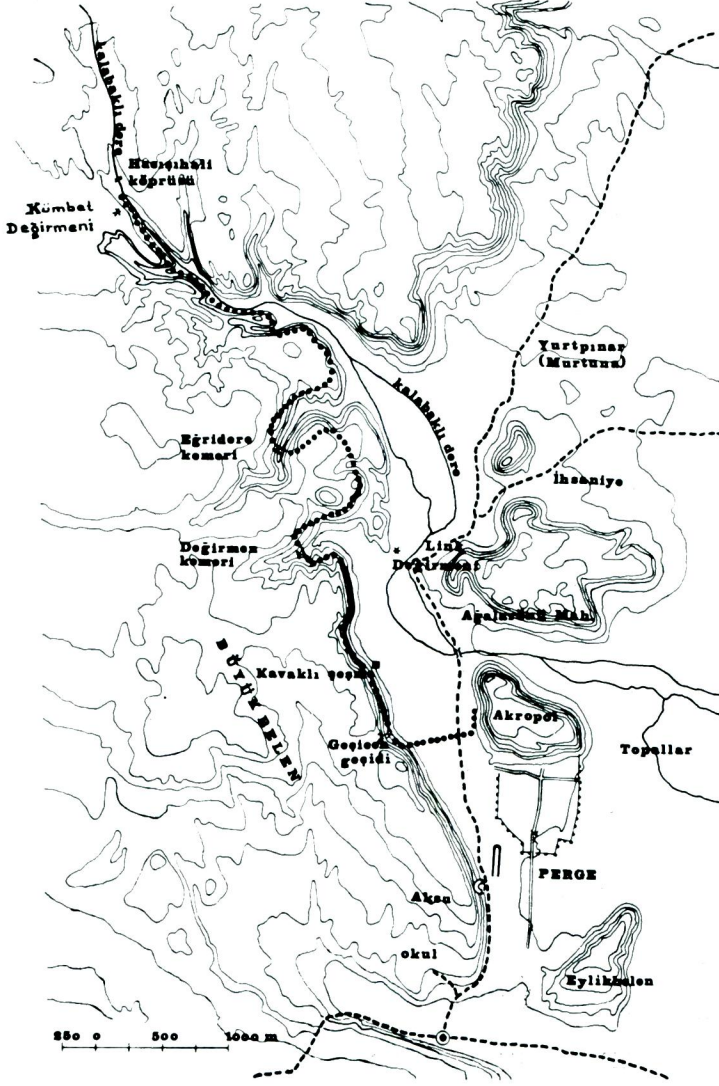
Yukardaki incelemelerimize göre, sonuç olarak diyebiliriz ki, Perge Şehri bol suyunu kuzeyden gelen Kalabaklı deresinin düşüş yaptığı Kümbet değirmeninden almıştır. Bu su, açık kanal, kapalı kanal ve kemerlerle Kocabelen'in doğu sırtından geçirilip, Perge Şehrinin batı surlarına kadar getirilmiştir.

Ayrıca Kocabelen'in doğuya bakan eteklerinde bugün dahi kullanılmakta olan çeşme sularının bir zamanlar Perge Şehrine verildiği kanısındayım.

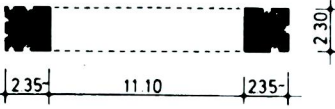
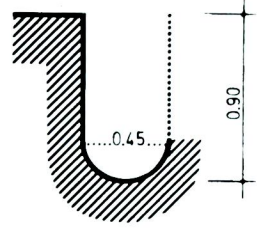
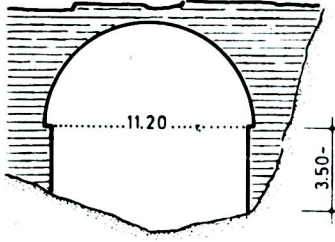
PERGE SU YOLLARI KROKİSİ

Kroki 1 — Perge şehrine gelen su yolunun krokisi.
(Çizen: Arkeolog Mimar Ülkü İzmirligil)

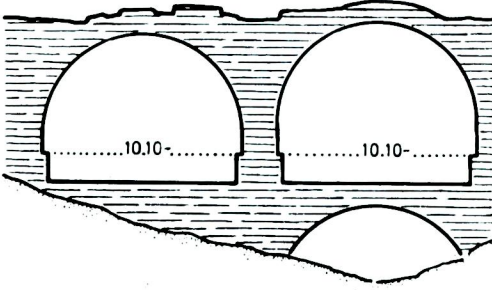
A. Albek

DEĞİRMENDE SU KEMERİ KROKİSİ

taşlılara toprak
kavacalı

DEĞİRMENİN KEMERİ KROKİSİ

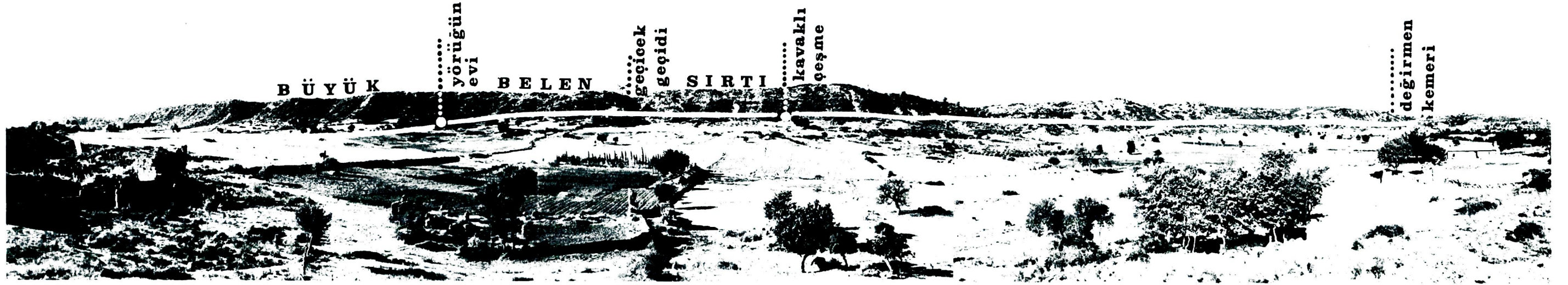

0.35 | 2.65 | 0.25
3.25

kavacalı
çakımlı
kavacalı

Kroki 2 — Kemer ve kanalların kroki.
(Çizen: Arkeolog Mimar Ülkü İzmirligil)

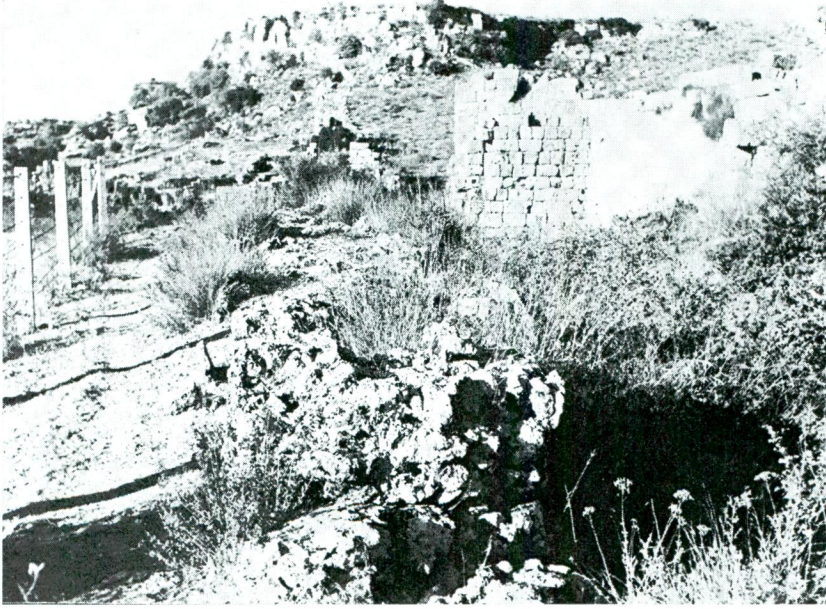

Res. 1 — Perge su yolunun Büyükbelen'deki bir kısmı.

Res. 2 — Batı sur duvarı yanındaki su terazisi kalıntısı.

Res. 3 — Batı surlarına paralel kanal kalıntıları.

A. Albek

Res. 4 — Büyükbelen'e uzanan su kanalı kalıntısı.

Res. 5 — Geçicek geçidinin merdivenleri.

Res. 6

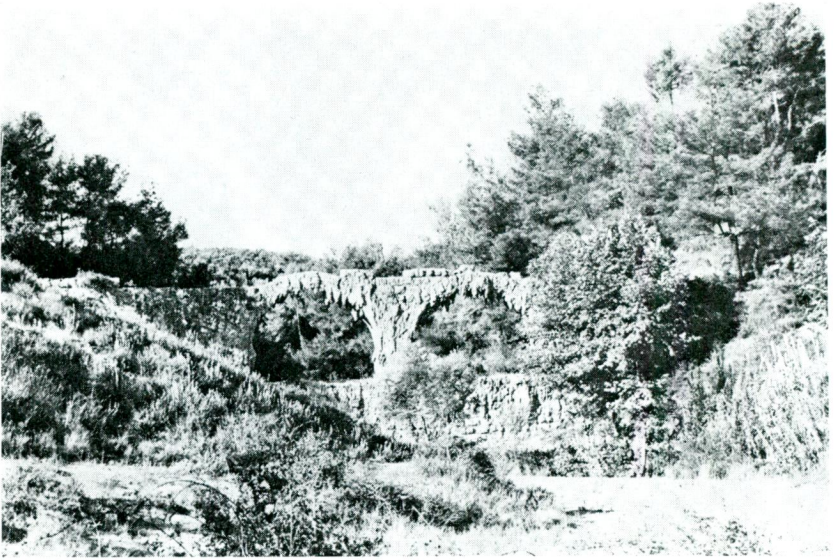

Res. 7
Kavaklı çeşme kanalı.

A. Albek

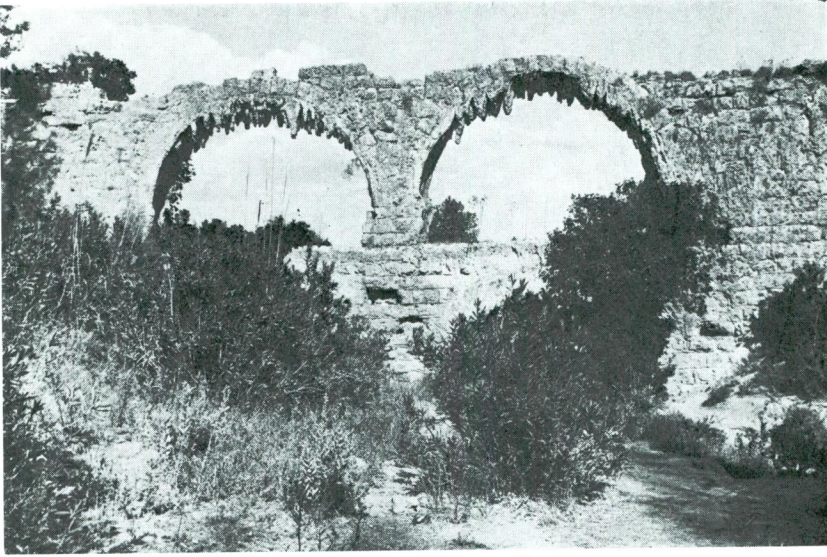

Res. 8 — Değirmen kemi.

Res. 9 — Değirmen kemi'nin doğudan görünüşü.

Res. 10 — Değirmen kemerı'nin batıdan görünüşü.

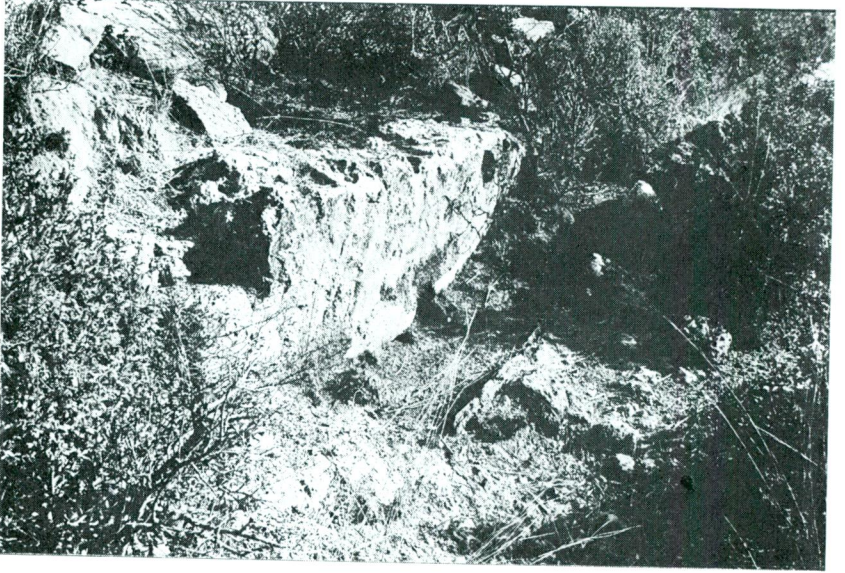
Res. 11 — Eğridere kemerinin doğu görünüşü.

A. Albek

Res. 12 — Eğridere kemi'nin batı görünüşü.

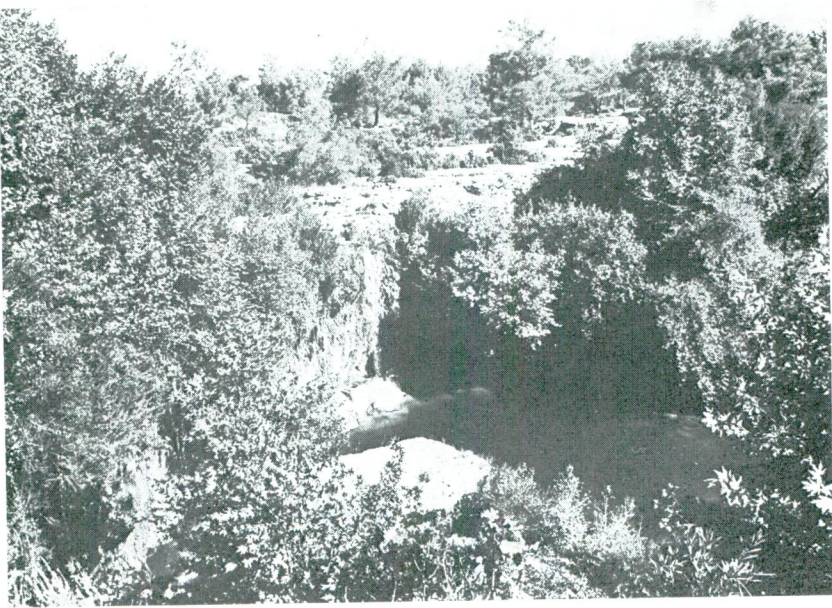

Res. 13 — Eğridere kemi'ne ulaşan su kanalı kalıntısı.

Res. 14 — Kalabaklı deresi üstündeki Hacıshali Köprüsü.

Res. 15 — Kalabaklı deresinin döküldüğü düden.

GÜNÜMÜZE KADAR BİLİNMEYEN BEŞ SAZŞÂİRİMİZ

HAKKINDA NOTLAR VE ŞİİRLERİNDEN ÖRNEKLER

FEVZİYE A. TANSEL

GİRİŞ

Ord. Prof. Dr. Fuad Köprülü
(4 Aralık, 1890—28 Haziran, 1966)'nın
Aziz Hâtırasına

Mercan İ'dâdisi'nin üçüncü sınıfında ve henüz onbeş yaşında bulunduğu sırada, 1905'de basılan bir şiiriyle san'at hayatına ilk adımını atmış bulunan Fuad Köprülü'nün¹, 1908'de günün siyâsî mes'elelerini ele alarak musâhabeler de yayınlamaya başladığını görüyoruz. 1913 yılına kadar muhtelif gazete ve mecmualarda siyâsî, iktisâdî, hukukî, v.b. hemen her sâhada te'lif ve tercemeleri, bilhassa edebiyat ve san'at, edebiyat tarihi, tahlil ve tenkidlerini içine alan bibliyografya sâhasında musâhabe ve araştırmaları yayınlanmıştır; fakat onun, ilmî bakımdan mühim çalışmaları, bu hazırlık devresinden sonra, 1913'de İstanbul Dârü'l-Fünûnu Türk Edebiyatı Tarihi profesörlüğüne getirilmesinden sonradır. Bu sebeple, 1913 yılı, Fuad Köprülü'nün ilim hayatında daha esash mes'elelere yöneldiği dönüm noktası sayılabilir. Halk edebiyatı üzerindeki ciddî çalışmaları da bu sırada başlamıştır.

1911'de basılan bir yazısında Halk edebiyatı mes'elesine dokunan Fuad Köprülü'nün², Türk edebiyatı tarihinin sınırları içinde bu edebiyata nekadar mühim bir yer ayırdığı, *Türk Edebiyatı Tarihi'nde Usûl* adlı yazısında ileri sürdüğü fikirlerinden açıkca anlaşılmaktadır. Türk edebiyatı tarihi çalışmalarında nasıl bir metod'un uygun olacağına dâir fikir edinmek düşüncesiyle Garp dillerinde bu yolda yazı-

¹ F. A. Tansel, *Doğumunun Yetmişsekizinci Yıldönümü Münâsebetiyle — Prof. Dr. Fuad Köprülü'nün İlk Yazısı, Basın Hayatının Başlangıcına Dâir Bilgimizi Düzelten ve Tamamlayan Yeni Notlar* (Belleten, c. xxxiii., nu. 129, Ocak, 1969).

² *Halk ve Edebiyat, Servet-i Fünûn* mec., c. xli., nu. 1042, 12 Mayıs, 1327/25 Mayıs, 1911.

lanları inceleyen müellifimiz, bâzı hususların bizim edebiyatımıza tatbik edilemeyeceğine, gözönüne alınması lâzım gelen bâzı mes'elelerin ise sözü edilmediğine dikkatimizi çekiyordu; Prof. Gustave Lanson'un *İlimlerde Usûl* adlı eserinin ikinci bölümündeki *Edebiyat Tarihi'nde Usûl* makalesine dâir tenkidlerinde, halk edebiyatının dikkate alınmayışı mes'elesine dokunmuştur "...Lanson'un gözönüne almadığı diğer bir müşkil daha var ki, halli ve tedkiki için çok gayret sarfına lüzum gösteriyor: Mâdem ki ifâde ettiği hisleri bir kâri'ler zümresine aynı kuvvetle sirâyet ettirmeye muktedir olan bir eser edebî addolunuyor; cemiyetin bir muayyen zamânında muhtelif zümreler bulunduğu ve her zümrenin kendisine has bedî' eserlerle ihtiyaçlarını tatmin ettikleri tabiidir. Emile Faguet'nin haklı iddiâsı vechile, *Edebiyat, mütecânis bir kitle değildir. Her devrede yekdiğerinden farklı üç-dört edebiyat vardır.* İçtimâî tekâmül, insan cemiyetlerinde nasıl işbölümünü meydana getiriyorsa, aynı sûretle, edebî zevkî de değişme ve ihtisaslaşmasına ve netice olarak muhtelif sınıflar için muhtelif edebiyatlar vücûde gelmesine yol açıyor." Müellifimiz, bu fikirlerini Türk edebiyatı tarihine tatbik ederek, "Anadolu Türkleri'nde, bilhassa *Mevlid* sâhibi Süleyman Çelebi'den sonra, edebiyat, halk kitlelerinden tamâmiyle ayrılarak, Bizans ve Acem te'sirleri altında pek mahdud bir sınıfa has bir saray edebiyatı şeklini alır; yâni san'atkârlar arasında başka bir edebiyat, halk için başka bir edebiyat, tekkeler yâni vecd ve tasavvuf erbâbı için diğer bir edebiyat vücûde gelerek, medenî tekâmül te'sirini göstermeye başlar. Halkın rûhu ile hiç alâkadar olmayan saray edebiyatını ilk ayrılış devrinden i'tibâren tedkik edecek olursak, bu sahte ve kıymetsiz addolunan san'at şûbesinin ne samimî bir ruhî vesika olduğunu vâzih bir sûrette göreceğiz³." Böylece, halk edebiyatının kıymet ve ehemmiyetinden, zümrelerinden kısaca bahsederek, edebiyat tarihi araştırmalarında bir yana bırakıl-

³ *Bilgi Mecmuası*, yıl-1, nu. 1, Teşrinisânî, 1329 (Kasım, 1913), s. 20, 28 v.d. Bu yazı, Fuad Köprülü'nün *Edebiyat Araştırmaları* adlı kitabına da alınmıştır (Türk Tarih Kurumu Yayınları'ndan, Ankara-Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1966, s. 19, 25 v.d.); bu ikinci basımda, makalenin *Bilgi Mecmuası*'nda yayımlandığı tarih tertip yanlışı olarak *Teşrinisânî, 1339/Kasım, 1923* şeklindedir; düzeltiriz. Köprülü'nün bu mühim yazısı dolayısıyla, Prof. Dr. A. Zeki Velidi Togan, *Tarih'te Usûl* adlı eserini Fuad Köprülü'ye ithâf etmiştir: "Arkadaşım Ord. Prof. Dr. Fuad Köprülü'ye, Türk ilmini usûle kavuşturmak yolundaki mesâ'ilerinin takdir nişânesi olarak ithâf olunmuştur" cümlelerine, eserinin başında yer vermiştir (İst., Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1969).

maması lâzım geldiğine dikkati çekmiş, bu yolda esaslı çalışmalarını *Türk Edebiyatı Tarihi'nde Usûl*'ün basımından iki ay kadar sonra yayınlamaya başlamıştır.

İkdam'da, 6 Şubat, 1914'de basılan *Yeni Bir İlim — "Halkiyât: Folklore,*, başlıklı makalesini⁴, Balkan Savaşı'nda uğradığımız bozgunundan sonra, o acı sonucun sebepleri üzerinde memleketimiz aydınlarının inceden inceye düşündükleri sırada yazmıştı; bu yüzden, Halkiyât çalışmalarının, millî duygu ve fikirleri kuvvetlendirme bakımından ne gibi te'sirleri bulunduğu üzerinde de durmuştur. Bu yazısının başında, "tecrübe ve müşâhede usûlleri ilimler sâhasına tatbik olunmaya başlanalıdanberi" her bilgi kolunun akıllara hayret verir sûrette ilerleyip geliştiğinden, bir asırdanberi bilhassa tarih ve içtimâiyât ilminin kazandığı ehemmiyetten, yeniden yeniye teşekkül etmekte olan birçok ilimlerin, bilgi kollarının adlarının bile atalarımız tarafından bilinmediğinden, üzerinde duracağı *Folklore*'un bu yeni ilimlerden biri olduğundan bahsetmiştir. XIX. asrın son mahsûllerinden, "içtimâî ilimlerin yeni, fakat mühim bir kolu olan *folklore* hakkında Avrupa'da senelerdenberi kitaplar, risâleler, mecmualar neşrolunduğu hâlde, biz ne yazık ki hâlâ böyle birşeyin varlığından bile" habersiz diyordu. Balkan Savaşı'nda uğradığımız bozgunun başlıca sebeplerinden biri de, tarih ve içtimâiyâtımızı, dilimizi ve edebiyatımızı, coğrafyamızı hakkıyla araştırıp bilmeyişimizdir. "İnsan milliyetperver olabilmek için, herşeyden önce, kendi milliyetini teşkil eden bu unsurları bilmelidir"; "Balkan milletleri, Rumeli'yi kendi aralarında taksim için münâkaşa ederlerken, yalnız silâhla değil, birtakım tarihî ve lisânî deliller ile de mücehhez idiler. *Folklore* tedkikleri, onlara birçok noktalarda delil ve rehber oluyordu."

"...Bir milletin kudret merkezi, şahsiyeti, dehâsı hep halkta toplandığı için, halk kitlesini ihmâl etmek, milliyetperverler için mümkün olamaz. Biz şimdiye kadar avâmı havâmdan farklı saymadığımız için, ona âit hiçbir şeye ehemmiyet vermedik. Avrupa'da da bu uzun müddet böyle olmuş, fakat nihâyet Büyük İnkılâb'tan sonra halk kitlesinin ehemmiyeti anlaşılacak, ona âit her şey tam mânâsıyla ehemmiyetle kayt ve zabtolunmaya başlamıştır. Eski tarih vak'alarını yalnız pâdişahlarla ümerâsının işlerinden ibâret zanneden müverrihler, asıl hakikî âmil olan milleti ihmâl etmiyorlar

⁴ Nu. 6091, 24 Kânûnısânî, 1329/6 Şubat, 1914.

mı idi? Anlaşıyor ki, Garp medeniyet âleminin mâziye âit hatâsı, bizde hâlâ devam ediyor.” diyen Fuad Köprülü, Avrupa milletlerinin, *Halk Bilgisi* çalışmalarına muhtelif bakımdan verdikleri ehemmiyeti kısaca anlatmış, Anadolu vilâyetlerimizde böyle bir çalışmaya henüz başlamadığımızdan, Macar âlimlerinden “Dr. Kunoş’un topladığı *Anadolu ve Rumeli şarkıları*’yle, Guizet’inin *Konya şarkıları*’ndan başka” elimizde mühim bir eser bulunmadığından yakınmıştır. Bu boşluğu doldurmak ve Türk folklorunu Garp dünyasına tanıtmak vazife ve mes’ûliyetinin Türk aydınına düştüğünü hatırlatarak yazısına son vermiştir. Elimize yeni başka vesikalar geçmedikçe, şimdilik, memleketimizde *Folklore* (Halkiyât)’un günümüzde daha çok Halk Bilgisi karşılığını kullandığımız bu yeni ilim kolunun mâhiyet ve ehemmiyetini ilk def’a tanıtip anlatmağa çalışanın, bu yazısıyla Fuad Köprülü olduğunu söyleyebiliriz⁵. Folklor çalışmaları üzerinde durması, edebiyat tarihi araştırmalarında bu sâhanın ihmâl edilmemesi lâzım geldiğini anlatmak için olduğu kadar, Balkan Savaşı bozgunundan sonra gittikçe kuvvetlenen milliyetçilik fikirlerinin te’siriyle, bu fikirlerin lüzumlu bilgilerle beslenmesi gerekli olduğuna dikkati çekmek içindir. Memleketi hakkında bilgi sâhibi olmayan kimselerin milliyetçi olamayacağı, bilgisizlikle milliyetçiliğin bağdaşamayacağı fikrinde olduğu içindir ki, Türk folkloru üzerinde çalışmayı, “Türk milliyetine edilecek hizmetlerin belki en mühimmi” saymakta idi.

Fuad Köprülü, Halk Bilgisi hakkında yazısının basımından iki hafta sonra, *İkdam*’da, halk edebiyatı üzerindeki çalışmalarını yayınlamaya başlamıştır: *Millî Türküler, Türk Şarkıları, Destanlarımız*⁶ başlıklı yazılarının ardından, *Sazşâirlerimiz* umûmî adıyla, Âşık Tarzı’nın başlangıç ve mâhiyeti, hangi hayâtı yansıttığı, Âşık fasılları, bu zümre edebiyatının dil, vezin husûsiyetleri, nazım şekilleri hakkındaki, halk

⁵ Halil Bedi Yönetken, *Bizde “Folklor” Konusunda Yazılmış İlk Yazıya Dâir* (Vatan, 31 Mayıs, 1959). Halil B. Yönetken bu yazısını, “Bizde Folklor konusunda ilk yazıyı yazmış olan Rıza Tefvik olduğu hakkında münevverlerimiz arasında umûmî bir kanaat” bulunması dolayısıyla yazmıştır. Müellifimiz, Rıza Tefvik’in *Hikmet-i Avam* karşılığını kullandığı *Folklore* hakkındaki yazısının *Peyâm’ın Edebi-İlâvesi*’nde 20 Şubat, 1329 (5 Mart, 1914)’da basıldığına dikkati çekerek, Fuad Köprülü’nün üzerinde durduğumuz yazısının bundan bir ay önce yayımlandığı için, *Folklor* ilim koluna dâir ilk yazının, bizde, Fuad Köprülü tarafından kaleme alındığı sonucuna varmıştır.

⁶ 20 ve 27 Şubat, 31 Mart, 1914 tarihli sayılar.

şâirlerinin eserlerinden örnekleri, hayatlarına dâir yer yer bilgiyi de içine alan araştırmalarını yayınladı⁷. Bu oniki makale, ilerideki bu yolda çalışmalarının tohumu sayılabilir. Bunlardan bir yıl sonra, 1915'de *Âşık Tarzı'nın Menşe ve Tekâmülü* başlıklı yazısında bu zümre edebiyâtının doğuşunu, geçirdiği değişmeleri, gelişme safhalarını, sonunda nasıl belli bir şekil aldığını, hayatın başka tezâhürleriyle ilişik yönlerini içtimâî sebeplere dayanarak anlatmıştır. Böylece, halk edebiyatımızın zümreleri de ta'yin edilmiş oluyordu⁸. Kendisinin bir notuna göre, Durkheim sosyoloji mektebi'nin ana prensipleri, edebiyat tarihi araştırmalarında ilkönce onun bu yazısında tatbik olunmuştur; "Benim bildiğime göre, Avrupa'da hiçbir edebiyat tarihçisi, benden önce bu zümre edebiyatları mes'elesine bu kadar sarih şekilde temas etmemiş, bu sosyolojik görüş tarzı edebiyat tarihi metodolojisine girmemişti" diyor⁹.

Folklor'un Halk Edebiyatı dalının bilhassa Halk tiyatrosu ve şâirleri üzerinde çalışan Fuad Köprülü, bu sâhanın kendi araştırmalarıyla kurduğu sağlam temeli üzerindeki çalışmalarını, ömrünün son yıllarına kadar sürdürmüştür: 1919'da basılan *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar* adlı kitabında¹⁰, tasavvuf ve tekke edebiyatı hakkında araştırmalarını buluyoruz. 1929'da *Gevherî, Hayatı—Eserleri*; XIX. Asır Sazşâirlerinden *Erzurumlu Emrah*; 1930'da XVI'ncı Asır Sazşâirleri; XVII. Asır Sazşâirlerinden *Kayıkçı Kul Mustafa ve Genç Osman Destanı* adlı eserlerini neşretmiştir. 1940'da, önce ayrı ayrı on cilt hâlinde *Türk Sazşâirleri Antolojisi*'ni yayınlamış, bunlar aynı yılda iki büyük cilt hâline getirilmiştir. 1935'de kendi kendine *Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi*'ni neşre başlamışsa da¹¹, Aba-Abdal madde-

⁷ *İkdam*, nu. 6147 v.d. 21 Mart, 1330/3 Nisan, 1914 — 24 Mayıs 1330/6 Haziran, 1914 tarihleri arasındaki sayılarda basılmıştır.

⁸ *Millî Tettebûlar* mec., yıl-1, nu. 1, Mart-Nisan, 1331 (1915), s. 5 v.d. *Edebiyat Araştırmaları*, s. 180, 195.

⁹ *Aynı eser.*, s. 181, not-14.

¹⁰ İst., Matbaa-i Âmire, 1918. Kitabın kapağı, eserin dizgisi tamamlanmadan basıldığı için, üzerinde 1918 tarihi vardır; sonunda, "*Tab'ın hitâmı: Teşrinisânî, 1919*" kaydine rastlıyoruz (S. 448). İkinci Basım, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları'ndan, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1966.

¹¹ Cumhuri Reisi K. Atatürk'ün, yüksek korumaları altında Türkiyât Enstitüsü tarafından çıkarılır: *Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi* — Ortaçağ ve Yeniçağ Türkleri'nin halk kültürü üzerine coğrafya, etnografya, etnoloji, tarih ve edebiyat lugati, İst., Burhâneddin Basımevi, 1935.

lerini içine alan bu dört formalık birinci cüz'ünden sonrası basılmamıştır.

Fuad Köprülü'nün pek genç yaşlarında başladığı halk edebiyatı çalışmaları, başlıbaşına bir araştırma mevzûu teşkil eder. Biz, bu yazımızın *Giriş* kısmında, onun bu yoldaki araştırmalarının ehemmiyetine dikkati çekmekle yetiniyoruz. Bu araştırmalarına bir damla katabilmek düşüncesiyle, günümüze kadar bilinmeyen beş sazşâirimizin hayatına dâir bilgi, eserlerinden örnekler vermeye çalışacağız.

I — SİPÂHÎ

XVII. Asrın ünlü sazşâirlerinden Âşık Ömer'in *Şâir-Nâme*'sindeki,

Sipâhî'dir cümlesine ser-nefer
Mekân tutup kaldı ol Karaman'ı

beytinde¹², şâirlik bakımından üstün bulup öğdüğü Sipâhî'nin, Hece vezni ile basılmış bir şiiri, hayâtı hakkında bilgi veren bir araştırma bulunmamaktadır. Billhassa XVI.—XVIII. asır şâirlerinin eserlerini içine alan yazma bir mecmuada, XVII. asır sazşâirlerimizden Gevherî'nin *Koşma*'sıyla aynı sayfada ve *Türkî-i Sipâhî* başlığıyla kaydedilmiş olan aşağıdaki şiirine rastladık:

Ey vefâsız sana gönül vereli
Bana hasm olmadık eller mi kaldı
Dâstân eyledin cümle illere
Ahvâlim (Hâlim ?) söylemedik diller mi kaldı

Ferhad gibi yol eyledik dağları
Hangi güzel güldürmüştür ağlar'ı
Şimdi viran oldu dostun bağları
Hoyrat el değmedik güller mi kaldı

Ben güzelim deyu zulm etme cânê
Şimdiki hüblara yoktur bahâne
Bir rûzgâr ârız oldu cihâne
Meyvesin dökmedik dallar mı kaldı

¹² S. Nüzhet Ergun, *Âşık Ömer, Hayatı ve Eserleri*, İst., Semih Lutfî Matbaa ve Kitabevi, b.t.y., s. 434; ikinci mısırâdaki, *kaldı* okunması lâzım geleceğini düşündüğümüz kelime, bu basımda *kıldı* şeklindedir.

Sipâhî müdâmâ (؟ میدم : Dem be-dem) etmede feryâd
 Dilberin ahdini gütmeye mu'tâd
 Felek'in cevrenden çekmekte evtâd
 Başına gelmedik hâller mi kaldı

Biz, çok okunaksız bir yazıyla, imlâ bakımından çok bozuk olarak tesbit edilen bu âhenkli, fikir bakımından kuvvetli, ifâdece pek tabi'i ve samimî bu şiirin, Âşık Ömer'in övdüğü Sipâhî'ye âit olduğunu sanıyoruz. Aynı yazmada, *Türki-i Sipâhî* başlığıyla, bir şiiri daha vardır¹³:

Kış da geçti, yaz erişti, nevbahâr eyyâmıdır
 Açılıp lâlê ve sünbül gül'izâr eyyâmıdır
 Yüyüb-İçüb ays(ü) işret etmek (eylemek) hüblar ile
 Bağçe zevkî, sū kenârî, fasl-ı yâr eyyâmıdır

Her âşık sevdiğin buldu yalnızım ben gene
 Fakire i'tibâr olmaz, şimdi rağbet zengine¹⁴
 Uşbu aşkın zevkını (zevrakîni) salmışam bir engine
 Ulaştırur bir kenâra rûzgâr eyyâmıdır

Nice demler geşt eyledim¹⁵ ben bu dâr-i mihneti
 Bulmadım kendim dirîgâ câna lâyük rağbeti
 Eyleyib dilberler İlê sâdikânê ülfeti
 Üç çifte kayık ile¹⁶ fasl-i Hisâr eyyâmıdır

Dêli gönüm niçedek (niçeyêdek) âh edersin böyle sen
 Bū cihânın sönu yoktur gel ferâgat eyle sen
 Ey Sipâhî ister İsen dürr-i meknûn söyle sen
 Dilberin makbûlü dēğil, sîm (ü) zer eyyâmıdır

Yazma mecmuada *Türkü* adı verilen bu şiir, dikkat edilirse, Âşık edebiyatı'nda en çok kullanılan Arûz Şekilleri'nden, *Fâ'ilâtün*, *Fâ'ilâ-*

¹³ Kendi kütüphanemizdeki yz., nu. 31, s. 43, 7.

¹⁴ Bâzı mısraların vezin bakımından bozuk oluşunun, söylenilerek yazıldığından, veyâ istinsâh sırasında, kelimelerin yerleri değiştirilmesinden ileri geldiğini sanıyoruz; bu beyitin aslı,

*Sevdiğin buldū her āşık yalnızım ben gene
 İ'tibâr olmaz fakirê, şimdi rağbet zengine*

şeklinde olsa gerektir; bu kıt'anın dördüncü mısra'ı ise, aslının nasıl olduğunu tahminimize imkân veremeyecek kadar, vezince bozuktur.

¹⁵ Doğrusu, *Nice demler eyledim geşt* olsa gerektir.

¹⁶ Aslında, *Çifte üç kayık ilê* şeklinde olduğunu sanıyoruz.

tün, Fā'ilātün, Fā'ilün kalıbıyla yazıldığı için *Divân*'dır; mecmuada çok okunaksız, imlâca hemen bütünüyle yanlışlarla doludur. Bu *Divân*'ı yayınlarken yanlışlığı apaçık anlaşılabilir düzeltmeğe, eksikleri tamamlamaya çalıştık; bazı mısraların ise, Hece veznine uyduğu, arûz'a tatbikinin imkânsız olduğu görülüyor. Birkısımının istinsah hatâsı olduğu meydanda ise de, Sipâhî'nin arûz'u çok hatâlı kullandığı, arûz'la şiir söylemeğe pek de alışık bulunmadığı anlaşılmaktadır.

S. Nüzhet Ergun, "Siyâhî'nin, *İşte geldî yaz irişti nebahâr eyyâmıdır* musrâ'ıyla başlayan *Murabba*'ı, bendeki bir mecmuada Âşık Ömer'in 543 numaralı manzûmesine nazire olarak gösterilmiştir" diyor. Sözüünü ettiği, Âşık Ömer'in,

Gitti hengâm-î şitâ geldî bahâr eyyâmıdır
Rüy-i âlem açılıb güldü bahâr eyyâmıdır
Kevn-ü sahrâlar şeref buldû bahâr eyyâmıdır
Her taraf cennet-misâl oldû bahâr eyyâmıdır

dörtlüğü ile başlayan *Divân*'ıdır¹⁷. S. N. Ergun'un Siyâhî dediği, istinsah, veyâ tertip yanlış olarak böyle yazılmış, aslında Sipâhî olsa gerektir; çünkü Siyâhî, Mustafa adlı, Kıbrıslı olup Gelibolu, Mısır, Kıbrıs'te Mevlevî Şeyhî olarak bulunmuş, 1122 (1710-11)'de vefât etmiştir¹⁸; bu Mevlevî Şeyhî'nin, kendinden bir asır önce yaşayan sazşâiri Âşık Ömer'e nazire yazması, Mevlevî an'anelerine de oldukça aykırı düşüyor; aynı şiirin, bizdeki yazmada Sipâhî adına kaydedilmiş olması da, bunun, Siyâhî'ye âit bulunmadığı fikrini kuvvetlendir-
mektedir.

¹⁷ Aynı eser, s. 82, 328.

¹⁸ Esrar Dede, *Tezkire't-i Şu'arâ-i Mevleviyye*, Süleymâniye ktb., Hâlet Ef. mülhakı (Millî Kütüphâne, Mikروفilm Arşivi, nu. 1281, vr. 49); hayatı etraflica anlatılmıştır. Bu mühim Mevlevî şeyhi ve şâirine dâir Ali Enver'in eserindeki bilgi, *Esrar Dede Tezkiresi*'nden alındığı anlaşılıyor (*Semâ'hâne-i Edeb*, İst., Âlem Matbaası, 1309, s. 90 v.d.). Aynı bilgi kısaltılmak sûretiyle *Sâlim Tezkiresi*'nde de vardır; fakat, ölüm tarihi *Esrar Dede Tezkiresi*'ndekinden bir yıl fazla, 1123'tür. Aynı eserde, asıl adı Ahmed olan, 1099 (1687-88)'da ölen Siyâhî'nin hâl tercemesi epeyi geniş olarak verilmiştir (İst., İkdâm Matbaası, 1315, s. 367 v.d.). Süreyyâ Bey'in eserinde, biri Arap Memi (ölümü: 1014/1604-5), öteki Mustafa Çelebî (ölümü: 1062/1651-52) olmak üzere Siyâhî nâmı verilen iki kimseden bahsediliyor (*Sicill-i Osmânî*, c. III., İst., 1311, s. 118); bunlardan hiçbirinin Âşık Ömer'in *Divân*'ına nazire yazacağını sanmıyoruz.

Eğer tahminlerimizde yanılmıyorsak, yukarıda bir *Türkü*'sü ile bir *Divân*'ını yayınladığımız Sipâhî, şiiirleri Âşık Ömer tarafından başka şâirlerden üstün gürülerek öğülen sazşâirimiz Sipâhî'dir; Âşık Ömer'in *Divân*'ına nazire yazan da, Mevlevî şâiri Siyâhî değil, yine bu sazşâirimiz Sipâhî'dir¹⁹. Âşık Ömer'in *Şâir-Nâmesi*'nde sözü edildiğine, şiiirlerinin husûsiyetlerine dayanarak, XVIII. asırdan önce yaşadığını kesinlikle söyleyebiliyor, Âşık Ömer'in çağdaşı, XVII. asır sazşâirlerimizden olduğunu kuvvetle tahmin ediyoruz.

II — SINÂNÎ

Âşık Sinânî adında bir şâirimizin bulunduğunu, S. Nüzhet Ergun'un, Âşık Ömer'in şöhretinden bahsederken, bir münâsebetle ondan söz etmesi sâyesinde öğrenmiş oluyoruz. Müellifimiz, "Millet-Ali Emiri Kütüphanesi'ndeki bir mecmuada (Manzum Eserler - Nu. 742), Âşık Sinânî adlı bir şâirin, Âşık Ömer hakkında şöyle bir medhiyesine tesâdüf ediyoruz" dedikten sonra, bu şiiirin metnini de vermiştir²⁰:

Velve-ârâ imişsin bildim, ey Âşık Ömer
Nê uçar ankâ imişsin bildim, ey Âşık Ömer
Şöyle teşhis cyledim ki ehl-i aşkâ ben seni
Gevher-î yektâ imişsin bildim, ey Âşık Ömer

Âşık-î sâdıklar içrê müstemendsin, müstemend
Geşt idüb gezdım cihânî bulmadım sâna menend
Hâsılı bûdur cevâbım sâna bi'llâhî sened
Sâhib-î imlâ imişsin bildim, ey Âşık Ömer

¹⁹ *Sicill-i Osmânî*'de, Sipâhî Mustafa hakkında yalnız şu bilgi verilmiştir: "Su Nâzırı Hasan Bey mahdûmudur. İstanbul'da doğup sipâhî oldu. 1014 (1605-6)'de fevt olmuştur. Edirnekapısı'nda medfundur. Şuarâdandır." Bu şâirin ölümü, Âşık Ömer'den bir asır önceye rastlamaktadır. Gerek *Şâir-Nâme*'sinde öğdüğü, gerek kendisine nazire yazan bu şâir, bizim sazşâirimiz Sipâhî olamayacağı muhakkaktır. Celvetî tarikatinin kurucusu ünlü Şeyh Aziz Mahmud Hudâyî *Külliyâtı*'nın sonunda, bir *İlâhî*'sinin, Sipâhî tarafından *Tahmis*'i vardır (İst., Matbaa-i Bahriye, 1338-1340, s. 170). Murad Bey tarafından, Sipâhî'nin Arüz Şekilleri'nden biri gazel, biri Murabba' şeklinde iki şiiiri yayınlanmıştır (*Halk Edebiyatı*, İst., 1933, s. 25-6). Bu Sipâhîler'in de, bizim üzerinde durduğumuz Sipâhî olup olmadığına dâir, şimdilik kesin birşey söyleyemeyeceğiz.

²⁰ *Âşık Ömer, Hayatı ve Eserleri*, s. 83 v.d.

Dilerim Bârl Hudâ'dan Cennet olsun meskenin
 Yâ ne bilsün kadrini nâdân olanlar çün senin
 Olmak ister herkes ammâ gücü yetmez kimsenin
 Bülbül-î şeydâ imişsin bildim, ey Âşık Ömer

Lutf idüb bîzē haber ver, halka aş(i)kâr eylemem
 Saklarım bû sırrı cānâ kimse izhâr eylemem
 Gerçi der Âşık Sinânî hakkı inkâr eylemem
 Haddi yok deryâ imişsin bildim, ey Âşık Ömer

Türk Halk edebiyatı'nın kendine mal ettiği Arûz Şekilleri'nden olan ve Âşık Ömer'i ögen bu *Divân*'ımı, Âşık Sinânî'nin, onun ölümünden, 1119 (1707-8)'dan sonra yazdığı anlaşılıyor. Buna dayanarak, Âşık Sinânî'nin, xvii. asrın sonunda ve xviii. asrın ilk yarısında yaşayan sazşâirlerimizden olduğunu söyleyebiliriz. Âşık Ömer'in *Şâir-Nâmesi*'nde adının geçmemesi de bu düşüncemizi kuvvetlendirdiği gibi, onun hayatta bulunduğu sırada genç yaşta ve henüz ün kazanmamış olduğundan, *Şâir-Nâme*'de adı geçmediği ihtimâlini ortaya koymaktadır. Bunlara dayanarak yaşadığı zamânı tesbit edebildiğimiz Âşık Sinânî'nin, xviii. asırda yazılmış bir *cönk*'te kaydedilmiş bulunan aşağıdaki *Koşma*'sı sâyesinde²¹, bu güne kadar elimize geçmeyen Hece vezni ile şiiirlerinin ilk örneğini kazanmış oluyor:

Kime dâd eyleyem senin elinden,
 Felek senden benim şikâyetim var.
 Bir tomurcuk koparmadım gülünden,
 Bilmem yanında ne kabahatim var.

Bî-vefâsın senden vefâ sezemem,
 Bahr-i firkat içre düşüb yüzemem,
 İller gibi şâd ve hurrem gezemem,
 Canım derûnunda melâletim var.

Yek-nazarla zâlim bakaldanberi,
 Cismim ateşlere yakaldanberi,
 Kalbimin tahtını yıkaldanberi,
 Ağlarım rûz ve şeb kasâvetim var.

Kolumdan uçurdum yüzü bâz'ımı,
 Aldırdım elimden serv-i nâzımı,
 Olur-olmazlara açmam râzımı,
 Der Sinânî benim bu âdetim var.

²¹ Kendi kütüphânemizdeki Yazma, nu. 62, s. 26.

Sinânî'nin bu *Koşma*'sı, yer yer yarım kafiyeleriyle, duraksız mısralarıyla, bir bakıma arûz'la yazmasının da te'siri ile çok âhenkli, kendi iç dünyâsının üzüntülerini yansıtan ifâdesi pek tabi'î ve samimîdir. Türk saz şiirinin en başarılı örneklerinden sayabileceğimiz bu tarz başka şiirlerinin ileride elimize geçeceğini ummaktayız. Şimdilik, Sinânî ile xvii. asrın sonlarıyla xviii. asrın başında yaşayan bir saz-şâiri daha kazanmış olduğumuzu söylemekle yetiniyoruz.

III — LISÂNÎ

Âşık Ömer'in *Şâir-Nâmesi*'nde adı geçen Lisânî'nin ²² xvii. asırda yaşamış olduğunu, hayâtını, şiirlerinin husûsiyetlerini Sâlim'in verdiği bilgi aydınlatmaktadır ²³: "Nâmı Mustâ'fadır. Lisânı mazbut olmadık bir şâir-i turfa-hey'et ve diline her ne gelirse söyler makûlesinden bir şahs-ı sebük-tînet idi. Gürûh-ı kuzât'tan olub, Rumeli Kadı-askeri kâpusunda kitâbet ile teayyûş, gâh kitâbet kısmında

²² *Şâir-Nâme*'deki beyitlerden biri, S. Nüzhet Ergun'un eserinde,

*Meşhûr-ı âlemdir hicv ile Cevr
Yâveye üns olmuş anın Lisânî*

şeklinde. Bir mânâ anlaşılamayan ikinci mısradaki "anın" kelimesi, belki aslında, "ünün: اُونُك" şeklinde; hattâ "ünün" kelimesinin, eski yazmalarda görüldüğü üzere, "انك" şeklinde yazılmış olması da mümkündür. Âşık Ömer'in 1119 (1707-8)'da, Lisânî'nin *Tezkire* sâhibi Sâlim hayatta iken, 1743-44'den önce öldüğünü gözönüne alırsak, şiirleri Sâlim v.b. tarafından yâve, saçmasapan sayılan bizim Lisânî olabilir (*Âşık Ömer, Hayatı ve Eserleri*, s. 431). *Şâir-Nâme*'de, bundan epeyi sonra yer alan,

*Hâşimî şî'rine verdi özge ad
Birbirin yegreği Kandî, Lisânî*

beytinde ise (S. 433), xvi. asrın meşhur âlim ve mutasavvıflarından Emîr Osman Hâşimî (919-1003/1594-95)'den (Şeyh Seyyid Mehmed Süreyyâ, *Divânçe-i Hâşimî*, İst., Matbaa-i Bahriye, 1329, s. 11 v.d.) sonra, onun çağdaşı Kandî (*Tezkire-i Seht*, İst., 1325, s. 96) ile, Lisânî'nin şiirlerinin birbirinden üstün olduğu ileri sürülüyor. Bunun, bizim lisânî ile ilişkisi bulunmadığı düşüncesindeyiz. S. N. Ergun, eserinin *İndeks*'inde bu iki beyitte geçen Lisânî'leri aynı şahıs olarak göstermişse de, aynı takma-adı kullanan bir başka Lisânî olsa gerektir [Lisânî Çelebî, ölümü: 918/1512-13; Lisânî Yahyâ Çelebî, ölümü: 1081/1670-71 (*Sicill-i Osmânî*, c. iv., s. 88). Derviş Lisânî, ölümü: 1129/1716-17; Galata Mevlevihânesi'ne mensup (*Esrar Dede Tezkiresi*, Süleymâniye Ktb., nu. 109; *Semâ'hâne-i Edeb*, s. 215), şiirleriyle meşhurdur].

²³ *Tezkire-i Sâlim*, İst., İkdâm Matbaası, 1315, s. 593 v.d.

evkat-güzâr idi. Ehl-i keyf bir u'cûbe-şekl zarif olub, intikaline karib Lisânî'likten ferâgat eyleyüb, mahlas-ı merkûmu vücûdü gibi zayıf eylemişti. Eş'ârı, etvârı gibi perişân olub lisâna almağa şâyeste değildir ve guftârında gıdâsı gibi halâvet olmadığından tahsine bâyeste değildir. Bu beyit anlarındır:

BEYİT

Ey Lisânî, turrelerlê halk-ı âlem çaldılar
Şâh-ı hüsnün ürdü²⁴ hüsnünde davlumbâzlar

“*Latife*—Mütercem-i mezkûrun velvele-ârâ olan *beyt*’i eğerçi bu beyit olduğundan tastir olundu; fe-ammâ, *Şeniden bih ez-dür bang-i duhul*: شنیدن به از دور بانك دهل”. Sâlim’in, Lisânî’yi, istihzâlarla dolu, küçümseyici ifâde ile tanıttığını görüyoruz. Lisânî takma-adını kullandığı hâlde, eserleri dil bakımından kusurlu, ağzına geleni şiir diye söyleyen acâyib, akılsız bir kimse olarak tanıtıyor; Rumeli Kadı-askerliği kapısı’nda geçimi için kâtiblik vazifesi verilmişse de, bu işi de benimsemeyip boş vakit geçiriyor. Şekilcede acâyip olan bu şâir, ölümlüne yakın zamanlarında, Lisânî’likten vaz geçmiş, bu takma-adı, vücûdü gibi zayıf hâle getirmiştir. Tavırları gibi, şiirleri de perişân olan bu şâirin tatsız eserlerinden söz etmek lüzumsuzdur. Sâlim, hayat çizgisini canlandırdığı Lisânî’nin gürültü-koparan acâyip bulunduğu beytini naklettikten sonra, “Davul sesini, uzaktan işitmek iyidir” diyerek, onun şiirlerinin kıymetsizliğini, kulak tırmalamaktan başka şeye yaramadığını söylemiş oluyor; bu düşünceyle, onun Hece vezni’yle şiirlerine örnek vermeğe de lüzum görmemiştir.

Yazma bir mecmuada gözümüze ilişen ve son mısraî çok müstehtecen olan aşağıdaki hicviye de, Sâlim’in onun hakkındaki düşüncelerine uymaktadır²⁵:

Ey Lisânî, dilün çü yok kemiği
Şi’rinin yârısı ilik çıktı
Sen Lisânî tehallus eyleyeli
Anan . . . . . delük çıktı

Tezkire’sinde halk şâirlerimize bir yer ayırmayan Sâlim’in, Lisânî hakkındaki küçümseyici ifâde kullanmasının sebebi, herhâlde,

²⁴ *Tezkire*’de “udri: اودرى” şeklinde yazılıdır.

²⁵ Kendi kütüphanemizdeki yz., nu. 64, s. 240.

onun arûz'la şiir yazmayı beceremeyen bir halk şâiri olmasındandır. Yazma bir mecmuada gördüğümüz aşağıdaki *Koşma*'nın bu şâirimize âit olduğunu sanıyoruz²⁶:

Niçin âh etmeyem senin elinden
Beni ağlatmağa kâr ettin felek
Gün yüzlü yârimi aldın elimden
Yaktın kara bağrım nâr ettin felek

Bir zaman yâr ettin kaşı kemâna
Bülbül ettin beni gonca dehâna
Gelmemiştir senin mislin cihâna
Cihânı başıma dar ettin felek

Değirmenler döndü çeşmim yaşından
Haberdâr olmadın garip hâlimden
Âkıbet sevdiğim aldın elimden
Dâimâ işimi târ ettin felek

Sen de bencileyin berbâd olasın
Lisânî der ettiğinden bulasın
Eşini aldırıp yârsiz kalasın
Gussayı sen bana yâr ettin felek

Şeyhü'l-İslâm Mirzâ Mustafa Efendi'nin oğlu Mehmed Sâlim (Cemâdâ 11., 1099—1156/1688—1743-44)'in²⁷, vücud yapısını, karakterini de canlandırdığı Lisânî'yi yakından tanıdığı, şâirimizin, kendisinin hayatta bulunduğu sırada öldüğü anlaşılıyor. Buna dayanarak, asıl adı Mustafa olan Lisânî'nin, XVIII. asır halk şâirlerimizden olduğunu, 1743-44'den önce vefât etmiş bulunduğunu kesinlikle söyleyebiliyoruz. Günümüze kadarki araştırmalarda ne sözü edilen, ne şiirleri yayınlanan Lisânî'nin, elimize geçen yukarıdaki bir tek *Koşma*'sı, san'at değeri bakımından, bu yoldaki şiirlerden hiç de aşağı olmadığını gösteriyor. Onun gerçek değerini daha iyi anlatacak şiirlerinin ileride elimize geçeceği ümidiyle, bu yolda araştırmalarda bulunanlara, Lisânî'nin de, üzerinde durulmağa değer bir halk şâiri olduğunu hatırlatmakla yetiniyoruz.

²⁶ Kütüphânemizdeki yz., nu. 60, s. 45.

²⁷ Kendisi tarafından yazılan hâtercemesi, *Tezkire-i Sâlim*, s. 337 v.d. *Fatin Tezkiresi*, İst., 1271, s. 177 v.d.

IV — CÛDÎ

Cûdî adlı bir sazşairinin hayâtı ve eserleri hakkında bugüne kadar hiçbir şey yazılmış değildir. Yazma bir mecmuada, çoğu xvi.— xviii. asırlarda yaşayan şâirlere âit eserler arasında, Cûdî'nin de iki *Türkü* ve *Semâ'i*'sine rastladık:

TÜRKÜ

Gül cemâli aya benzer

Bakışı Leylâ'ya benzer

.....²⁸

Ne güzel oynar Mahbûbe

Derdinden döndüm Mecnûn'e

Latâfet var o dilberde

Ne gülde var, ne bülbülde

Zâtında nâzik perverde

Ne güzel oynar Mahbûbe

Derdinden döndüm Mecnûn'e

Terkeylemem ömrüm seni

Dolana koymuşum ser'i

Reftârın öldürdü beni

Ne güzel oynar Mahbûbe

Derdinden döndüm Mecnûn'e

Mahbûbe güzeller başı

Halil onun ayakdaşı

Onaltıdır anım yaşı

Ne güzel oynar Mahbûbe

Derdinden döndüm Mecnûn'e

Mâilim kara kaşına

Kurban olam duruşuna

Bin kız fedâ bakışına

Ne güzel oynar Mahbûbe

Derdinden döndüm Mecnûn'e

Cûdî mâil oldu sana

Merhamet eyle gel bana

Sana olsun canım fedâ

Ne güzel oynar Mahbûbe

Derdinden döndüm Mecnûn'e

²⁸ Şiirin alınmış olduğu mecmuada, bir mısra atlanılmıştır.

TÜRKÜ

Gelmemiş misli cihâne
 Hüsnüne yoktur bahâne
 Tokat içinde bir dâne
     Sen zâlımsın aklım alan
     Sensin beni mecnun eden

İnciden beyaz dişleri
 Samurdan siyah kaşları
 Cefâdır bütün işleri
     Sen zâlımsın aklım alan
     Sensin beni mecnun eden

Ciğerciğim yaktın gittin
 Evim barkım yıktın gittin
 Beni mecnûn edip gittin
     Sen zâlımsın aklım alan
     Sensin beni mecnun eden

Benlerin var yanağında
 Kiras mıdır dudağında
 Sarsam seni bu çağında
     Sen zâlımsın aklım alan
     Sensin beni mecnun eden

Cihanda mislin bulunmaz
 Açtığın yara unulmaz
 Senden gayri yâr bulunmaz
     Sen zâlımsın aklım alan
     Sensin beni mecnun eden

Telli şalvar, dal-fes gezer
 Gözlerini bir hoş süzer
 Cüdi'nin bağırını ezer
     Sensin zâlim aklım alan
     Sensin beni mecnun eden

SEMÂ'Î

Meded şâh-ı dırahşânım
 Benim sen ne'mden incindin
 Kerem eyle a sultânım
 Benim sen ne'mden incindin

Gözüm nûru cefâ ettim
 Beyân eyle, sana ne'ttim
 Hakikat huyu (؟ هيوى) zannettim
 Benim sen ne'mden incindin

Gider cevri kerem eyle
 Düşer mi şânına böyle
 Kusûrum var ise söyle
 Benim sen ne'mden incindin

Nedendir Cûdiyâ gülmez
 Bize şâh-ı cihan gelmez
 Dedğim işveler bilmez
 Benim sen ne'mden incindin

SEMÂ'Î

Kul olsun sana âşıklar
 Heman sultânım incinme
 Ko yansun bağıryanıklar
 Heman sultânım incinme

Kulun iltifatlar gözler
 Başım üzre olan sözler
 Süreyim pâyına yüzler
 Heman sultânım incinme

Niyâzım ol kaddi serve
 Rakibler çıkmadan devre
 Tehammül eylemem çevre
 Heman sultânım incinme

Küşâd et hüsni gülzârı
 Kerem kıl ömrümün varı
 Cûdî'i eylesin zârı
 Heman sultânım incinme

Yukarıdaki şiirlerden son ikisinde kullanılan yabancı kelimeler, Farsça terikpler, teşbihler, Cûdî'nin Divân edebiyatı kültürüne pek de yabancı olmadığını gösteriyor. Bunlar, vezin bakımından, Âşık Tarzı'nda çok yaygın olan ve arûz'un *Mefâ'ilün*, *Mefâ'ilün*, *Mefâ'ilün*, *Mefâ'ilün* kalıbıyla yazılan Arûz Şekilleri'nden semâ'ileri de hatırlatmaktadır; bu dörtlüklerden her birini iki mısra şekline koyarsak, Musammat Semâ'î meydana gelmiş olur.

Cûdî, acabâ kaçınıcı asırda yaşamıştır? Cûdî adını taşıyan iki şâirden biri, Mahmud I. devrinde yaşayan Dâye-zâde Cûdî Efendi'dir²⁹; Hoca Neş'et'in üstâdı olan bu şâirle, bizim Cûdî'nin aynı

²⁹ *Fatin Tezkiresi*, İst., 1271, s. 50; Süreyyâ Bey, *Sicill-i Osmânî*, c. II., İst., *Dârü't-Tibâ'atü'l-Âmire*, 1311, s. 91.

kimse olmadığını, şiiirlerinin husûsiyetlerini gözönüne alarak, kesinlikle söyleyebiliriz. Bir başka Cûdî, Cûdî Mehmed Efendi ise, Süreyyâ Bey'in kaydettiğine göre, Bâb-ı Âlî kâtiplerindendir; Âmedî Kalemî'nde Baş-Halife olmuş, 15 Z'ilhicce, 1209 (Haziran, 1795)'da ölmüştür³⁰; bunun da, bizim Cûdî olduğuna dâir, şimdilik kesin birşey söyleyemeyeceğiz.

Yukarıdaki şiiirleri aldığımız mecmuada³¹, "Sâhib ve mâlikü'l-mecmua Mustafa Bey veled-i sadr-ı esbak Es-seyyid Abdullah Paşa Gafaru'llâh" kaydı ve 1177 tarihi üç yerde aynıyle tekrarlanmıştır ve ilk kaydın altında Mustafa adını taşıyan mühür, "Ketebe Mustafa" da mevcuttur³². Adı geçen Sadr-ı A'zam, Kerküklü Hüseyin Paşa'nın oğlu, Enderûn'dan yetişen Boynu Eğri Abdullah Paşa'dır; *Hadikatü'l-Vüzerâ*'nın Dilâver-zâde Ömer Efendi tarafından yazılan *Zeyl*'inde oldukça geniş sûrette hâl tercemesi verilmiş, fakat ölüm tarihi kaydedilmemiştir³³. Bunun sebebi, sözünü ettiğimiz *Zeyl*'in, 1172'ye kadar uzanmış olmasıdır; Süreyyâ Bey'in eserinden, Abdullah Paşa'nın, Haleb Vâlisi bulunduğu sırada, 1174 Şa'ban (1761)'ında öldüğü kaydedilmiş, Ahmed ve Said adlı oğullarından bahsedilmekle beraber, Mustafa Bey'in adı geçmemektedir³⁴. Mustafa Bey, "Veled-i Sadr-ı esbak" olarak vasıflandırıldığına göre, Abdullah Paşa'nın evlât edindiği bir kimse olabilir. Çok okunaksız, imlâca pek bozuk şekilde yazılan mecmuada, Abdullah Paşa'nın Vezirliği'ne, azline âit, başkalarıyla de alâkalı *tarih kıt'aları*'nda ele alınan hâdiseler 1178 (1764-65)'den öteye geçmemektedir³⁵. Mecmuaya, sonradan, bir başkasının yazısıyla, şiiirler ilâve edilmiştir; bunlardan bâzılarının sonundaki istinsah tarihleri ise, 1264'den ileriye gitmiyor. Bu delillere dayanarak, Cûdî'nin, en geç XVIII., daha zayıf bir ihtimâlle XIX. asrın

³⁰ Aynı yer, s. 91. Ahmed Cûdî, ölümü: 1112/1700-1 (*Sâlim Tezkiresi*, s. 203 v.d.).

³¹ Kendi kütüphânemizdeki yazma, nu. 31, s. 52, 71.

³² S. 3, 23, 26.

³³ 'Osmânzâde Tâ'ib Ahmed, *Hadiqat ül-Vüzerâ (Der Garten der Wesire)*, Freiburg, 1969, s. 74 v.d.

³⁴ C. III., İst., 1311, s. 382; c. IV., s. 756.

³⁵ Vezirliği için bir beyit ve kıt'a, azli dolayısıyla tarih kıt'ası Yâver tarafından yazılmıştır; ilkinin üzerindeki 1160, sonuncunun altındaki 1163 tarihleri, *Hadikatü'l-Vüzerâ* ile *Sicill-i Osmânî*'deki kayıtları tutmaktadır; *Hadikatü'l-Vüzerâ*'da bazı tarih beyit ve kıt'aları varsa da, Yâver'inkiler yalnız sözünü ettiğimiz yazmada mevcuttur (S. 24).

ikinci yarısından önce yaşadığını söyleyebiliriz. Şiirlerinin husûsiyetleri xvii., veyâ xviii. asırda yaşadığı fikrini veriyorsa da, elimize yeni vesikalar geçmedikçe, şimdilik, yaşadığı zaman hakkında kesin hükme varamıyoruz.

V — ŞEY'İ

XIX. Asır şâirlerinin, bilhassa Hüsnü ve Cemâlî'nin pek çok şiirini içine alan yazma bir mecmuada³⁶, Şey'î tarafından söylenilmiş bir *Koşma*'ya rastladık:

KOŞMA

Meykede-i aşkın ezel deminde
Bâdeler nûş ettik peymânelerden
Erenler bezminde, Murad Cemi'nde
Feyz almışız rind-i mestânelerden

Âşıklar tâ belâ burcinden gelür
Aşk ile mecnûnu melâmet olur (alür)
Ânlr Hakk'ın lutfu, kahrın bir bilür
Hayır şer sorulmaz divânelerden

Hiç biz nâ-ehline sır mı açarız
Hakikat güftârın sanma saçarız
Birkaç yalan sözle satar kaçarız
Aslı nâdan olan bîgânelerden

Aşk od'undan bil ki ânda esrâr var
O sanma bir şu'le tutuşup yanar
Şey'î gamda nâr'a olmuş giriftâr
İbret al bir, ey dil, pervânelerden

Şey'î takma-adını kullanan şâirimiz hakkında hiçbir şey bilmediğimiz gibi, bu *Koşma*'sından başka hiçbir şiiri de, bu güne kadar elimize geçmemiş bulunuyor. *Koşma*'sının yazılmış bulunduğu yazmada, Âşık Ömer, Gevherî, v.b. xvii. asır şâirlerimizden pek azının eserlerine rastlamaktayız. Şey'î'nin *Koşma*'sı, xix. asrın ünlü sazşâirlerinden Dertli'nin şiirlerini üslûp bakımından hatırlatmaktadır; fakat, onun yaşadığı zamânı ta'yin edebilmek için elimizde herhangi bir

³⁶ Kendi kütüphanemizdeki yazma, nu. 60, s. 27.

ip-ucu bile bulunmuyor. Bu *Koşma*'sında tanık olduğumuz ustalığı dolayısıyla, onun başka şairlerinin de ileride elimize geçeceğini, hayatının aydınlanacağını umuyor, halk edebiyatımız üzerinde çalışanların, ihmâl edilmemesi gerekli bu şairimizin hayatı ve eserlerine dikkatini çekmekle yetiniyoruz.

1897 OSMANLI-YUNAN SAVAŞI İÇİN YENİ BELGE

Emekli Amiral : AFİF BÜYÜKTUĞRUL

Harp Akademisi Tarih Öğretmeni

Şimdiye kadar elimizde, 1897 Osmanlı-Yunan savaşının deniz olaylarına ilişkin, tek bir kaynak vardı : Bu savaŐtaki Osmanlı Donanması Komutanı MüŐir Amiral (Büyük Amiral) Hasan Rami'nin¹ yayınladığı hatırası. . . Bu kaynak da deniz olaylarının tarih üzerindeki etkisini ortaya koymaktan uzaktı. Çünkü hatıralar, tarihin yazılmasına hizmetten çok, yazarın kendisini kamuoyunda temize çıkarmak için yayınlanmıştı².

Halbuki 1897 Osmanlı-Yunan savaşının Osmanlı tarihinde önemli bir yer tutması gerekiyordu. Bir kez, Sultan Hamid II'nin istibdat dönemine rastlamıŐtı. Sonra, bu savaşın yanlış mütalea edilen sonuçları İkinci Meşrutiyet hükümetlerinin bile deniz politikalarını etkilemişti.

Böyle bir incelemenin savaştan hemen sonra yapılmaması Osmanlı Devleti için büyük bir talihsizlikti. Ne çare ki Haliç'te materyel ve denizci kültürü bakımından çürütölen Osmanlı Donanması³ hiç bir savaş görevi yapamazken kara kuvvetlerinin üç hafta içinde zafer sağlaması hükümdarın prestijini çoğalttığı için deniz savaŐındaki sorumluları araştırmak lüzumsuz sayılmıştı. Çünkü sorumlu araştırmak hükümdarın prestijini ters yönden etkileyebilirdi.

Önemli nokta donanmanın neden bu hale getirildiğini ve bu hale getirilmesinin Osmanlı tarihini ne Şekilde etkilediğini araŐtırılma lüzumu idi.

¹ Amiral Hasan Rami, kişisel çıkarları peşinde koŐmakta olmasından zamanın kamuoyu tarafından "Hasan Harami" olarak tanınmakta idi. İkinci MeŐrutiyetten sonra hem rütbesi geri alınmış hem de sürgüne yollanmıştı (Büyük Adamlar ansiklopedisi)

² Artin Asadoryan Basımevi, 1324 (1908).

³ Bursalı Mehmet Nihad : Larcher'den dilimize çevirdiği Cihan Harbinde Türk Harbi adlı kitabının ikinci cildine eklediği kişisel kanısı (Genelkurmay Başkanlığı yayını).

Deniz sorunlarına uzak olan kimseler bu savaşın deniz olaylarını, sadece, deniz subaylarını ilgilleyen bir konu olarak mütalea edebilirlerdi. Fakat yabancı askerî yazarlar, tarihi etkilemesinden ötürü, bu olayların politika adamları, generaller ve özellikle tarih otoriteleri tarafından araştırılmalarını çok önemli buluyorlardı. O kadar ki Amiral Giuseppe Fioravanzo “Devlet adamları deniz sorunlarına uzaksalar amiralların kudretli olması deniz savaşının kazanılmasına yetmez”⁴ diyecek; Amiral Mahan da “Deniz satvetinin birinci ögesi kamuoyu ve onu yönetenlerin deniz sorunlarına yakınlığıdır” diye yazacaktı⁵.

O zamanki donanmaya Kurmay Başkanı atanan Amiral Mehmet Raşid’in elimize yeni geçen “Yunan Muharebesi ve Hasan Rami Paşa” adlı el yazma notları⁶ bize konu üzerinde gerçeklere çok uygun bir inceleme yapmak imkânını verdi. Çünkü Amiral Mehmet Raşit çok değerli ve köklü bir Denizci ailesinden gelmekte idi: Büyük babası 1854 yılında Rusların Sinop’ta yaktığı Osmanlı filosunun komutanı idi. Kendisi Sinop’taki tutumundan ötürü eleştirilmişti amma; bu olaya ilişkin yabancılar şunları yazacaklardı: “Amiral Osman Osmanlı Donanmasının en kudretli amirali idi. Ne çare ki Sinop’a hareket ettirilmeden önce emrindeki bütün denizci personel alınıp, daha önce Batum’a hareket ettirilen filoya verilmiş ve Osman Paşa acemi erlerle yola çıkarılmıştı. Çıkan çok şiddetli fırtına bu erleri büsbütün perişan etmiş, gemilerin direklerini yıkmış ve böylece filo savaşa değil yanmaya hazırlanmıştı...⁷.”

Amiral Osman’ın, İngiltere donanmasında yetişmiş oğlu, Amiral Ahmet Rahmi de donanmanın yetişken ve parlayan bir subayı olmuştu⁸.

Amiral Mehmet Raşit ve, Ertuğrul faciasında şehit olan, Amiral Osman, Amiral Ahmet Rahmi’nin iki oğlu idi. Bunlardan Mehmet

⁴ Amiral Giuseppe Fioravanzo: *İ Comandi Navali* (Milano siyasal bilgiler Enstitüsünün Yayını), 1936.

⁵ Amiral Mahan: *Influence of sea power upon History* (Dünyaca tanınmış bir kitaptır) 1890.

⁶ El yazması notlar Türk Tarih Kurumu kütüphanesindedir.

⁷ Amiral Adolphe Slaide: *Kırım Savaşı* (Genelkurmay Başkanlığı Yayını) (Bu amiral Osmanlı donanmasında danışman olarak çok uzun süre hizmet görmüştür).

⁸ Amiral Wood: *Hatıram* (Bu amiral da danışman olarak Osmanlı donanmasında vazife almıştır - hatırası dilimize belki de çevrilecektir; bir kopyası eski Askerî Temyiz reisi Amiral Fahri Çoker’de vardır).

Raşit İngiltere, Osman da Fransa Harp Akademilerinde okumuş ve donanmalarında staj yapmıştı. Bunlardan ilki Bahriye Mektebine (Deniz Harp Okulu) askerî terbiyeyi⁹, ikincisi de deniz kuvvetlerine kültürü sokmakla¹⁰ tanınmıştı.

Bundan ötürü Amiral Mehmet Raşit'in el yazması notlarını, konu üzerinde yapılacak inceleme ve araştırma için, kaynak olarak ele almak yerinde bir hareketti. İlk önce notları aynen sunmayı, sonradan da gerekli incelemeyi yapmayı yararlı mütalea ettik.

“YUNAN MUHAREBESİ VE HASAN RAMİ PAŞA”*

*Bana evza-ına şayestei gerdun kedâr etmez
Teessür hasıl olmaz bahirde çirkâb bed budin*¹¹

Devletçe savaş hazırlığına başlanıldığı zaman Mes'udiye zırhlısı komutanlığına ek olarak İdareî Mahsusa (Denizyolları İdaresi) meclisi başkanlığında ve albay rütbesinde bulunuyordum.

1314 yılı Ramazan ayının onbeşinci ve 1312 yılı Şubat ayının beşinci çarşamba gecesini (18 Şubat 1897) Bahriye Nezaretinden bir emir aldım. Yunanistanla savaşın yakın olmasından ötürü komutanı bulduğum geminin hazırlığını tamamlamaya çaba harcamak için idareî mahsusadaki ödevimin Albay Tekirdağlı Ali Bey'e devredilmesini bildiriyordu.

Bu emre uyarak İdareî Mahsusa ile ilişki kestim; o günden başlayarak gemiye devama başladım.

Gemiye komutan yardımcısı olarak Galatalı Faik Bey atanmış ve dolaşan söylentiler çerçevesinde olmak üzere bazıları Hasan Rami Paşa'nın, bazıları da Faik Paşa'nın Donanma Genel Komutanı olarak gemiye atanacağından söz etmişlerdi. Fakat verilen emirlerin Hasan Rami Paşa kanalıyla bize gelmesine bakılırsa bu kişinin atanması ihtimale daha yakın görünüyordu.

Mes'udiye fırkateyni zırhlı gemilerin en yenisini teşkil ediyor ve en az kullanılmış olmasından ötürü de gerek tekne gerekse makinaca

⁹ Tarihçi Şükrü Bey'in ölümü dolayısıyla Tarihi Osmanî Mecmuası'nda yayınlanan yazı.

¹⁰ Süleyman Nutku: Ertuğrul Faciası.

* Metin bugünkü dile çevrilmiştir.

¹¹ Bana makbul olmayan araba keder vermez

Fena çirkefler denizlere etki vermez

seyir ve hareket bakımından bir onarıma ihtiyacı bulunmuyordu. Sadece sefer malzemesi ve savaş cephanesiyle subay ve eratının tamamlanması için uğraşılıyor; bir taraftan da gemi teçhiz ediliyordu.

Gemiye atanarak gönderilen subay ve eratın askerî liyakatından uzun uzadıye söz etmek istemem. Şu kadar diyebilirim ki bunların hepsi askerî terbiyeden yoksun ve ilmî ve fennî bilgisi olmayan istenmiyecek bir kitleden ibaretti.

Hiçbirisi alınan tedbirlere bir türlü ciddî bir bakışla bakmıyor; savaşın çıkacağına da ihtimal vermiyor ve verilen emirleri istemeye istemeye yapıyordu. Hele Kâğıthaneli İsmail Bey dedikleri ikinci komutan bu önemli ödevi yapmak için gerekli liyakat ve iktidardan tamamiyle yoksundu.

Gemiye teçhiz ve alınan tedbirler sırasında onu bir iş için kamarama çağırdımdı. Verilen emirleri aldıktan sonra boynunu büktü; bir sorun gibi yalvarır bir durum alarak çoluk çocuk sahibi olduğundan ve aile üyelerine bakacak bir yardımcısı olmadığından söz ederek İstanbul'da kalacak gemilerden bir tanesine atanmasını reca etti ve yalvardı. Bu kişi subay çevresinde en çalışkan, en faal bir subay olarak tanınmıştı. Böyle bir zamanda onun gösterdiği aciz ve meskenet diğer subayların mahiyetlerini anlamaya yarayacak bir delil olması itibarıyla yazmaya ve anlatmaya değecektir.

İşte bu ayar subaylarla koskoca bir zırhlı savaş gemisini muharebeye hazırlamakta insanın ne türlü zorluğa rastlaması gerekirse bunun bin kat üstünde yorgunluk ve uğraşmakla onbeş gün içinde iyice bir hazırlık yapabildik. Ramazanın dokuzuncu ve Şubatın yirmi ikinci günü idi ki İzmir vapurunun havuzdan çıkmasından sonra Mes'udiye'nin havuza sokulması emrolundu.

Haliç'te şiddetli bir lodos borası estiği halde yedekte ve binbir zorluk içinde gemiyi havuza soktum. Bundan sonra da dinlenmek için kamarama çekildim. Aziziye Komutanı Faik Bey'in geldiği haber verildi. Bu kişi kamarama girince Komutan Hasan Rami Paşa'dan aldığı emre göre gemiye komutan atanmış olduğunu bildirdi.

Ciddî olmaktan çok şakaya bağlamak istediğim bu olaya ilk önce güvenmek istemedim. Çünkü bana bir ödev verilmeksizin yerime başkasının gönderilmesi gibi lâyük olamayacağım bir işleme hedef olacak hareketimi hatırlamıyordum. Fakat dünyada her türlü işidilmemiş garip olayların sıralandığı tersane gibi bir dairede sadece

bunun gibi değil olmayacak bütün ihtimallere imkân verilmiş olduğunu da düşünerekten durumu fazla incelemeye lüzum görmeyerek gemiyi Faik Bey'e teslim ettikten sonra doğru evime geri geldim.

İnsanda Allahın tecellisi olan ve kalp denilen hisler denizi bazen öyle heyecanla coşuyor ki hiç bir insan onu anlatacak kudreti gösteremez.

Düşününüz:

Bütün varlığımla kalp ve vicdanımı Allahın hamd ve şükür kapısına bağlayarak ve Padişahın daima nail olduğumuz nimet ve lütuflarının kadir ve kıymetini bilerek Din yolunda önder olan Padişah'a hizmet etmek için en mutlu bir sıra demek olan böyle bir zamanda hem bu mutluluktan yoksunluk hem de devletin en güzide bir gemisinin komutanlığından ayrılmak gibi damga vurulmuş derecesinde kötü tanınmak hislerimin derinliğinde öyle cehennem ısı derecesinde üzüntü uyandırmıştı ki bunu burada anlatabilmem kalemin aciz akışına bağlıdır.

Evime geldiğim ertesi günü İstanbul'un bütün gazeteleri bahriyenin büyüklerinden Faik Bey'in Mes'udiye komutanlığına atandığını ilân etmekle aciz, meskenet ve liyakat eksikliğimi de bildirmiş oluyorlardı.

O gün bütün islâm âlemi sonsuz bereket ve ışık getirmiş olan şeker bayramından ötürü sevinirken biz, bütün ailece, keder ve üzüntü içinde idik.

Cuma selâmlığına gidebilmek için halktan utanıyordum.

Bütün İstanbul gazeteleri donanmanın hazırlığından, komisyonlar kurulduğundan söz ediyorlar, yazılar yazıyorlardı. Ben bunları okudukça akla uyar ya da uymaz bir neden olmadan gemiden çıkarılmaktan doğan beyin karışıklığı içinde yuvarlanıp duruyordum.

Ziyaretime gelen Faik Bey ve Rasim Bey gibi arkadaşlarımız yapılan değişikliğin daha büyük bir makama atanmamın başlangıcı olduğundan söz ederek bana teminat vermek istiyorlardı. Yakınlıklarının derecesi gibi bu makamın ne olabileceğini de tayin edemeyen bu kişilerin söyledikleri sözleri ilkel bir teselli olarak alıyordum.

Bayram tebriki vesilesiyle nazırın evine giden aileden biri, nazırın kızından, Mesudiye zırhlısından çıkarılmama ilişkin en sonunda bir bilgi getirdi; ki sonradan nezaret mektupçusu Halis Bey'den alınan bilgi de bunu doğruladı.

Çıkarılmam nedeni:

Şubatın on üçüncü perşembe günü cami altında¹² nazırın başkanlığında bir komisyon toplanır. Savaş gemilerinin hazırlığını çabuklaştırmaya ilişkin bazı konuşmalar yapıldıktan sonra bu gemilere atanacak komutanların seçilmesine ilişkin konuşmalara başlanır.

Birinci Tümen Hasan Rami ve Hayri; İkinci Tümen de Faik ve Çerkez Mehmet Paşaların atanmaları uygun bulunur¹³. Halbuki Çerkez Mehmet Paşa geçimsizliğinden söz ederek bu makamdan affedilmesini reca ettiği için¹⁴ nazır paşa benim atanmamı uygun bulduğunu anlatarak paşaların fikirlerini sorar. Şükrü Paşa benim atanmam fikrine katılır; Hasan Rami ve Faik Paşalar ise aksi kanıda olduklarını belli edecek tereddüt âlametleri gösterirler.

Nazır oy özgürlüğünde direnir; Paşaların gösterdiği tereddüt ve karşı koymaya rağmen mektupçu beyi çağırarak, konuşmaların sonunda, benim Çerkez Mehmet Paşa'nın yerine İkinci tümenin ikinci komutanlığına atanmama ilişkin arz tezkeresinin¹⁵ yazılmasını emreder. Birini kendisini Drake¹⁶ benzeten Faik, öteki de kendisini Nelson'a¹⁷ nun şöhretine lâyık gören Hasan Rami Paşalar, nazırın bu kararını duyunca, şeytan zekâlarını işletmeye başlayarak benim ilerlememe engel olacak tedbirlere başvurmaya başlarlar.

O gün Nazır Paşa öğle namazını kılmak üzere makamından ayrıldığı süre içinde yazı masasının üzerine bir ihbar mektubu bırakılır.

Bu mektupta benim, ötedenberi, Nazır Paşa'dan nefret eden ve ona karşı duran Arif Paşa ile arkadaşlık ve yakınlık kurarak Nazır'ın donanmayı mahv ve imha ettiğine; donanmanın savaşa ve muharebeye elverişli olmadığına ilişkin, Arif Paşa ile anlaşarak, Padişaha

¹² Cami altı eskiden Kasımpaşa'nın bir semti iken, sonradan, tersane içine alındığı için ve burada da Haliç Komodorluğu kurulduğu için, komodorluk binası, daima, Cami altı olarak alınmış ve Cumhuriyet döneminde tersanenin Denizyolları İdaresine devredilmesine kadar böyle kullanılmıştır.

¹³ Çerkez Mehmet Paşa rahmetli Rauf Orbay'ın babasıdır.

¹⁴ Donanmalar, kuruluşlarında, tümenlere bölünürler. Dört gemiden kurulu filonun adı tümendir. Tümenleri de ikişer takım teşkil eder. Filo komutanı aynı zamanda birinci takımın da komutanıdır. Donanma komutanı ise, aynı zamanda, birinci tümenin komutanıdır.

¹⁵ Arz tezkeresi Padişaha gönderilen teklif yazısıdır.

¹⁶ Amiral Drake, İspanya donanmasını yenen İngiliz amirali.

¹⁷ Ebuçır ve Trafalgar'da Fransız filolarını yakan İngiliz amirali.

bir lâyiha verdiğim anlatılıyor ve bu lâyihanın tarafımdan yazılmış ve verilmiş olduğunun da bütün gemi komutanları tarafından bilinmekte olduğu da ekleniyordu.

Nazır Paşa bu mektubu okuyunca, o zaman liman komutanlığında¹⁸ bulunan Hasan Rami Paşa'yı çağırarak bu garip bilgiyi ona anlatır.

Fesad ve mel'unluklar dolu o Hasan Rami kendisine yakışır bir mel'un tavrıyla benim ötedenberi Nazır aleyhinde bulunacak fırsatları kaçırmadığımı daha kimbilir ne gibi kelimelerle bildirdikten sonra böyle bir fikir taşıyan adamın donanma ile gönderilmesi keyfiyetinin basiret ve ihtiyata uygun düşmeyeceğinden söz eder ve benim komisyondan birine seçilerek Mesudiye'den çıkarılmaklığımı teklif eder. Nazır da hem bu teklifi uygun bularak gereğinin yapılmasını Hasan Rami Paşa'ya emreder hem de arz tezkeresinin ertelenmesi için mektupçuya haber yollar.

İşte Mesudiye'den çıkarılmamı gerektiren neden bundan ibaretti.

*Vesile Cev-i vuslat olduğum yare duyurmuşlar
Nifak etmişler ama manevî himmet buyurmuşlar¹⁹*

313 (1897) Mart ayının sekizinci (21 Mart) gününe kadar işsiz, güçsüz bir durumda evde kaldım. O vakte kadar ara sıra ziyaretime gelen yakınlarım Cami altında büyük bir komisyon kurularak burada hazır bulunan paşalardan Faik ve Hasan Rami Paşa ve adamlarının Nazır'ın gönül çekici fikirlerini onaylayarak gemilerin savaşa gidebilecek derecede mükemmel olduklarını doğrulayarak tutanakla bildirdiklerini ve Şükrü ve Arif Paşaların da muhalefette kaldıklarını söylemişlerdi.

Bana kalırsa donanmanın Yunan donanmasıyla muharebeye kifayet edecek derecede olup olmadığını incelemek için sorunun bir kaç bakımdan düşünülmesi gerekirdi:

Birincisi: Yunan donanmasının var olan kuvvetleri nedir ve bunların içinden kaç tanesi işe yarayabilecek gemilerden ibarettir?

İkincisi: Donanmanın kazan ve makinaları Yunan savaş gemilerinin den elverişli olanların seyir sür'atı ve sialarına mukabele edebilecek kadar gemilerin sür'at ve seferini temin edebilecek halde midir?

¹⁸ 1897 savaşıdan önce donanma komutanlık makamı var olmadığı için Liman Reisliği, nazırdan sonra, deniz kuvvetlerinin en büyük makamı idi.

¹⁹ Ulaşma isteğinin vesilesi olduğu yare duyurmuşlar

Uyuşmazlık istemişler ama himmet etmişler.

Üçüncüsü: Savaş gemilerinin silâhları Yunan gemilerinin toplarına karşı koyacak kuvvette midir? böyle bir kuvvetleri varsa hangi gemilerimizle bir birlik teşkil edilebilecektir?

Dördüncüsü: Subay ve erler mensup oldukları gemilerin silâh, tulumba, Dablebotum²⁰, makina, kazan ve torpilleriyle ünsiyet peyda ve bunların idare ve kullanılmasında tam bilgi hasıl etmeleri için ne gibi bir sür'atli tedbir almak gerekir?

Beşincisi: Amiral ve gemi komutanlarının gemileri idare ve filo halinde seyrettirecek iktidarları yeterli midir? değilse kimlerin değiştirilmesi lâzımdır. Ve bunların subay ve erleri harp usulü silâh ve mevkilere bölme ve dağıtmaya kudretleri var mıdır²¹?

Altıncısı: Gemilerin silâhlarına özel olarak verilecek cephane ve mermiler ne haldedir? Topçu kaptanları²² ve subayların bunları idare edecek, anlayacak, ayıracak liyakatleri yeterli midir?

Yedincisi: Gemilerin seyirler sırasında kömürleri biterse nereden ve hangi araçlarla kömür alacaklarına ve sefer malzemesinin yenilenmesi için merkez harekât ve kömür depoları gerekeceğinden bu yerlerin nerelerde seçilebileceğine dair bilgi,

Sekizincisi: Osmanlı ticaret gemilerinin korunması için ne gibi tedbirlere başvurulması gerekir?

Dokuzuncusu: Ganaim ve Harp kaçağı mahkemelerinin açılması için ne yapmak lâzımdır?

Onuncusu: Gece ve gündüz işaret defterlerinin gemiler arasında muntazam bir muhabere yapılmasını sağlayacak derecede olmamasına nazaran bu muhaberenin sağlanması için ne yapmak lâzımdır?

Kurulan komisyonlarda işte bu ve daha ayrıntılı olacak olan olayları düşünmek ve ona göre tutanaklar hazırlamak gerekirken, Padişaha bağlılıkla bağdaşamayacak şekilde, gemilerin savaşa hazır

²⁰ Dablebotum: Savaş gemilerinin iç kısımlarında düşmanın su altı silâhı isabetlerine karşı, teknenin batmamasını sağlayacak bölme tertibatı...

²¹ Savaş gemilerinde her subay ve erin, muharebede, muharebe nöbetinde, seyir nöbetinde, yangında, temizlikte bir yeri vardır. Bu bilgileri vermek üzere hazırlanan listelere modern adıyla "Role" denir. Role yapmak bir ihtisas işidir. İşte Amiral Mehmet Raşit de gemi komutanlarının bu roleyi yapıp yapamayacağını sormaktadır.

²² Topçu kaptanları savaş gemilerinin topçu personelini yetiştiren ve muharebelerde düşmana karşı yapılan topçu atışını idare eden subaydır.

یونان بحاری

و صدراعظم

بطا اوضاع نامائیه کردون کدرو ویریز
تأثر حاصل اولز بحره جوطاب بر بودن

دولتم خیزان حربه باشلانمی زمانه مسوده فرقه همی بونی
سوارکب انقباض اداره مخصوصه مجلسی ریاسته ویرانی
رینه بولسوردم

۱۴۱۶ سنه ریاضیه سرفصله اوله شیخی و ۱۴۱۶ سنه
ساطله شیخی جارتیه کجوسه حور نظاریه صیده سنه برانام
الدم مالی دولتم یونانیه حربه تقوی الملکم اوله شیخی
سوارکب بولسوردم سطله اجمال تجزیه غرت ائمه اوزره اداره
اوله مائزینده برآله تفورده شیخی معینه دورایس اولنده
عبارت ایری

اشوارمه اصغر اداره بر اوله ایسک قطع ایرل اوکوندم
مالی بخار بقیه دوام انصارالدم
کلمه سواره معاون اوله رفه غلطه فائمه بد نسبه سطله و
کاشکه تجزیه اولنده دورایس سابعابه حمله سنه اوله اوزره

دیر صحرای حیره بطا بکم اربع ارشاد طریقه
 سه هجاء ذوسنه بوله الله ولی التوفیق
 مایه بوزنه عورته دبر قانیده عزیمت بحریه طریق و راع ایله
 صدق ابرم اوزره بولناه او ضایه بکدم حذف
 مایل برنج فیله بر قنطاریه ده ظه اید بکم آمانج هوف
 مانج طده بولم وقوع بولده استقامت
 طوبیون تحریه نه حاضر بولنه اوزره مخصوصا ریحاده
 حدکی جوانی و برری
 ساعت اوزنه یغیه کور بر آید
 صبحه بولناه نه بوزنه بوزنه
 راکه و راع ایفان بولم بر بر صبر نه خروج اولده
 کور بول اوزنده قلفان بوزنه اولده خار طیده بولم کورنه و کورنه
 فانیه و صد لاله کوز اوزنده بولناه طلقه عبوقه صفارنج
 بارش هم صبره عاسی ساعده عسایه که قنطاریه بولم تا اوزا
 رنج کورنه نه و نه صفارنه استلاله ایدون کورنه هر نه
 و صد حافظه ساعده ساعده بولم ابره شویا با غنچه نه

olduğu tasdik edilerek ve mühürlenerek –özellikle Hasan Rami Paşa'nın– sonradan iş başa düşünce bunun tam tersini iddiaya kalkışarak Bahriye idaresini bir keşmekeşe soktuklarına şüphe yoktur.

Martın sekizinci Cuma günü (21 Mart) sabahında yayınlanan İstanbul gazeteleri bir gün önce Tümamiral Hayri komutasında hareket eden torpito sitimbotlarının Çanakkale'ye gittiklerini yazdıktan sonra o gün de birinci filoyu teşkil eden ve Hasan Rami Paşa komutasında bulunan Hamidiye, Mesudiye, Osmaniye, Aziziye Firkateynlerinin saat sekiz sularında köprülerden çıkıp adı geçen yere gideceklerini ilân ettiklerinden İstanbul'un bütün halkı, heyecanlı sevinçler içinde köprülere koşuyorlardı. Saat sekize gelmişti.

Tersaneden bir kanun memuru (inzibat eri) gelerek beni görmek istediğini haber verdiler. Odama çağırttım. Selâm vererek Padişah sayesinde Tümamirallığa terfi ettiğimi bildirdi ve Nazır Paşa'nın tersanede beni beklemekte olduğunu söyledi.

*Ey eden perverdigârın berrü ihsanın ümit
Bu şigeste sineden ref'i melâl ettin mi hiç²³*

Bu haber bütün aile arasında anlatılması kabil olmayan bir şenlik havası yarattı. Ruhlardan neş'e fışkırdı, gönüller sevinçle doldu. Teşekkür secdesine kapanarak Allaha şükür, Padişah'a dua ettik.

Kadıköyünden köprüye geldiğim zaman köprüler açılmış ve yukarda adları yazılı Padişah gemileri birer birer ve yüzbinlerce halkın, gemi mürettebatına katılarak, şefkatli ve içten gelen Padişahım çok yaşa duaları arasında yavaş yavaş dışarıya çıkıyorlardı.

Bahriye Nezaretinde Nazır dairesine gittiğim zaman Nazır Paşa'nın yanında Faik Paşa, Hacı Mustafa Paşa, Mektupçu Halis Bey vardı. Hepsi ayakta, gemilerin çıkışını seyrediyorlardı. Nazır'ın gözlerinden sevinç göz yaşları dökülüyordu.

Beni görünce iltifat edici bir tavır alarak Padişah sayesinde Tümamirallığa terfi ettirilerek donanmanın Kurmay Başkanlığına atandığımı bildirdikten sonra ertesi gün hareket edecek olan idarei mahsusanın şeref vapuruyla Sami Paşa Girid adası komutanlığına gideceğinden benim de bu vapurla Çanakkale'ye giderek donanmaya katılmamı emretti.

²³ Ey Allahın ihsanından ümit kesmeyen
Bir kırık kalp için üzüntüden kaçtın mı hiç

Padişah'tan gelen bu lûfa minnetle teşekkür ettikten sonra filikama binmek üzere Âsarıtevfik firkateynine uğradım. Orada rasgele olarak Arif Paşa ile de konuştum. Mesudiye'den çıkarılmaklığımı gerektiren entrika ve husumetlere karşı hakkımda Padişaha arzettiği sözler üzerine terfi ettiğimi ve iltifat gördüğümü söyledi. Ona da teşekkür ettikten sonra eve geldim ve ertesi Pazar günü hazırlanarak Bâbiâli dönüşü Allaha ısmarladık demek üzere Nazır Paşa'yı görmeye gidince yaverleriyle gönderdikleri emir gereğince hareketimi erteledim. Şeref vapuru o akşam Sami Paşa ile hareket etti.

Ertesi; yani Martın onununcu (23 Mart) Pazartesi günü Nazır Paşa beni yalısına çağırttı. Orhaniye, Hızırrahman ve Mansure gemilerinden kurulu ikinci tümen hazırlanmakta olduğundan bunların hazırlığının tamamlanmasından sonra onlarla Çanakkale'ye gitmek üzere şimdilik hareketimi geciktirmemi ve bunların hazırlanmalarına nezaret etmemi emretti.

Arif Paşa'nın verdiği bilgi, Nazır Paşa'nın ailesinden vasıtalı olarak elde edilen haberle doğrulanmıştı.

*El Hakku velâ Yûla aleyh*²⁴

Şimdi okuyucular Hasan Rami Paşa'nın bana olan düşmanlık nedenini bilmek isterler. Kimseye karşı bir düşmanlık eseri göstermediğim ve kimse için de fena fikirler beslemediğim için, karşılık olarak, tabiatıyla kimseden de fenalık beklemem. Bundan ötürü bu paşanın aleyhime olan kötü ve fena fikirlerini de gerçeğe bilmem.

Hasan Rami Paşa konuşurken bana daima sevgi ve memnunluk gösterir ve bütün hareket ve hallerimi beğenirdi. Fakat aldığı durumlarda öyle bir yapmacık görünürdü ki söylediği sözlerin yalan, lâf ve düşmanlık ifade ettiğini kendisi de ben de bilirdik.

Sanırım herkese karşı birdi; yani kalbi garez, dili ise dostluk dolu idi. Yalnız kendisinin kişisel çıkar yoluna rastlamayanlar düşmanlığından uzak kalırlardı.

1308 ilâ 1310 1/2 (1882 yılından 1884 yılı ortasına kadar) yıllarına kadar Mektebi Bahriye Nezaretinde²⁵ bulunduğum sırada oğlu Hüseyin sınıfta kalmış idi. O zaman, oldukça, köpek gibi havlayıcı

²⁴ Kimsenin hakkını kimsede bırakmam.

²⁵ O dönemde Bahriye Mektebi müdürüne (Deniz Harp Okulu Komutanına) Mektebi Bahriye Nazırı denirdi.

hakaretlerine hedef oldum. Sonra da ilişki düştükçe kin ve düşmanlığını göstermekten geri durmazdı.

Sonuç olarak; bana olan kin ve düşmanlığının nedenleri ne olursa olsun ötedenberi ve özellikle bu kez hain teşebbüsleri göz önüne alınca bu kez onun komutanı bulunduğu donanmaya terfi ederek kurmay başkanı olmamın onun, hakkımda, rezillere yakışacak muamelelerde bulunmak derecesinde durumlar almasına neden olacağı kesindi.

Nitekim sonraki olaylar da bunu gösterdi ve ispatladı²⁶. Nazırdan aldığım emir üzerine hergün havuzda bulunan Orhaniye firka-teynine gidiyor ve büyük bir kitleden kurulu amelenin yaptığı iş gü-rültüsü arasında inşaata nezaret ediyordum.

Nazır Paşa'nın bastonunun ucuyla güvertelere bir takım hayali hatlar çizmesi, başmimar Hüsnü Paşa'nın fennî maharetiyle bu görünmeyen hatlardan düsturlar ve hükümler çıkarması, en önemsi-zinden en önemlisine kadar yapılan işler, vazifesi olan olmayan bir subay kitlesinin yardım ve vatanseverlik hisleriyle, bütün Avrupa fen çevrelerini hayretlere sokacak bir sür'at ve kerametle ilerleyip duruyordu.

Gerçi bu inşaata nezaret etmek, aldığım emre göre, durumu idare etmek amacını taşıyordu ise de başmimar Hüsnü Paşa ve yardımcısı Albay Arif Bey'le top fabrikası memuru dedikleri bir subayın bu işleri tamamlamak için kullandıkları usul ve sisteme karışmak imkân dışında idi.

Ara sıra Camialtına giderek benimle gidecek gemilerin komutanlarını çağırıp, İstanbul'dan Çanakkale'ye kadar muntazam seyred-bilmek ve yüksek makamların isteklerine aykırı bir hale neden olma-mak için, alınması gerekli tedbirler konusunda konuşmalar yapı-yorduk.

Bu süre içinde Martın sekizinci (21 Mart) günü hareket eden Birinci Filonun Çanakkale'ye varışından sonra topları tecrübe ama-ciyle yapılan atış tecrübesi sonucunda Aziziye, Osmaniye ve başka gemilerin toplarının sakatlandığı ve komutan Hasan Rami Paşa'dan başlayarak küçük subaylara varıncaya kadar hepsinin imzalarını

²⁶ Hasan Rami Paşa, hatırasında, Mehmet Reşit Paşa'yı "Don Kişot" olarak tanıtmış ve bir çok askerî hatalarından söz etmiştir.

kapsamak üzere gemilerin bu halde muharebe ve döğüşmeye evlerişli olmadıklarına ve bundan ötürü de Çanakkale'den çıkmaya bile teşebbüs edemeyeceklerine ilişkin bir tutanak yapılarak padişaha sunulduğuna dair halkta bir dedikodu yayılmaya başlamış ve araştırma sonunda bunun doğru olduğu anlaşılmıştı²⁷.

Bir taraftan da benim terfi ettirilerek Donanma Kurmay Başkanlığına atanmamın Çanakkale'de derin bir çekememe ve rekabet hisleri uyandırdığı anlaşılıyordu. Garibi şu ki Hasan Rami'nin bu konuda kendisine taraflı kazanmak zorunluğunda olduğu ortada iken maiyetindeki gemi komutanlarının ve özellikle Hamidiye firkateyni komutanı Rasim Bey'in, yüreğindeki nifak hislerinin çoğalmasını bir türlü önleyemeyerek, haset ve gıbte kötülüğünde mahut Hasan Rami'ye kul olanların başlıcası olduğunu duymak üzüntüleri çoğaltmıştı. Rasim Bey'e ciddi bir arkadaşlık ve pek samimî bir dostluk gösterdim. Bunun en büyük örneği "Nev usul fenni harp"²⁸ adıyla yayınladığı kitaptır ki hiç bir satırında ilgi ve karışması olmamak şartıyla hepsi tarafımdan dilimize çevrilmiştir.

Sonuç olarak donanma kurmay başkanlığına atanmamın açık ve gizli kötü çevrelerde doğurduğu üzüntü ve ters anlamaya göya bir araç olmak üzere bir gün yayınlanan gazetelerin birinde Almanyalı Ferik Hofe Paşa'nın da²⁹ donanma kurmay başkanlığına atandığını büyük üzüntülerle okundu. Bu atanma, artık, benim kurmay başkanlığımın önemini de tabiatıyla düşürmüştü. 1313 yılı (1897) Nisanının yedinci Pazartesi (20 Nisan) gününe kadar Orhaniye, Hızırrahman, Mansure gemileriyle kruvazör adı altında hazırlanan Mekke, Medine, Hüdeyde ve bir de Mecidiye torpito sitimbotundan kurulu olan ikinci filonun hazırlanması son bulmuş ve ertesi salı günü köprülerin dışına çıkılıp Çanakkale'ye hareket edilmek üzere saraya gidilip Padişaha veda edilmesi Nazır tarafından emredilmişti.

"Hazırlanması son bulmuş" deyiminden bir savaş gemisinin muharebeye girişmek üzere ne kadar mükemmel hazırlanması gerekiyorsa o şekilde hazırlanmış anlamı çıkarılmamalıdır. Orhaniye firkateynin savaş teçizatı eksikliği o derecede dikkate şayandı ki

²⁷ Bu tutanak Hasan Rami Paşa'nın hatıralarında vardır.

²⁸ Yeni usulde savaş fenni demektir.

²⁹ Hofe Paşa Sultan Hamid II.'nin Yıldız Sarayında oturan yabancı deniz danışmanlarından bir amiraldır.

deniz kuvvetinin ne demek olduğunu bütün ayrıntılarıyla bilip deniz kuvvetleri gelişmesini ona göre hazırlayan bir devletin bunun gibi bir savaş gemisini muharebeye değil hattâ en adi bir karakol hizmetine bile göndereceği düşünülemezdi. Diğer techiz eksiklikleri bir tarafa geminin top ambarına³⁰ biri Krupp, öteki Armstrong cinsinden ibaret olmak üzere çeşitli toplar konmuş olmasından muharebede görülecek sakınca ve zararları dikkat nazarına alırsak, Allah vermesin geminin ilk ateşte yenileceğine şüphe etmemekliğimiz gerekiyordu. Bu olayları bir kez kaç Nazır'a anlattım. Yunan Donanmasına sayı bakımından üstün olduğumuzdan, malik olduğumuz hamiyet ve dirayet sayesinde sayılan sakıncalara meydan verilmeyeceğinden emin olduğunu söyleyerek işi iltifatlara boğarak atlattı. Geminin bu halde savaşa gidecek bir kuvvet ve intizamda olmadığına ilişkin bir rapor vermek, bu karışıklıkta, akla ve iradeye uygun bir hareket değildi. Çünkü korkaklık ve hamiyet azlığıyla suçlandırılacağıma şüphe yoktu. Özellikle yukarda belirttiğimiz komisyonlarda savaş kudretine karar verilen donanmanın büyük kısmı Çanakkale'ye gittiği halde benim Orhaniye'nin eksikliklerinden ve savaş kudreti noksanından söz ederek itirazlarda bulunmam sadakat şanına uygun bir hareket sayılamazdı. Bir taraftan Yunanlılar hiç bir zaman denizlerde ehliyet ve şecaatlerini ispatlamış bir kavim olmadıkları ve malik oldukları donanma topu topu Hydra ve Spazia adlarıyla iki geminin modası geçmiş bir şöhretten ibaret olduğu cihetle Padişah donanmasının subay ve eratını iyi bir eğitimden geçmiş ve var olan silâhlarını kullanmakta yetişmiş olması şartıyla Yunan donanmasının aşağısında bir derecede saymak doğru olamazdı. Bundan ötürü ataları ve ecdadiyle iftihar eden ve bütün dünyayı hayret içinde bırakan Osmanlılara özel mümtaz savaşçılığı göz önüne getirerek, Halifenin isteğine uygun olmak şartıyla, emirlere itaat ederek ve gemilerin şusundan busundan söz etmeksizin yola çıkmayı Padişaha karşı kulüğümün borcu saydım.

1313 yılı Nisanının sekizinci Salı günü saat 9.00 da köprülerin dışına çıkılıp Padişah'tan alınan iradeye uygun olarak Çanakkale'ye hareket edilmek üzere gemilere gerekli emirler verildi. Ben de saat 4.00 de evimden ayrılarak bağlılık arz ve veda etmek üzere sarayda

³⁰ Top ambarı, o zamanki gemilerde, topların monte edildiği güverteye denirdi. Bu güverte de asıl güvertenin altında idi.

başkâtip dairesine gittim. Padişah da Başkâtip kanaliyle iltifat ve ihsanlarıyla beni mükâfatlandırdı.

Başkâtip gemilerin köprülerden çıkıldıktan sonra izleyecekleri seyir hatlarına ait bazı emirleri ve Çanakkale'de Komutan Hasan Rami Paşa'ya verilmek üzere bir de şifre verdikten sonra "Hasan Rami Paşa'nın Çanakkaleye vardıktan sonra maiyetindeki yüzbaşı ve üsteğmenlere varıncaya kadar bir takım küçük rütbeli subayları mahremiyetine alarak donanmanın boğazdan çıkacak hal ve iktidarda olmadığına dair raporlar tanzim ettirmesi ve kendisiyle beraber bu raporları onlara da mühürletmesi ve Padişah'a göndermeye cesaret etmesi ve bu suretle İstanbul'dan hareket ederken verdiği teminata tamamiyle aksi hareket etmesinin Padişah tarafından esfle karşılandığının" komutana bildirilmesini emretti. Bir de Hasan Rami Paşa'nın Çanakkale'de kendisine prenslere özel bir teşrifat yaptırdığı Padişah tarafından duyulmuş olduğundan İkinci filonun Çanakkale'ye varışında bu komutana basit bir selâm resmi yapmakla yetinerek selâm topu atılmamasını irade ettiğini bildirir.

*Deneme harp içre bana kim ede irşadı tarik
Sen hemen düş yolo Allahü veliyüt tevfik³¹*

Saraydan sonra Bahriye Nezaretine gelerek Nazır'a da vedâ ettikten sonra sitim üzerinde bulunan Orhaniye'ye geldim. Hiç ümit etmediğim halde Birinci Filo ile Çanakkale'de olduğunu sandığım Almanyalı von Hofe Paşa'yı gemide buldum. Sorgum üzerine topların tecrübesinde hazır bulunmak üzere özellikle İstanbul'a geldiğini söyledi.

Saat 10.00 na yakın köprüler açıldı. Haliç'te bulunan savaş gemilerine işaret sancaklarıyla veda ederek birer birer köprülerden çıkıldı. Köprülerin üzerinde ve kalafat yeride olan ticaret gemilerinin güverte ve küpeşterlerinde kayık ve sandallarla deniz üzerinde bulunan halkın göklere yükselen Padişahım çok yaşa duaları kulaklara geldikçe kalplerimizden kederlerimizi arttıran vatan sevgisi coşuyor her duygu vatanın korunması için ölen şehitlere bağlanarak....

* * *

Amiral Mehmet Raşid'in 1897 Osmanlı-Yunan savaşına ilişkin notları burada sona ermektedir. Çünkü yazılarına devam etmeğe

³¹ Sıkıntıya düşünce bana kim yol gösterecek deme
Allah doğrunun yardımcısı olduğu için düş yola

imkân bulamamış ve 52 yaşında, duyduğu büyük üzüntülerin eseri, kalp hastalığından ebediyete intikal etmiştir. Fakat verdiği kısa bilgilerin de adı geçen savaşın tarihine büyük hizmetler sağlayacağı da kesindir.

Biz, araştırmalarımızı derinleştirerekten tarihimiz için gerekli sonuçları çıkarma amacıyla savaştan önceki, savaş sırasındaki ve savaştan sonraki durumları ayrı ayrı ele almak zorunluğunda bulunmaktayız.

Savaştan önce

Sultan Hamid II'nin büyük Osmanlı Donanmasını 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşından hemen sonra Haliç'e bağladığı bilinmektedir. Yalnız bu bağlayışın nedenlerine ilişkin bilgiler karanlıktadır. Şimdiye kadar yazılan ve söylenen nedenler şunlardır:

Sultan Hamid:

1. Sultan Aziz gibi kendisini de tahtından indirir korkusuyle;
2. Çarlık Rusyasına taviz vermek ve Osmanlı Devletini Rus tehlikesinden uzak tutmak düşüncesiyle;
3. Devletin dış borçlarını ödemek isteğiyle;
4. İngilizlerin, Navarin'deki Üçüncü Selim donanması gibi, bu donanmaya da suikast yapacakları endişesiyle donanmayı bağlamıştır.

Buna rağmen Sultan Hamid II'nin kamuoyuna donanma sever bir hükümdar görünmek çabasında bulunduğu bellidir: İngiltere ve Almanya'dan birer danışman amiral getirtmiştir. İngiliz danışmanın adı "Amiral Wood", Alman danışmanın adı da "Amiral von Hofe"dir³².

Fakat Sultan Hamid II Yıldız sarayında yer verdiği bu danışmanlara donanma ve deniz subaylarını göstermediği gibi donanma ve deniz subaylarına da onları göstermemiştir. Amiral Mehmet Raşid'in "savaştan önce Camialtında komisyonlar kuruldu; benim kamularım göre bu komisyonlarda şunlar konuşulmadı idi; donanma gemileri arasında gece gündüz muharebeyi sağlayacak kitaplar hazırlanmalı idi. . . ." diye şikâyetlerde bulunması bize bu kamıyı veriyordu. Çünkü, Osmanlı Donanmasıyla temasa gelseler ve ilişki kur-

³² Zamanın deniz salnameleri (Beşiktaş'ta deniz müzesi kütüphanesinde vardır).

salardı, deniz kuvvetlerinin kesin ihtiyacı olan, bu önemli maddeleri derhal hazırlarlardı³³. Nitekim Cumhuriyet döneminde donanmaya getirilen Alman danışmanları ilk olarak bunları hazırlamışlardı.

Sultan Hamid II döneminde Osmanlı Devletini tehdit eden tehlikelerin çoğu denizyoluyla gelmek eyleminde idi: Çarlık Rusya'nın Karadeniz boğazını almak istemesi; Yunanistan'ın Enosis politikası; İngiliz ve Fransızların Mısır ve Suriye'de emel beslemeleri ve İtalyanların Trablusgarb peşinde koşmaları gibi. . .

Şu halde donanmanın Osmanlı politikasında büyük bir yeri olması gerekiyordu. Devletin malî durumu zor olunca, şüphesiz, Sultan Aziz donanmasının tekmilini muhafaza etmek imkânsızdı. Esasen Sultan Aziz donanması, devletin malî gücü düşünülmeden ve hesapsız derecede mübalâgalı bir donanma idi: Çarlık Rusya ve Yunanistan donanmasının toplamından mübalâgalı şekilde üstün, İngiliz donanmasından da çok zayıf. . . . O zamanki Osmanlı Devletine lâzım olan donanma ise, sadece, Çarlık Rusya ve Yunanistan'ın saldırı politikasını önleyebilecek kadar bir kuvvetten ibaretti. Sultan Hamid II'nin de donanmanın bu kısımları ayırması ve bu donanmaya açık deniz eğitimi yaptırması gerekiyordu.

Fakat Sultan Hamid II bütün bu tehlikeleri "kışkırtma politikası" ile atlatabileceğini düşünmüş ve durumu idare ederek kendisinden sonra gelecek hükümdarların karşılayabilecekleri durumlarla ilgilenmemiştir³⁴.

Osmanlı Deniz politikasındaki hareket noktası bu olunca donanma kolaylıkla ataletle sürüklenmiş; subayların gemilerde değil Kasımpaşa kahvelerinde ömür doldurması ön görülmüş; gemilere deniz askeri alınmamış ve verilmemiştir³⁵.

Bu hal donanma kifayetsizliği kadar komutanlar arasındaki anlaşmazlığın birinci nedeni olmalı idi. Nitekim Amiral Hasan Rami ve Mehmet Raşid'in hatıralarına göre donanma komutanı, donanmanın Çanakkale boğazından dışarı çıkamayacağına ilişkin raporu,

³³ Amiral Wood'un dilimize çevrilmemiş olan hatıralarında bu konu etrafında daha etraflı bilgi olması gerekir.

³⁴ İngiliz belgeleriyle Osmanlı Tarihi.

³⁵ Hasan Rami Paşa, hatırasında, askerlerin gemiye hareketten bir gece evvel verildiğini ve gemilerin köprülerden bir harp gemisi manzarasıyla çıktığını yazmaktadır.

Bahriye Nezaretine değil, doğrudan doğruya Padişah'a vermişti. Açıkça belli olduğu üzere böyle hareket etmekteki amacı da Bahriye Nazırı Bozcaadalı Hasan Paşa'yı atlatıp Bahriye Nazırı olmaktı. Savaşta bile düşman bir tarafa bırakılmış; post kavgası devam ettirilmişti.

Sultan Hamid II'nin donanma yaptığını ve Çanakkale Müstahkem mevkiini hazırladığını iddialı şekilde yazanlar da yok değildi. Sayın Tarık Yılmaz Öztuna da bunlardan bir tanesi idi³⁶. Fakat onların iddia ettikleri Hamidiye, Mecidiye ve Drama kruvazörleri kendisinin gönül rızasıyla değil, yabancı baskılarla zoraki olarak ısmarlatılmıştı³⁷. Nitekim hükümdar donanma hizmetine girer girmez bu gemileri de diğerleri gibi bağlatmıştı. Diğer taraftan donanmasız bir Çanakkale tahkimatının değer taşımadığını yakın tarihin savaşları göstermişti.

Demek ki devlet politikasının deniz kuvvetine dayanmaması ve donanmanın hükümdar iradesiyle ataletle götürülmesi 1897 Osmanlı - Yunan savaşının deniz kısmındaki hareketsizliğin başlıca nedeni idi. Devleti idare edenlerin deniz konusunda bilgileri kısır olunca denizcilerin kudretli bir donanma ortaya çıkarmaları mümkün olamazdı³⁸. Savaşta zafer kazanmaya aday bir donanma, Haliç'te atalet içinde bağlı duran değil, barış zamanında savaşa hazır olarak denizlerde dolaşan ve politik manevreler yapan bir deniz kuvveti idi. Sultan Hamid böyle bir donanmayı denizlerde dolaşırsaydı 1877-78 Osmanlı-Rus savaşına Rusların müttefiki olarak girmeye cesaret edemeyen Yunanistan³⁹ 1897 savaşını yapmaya da cesaret edemeyecek ve kahraman Türk ordusu, zafer kazansa da bu savaşın şehitlerini vermeyecekti.

³⁶ Tarık Yılmaz Öztuna: Türkiye Tarihi: Cilt XII.

³⁷ Teofanidis: Amiral Konduriotis yanında (Deniz Kuvvetleri yayını) (Bu kitapta şu bilgi vardır: Tehcirden sonra tehciye uğrayan ermeniler Amerika, İngiltere ve İtalya hükümetleri kanalıyla tazminat istedikleri zaman Osmanlı Hükümeti devletin bu kişilere muhatap olamayacağını beyan etmiş ve duruma şu hal çaresi bulunmuştur: Osmanlı Devleti üç büyük devlete, üzerlerine Ermenilere verilecek tazminatı da ekliyerek birer kruvazör ısmarlayacak; tazminat farkını Ermenilere bu hükümetler vereceklendir).

³⁸ Amiral Giuseppe Fioravanzo: I Comandi Navali (Milano Siyasal Bilgiler Enstitüsü Yayını).

³⁹ Ord. Prof. Enver Ziya Karal: Osmanlı Tarihi Cilt VIII. (TÜRK TARİH KURUMU yayını).

Savaş içinde

Donanmanın materyelinden çok personeli önemli idi. Denizcilerin kültürden yoksun bırakılması, elbette, 1897 Osmanlı-Yunan savaşının deniz cephesini etkileyecekti. Denizci geleneklerine göre, savaş içinde yıpranan donanmalar bile, sırf memleketlerinin denizcilik geleneklerine hizmet etmek için, kuvvetten yana çok üstün olduğuna bakmadan düşmana saldırıyorlardı. Bunun, bizim deniz edebiyatına henüz girmemiş olan “Şeref muharebesi” idi.

Halbuki Donanma Komutanı Hasan Rami Paşa savaştan önce “Donanmam savaşa hazırdır” diye tutanak hazırladığı halde muharebe yapmak cesaretini gösterememiş; “Donanma Çanakkale’den dışarı çıkmaz” diye ikinci bir tutanak yollama yolunu tercih etmişti. Üstelik savaş cesaretini gösteren Amiral Mehmet Raşid’i de “Don Kışot” olarak niteleyecekti.

Deniz savaşlarında hareketleri hesap ve kitaba bağlamak şarttı; fakat bu hesap ve kitabın dışına çıkmasına rağmen zafer kazanmış komutanlar da az değildi. Büyük Amiral Barbaros, Turgut Reis, Kılıç Ali, Cezayirli Hasan Paşaların hareketleri buna en iyi örnek sayılırdı. Belki 1897 savaşında donanma kifayetsizdi; fakat denize çıkıp muharebe yapmaması denizciliğimiz için hayırlı olmamıştı. Üstelik hükümdar Kurmay Başkanlığına yabancı bir amiral vermekle denizcilik geleneğimizi büsbütün lekelemişti. Nihayet bu Kurmay Başkanı da Hasan Rami’nin yaptıklarından başkasını yapmamıştı.

Savaştan sonra

1897 Osmanlı-Yunan savaşında Ege adalarının Yunanlılar tarafından alınması gibi daha ağır bir olayın çıkmasını, kara kuvvetlerinin üç haftalık bir taarruz ile savaşı zafere ulaştırması önlemişti. Fakat böyle bir sonucun, savaşın çok kısa sürmesinden ötürü, alındığını kimse farkedememişti. Savaş uzasaydı, denizyollarının güvenliği sağlanamamış olan kara kuvvetleri beslenemeyecek ve zayıf kalacaktı. Nitekim Balkan Savaşı bundan ötürü kaybedilmişti.

1897 Savaşından Osmanlı Devleti ve Yunanistan ayrı ayrı ve birbirine çok zıd dersler çıkardılar; Osmanlı Devleti kara gücüne dayanırken Yunanistan deniz gücünü önde tutuyor ve kendilerine tarafı İstanbul Rumlarına “deniz üstünlüğü bizde oldukça er ya da geç İstanbul’u alacağız...” diyorlardı⁴⁰.

⁴⁰ Teofanidis: adı geçen eseri.

Osmanlı tarafındaki karacı etkiler ise İkinci Meşrutiyet sonrasında bile etkilemişti: Başlarında General Süreyya İlmen olan bir kısım yazarlar demiryol lehine ve donanma aleyhine yazılar yazmaya başlamış ve çok şiddetli bir polemik açmışlardı: “Demiryolu yapıp kara kuvvetlerinin stratejik manevre gücü arttırılırsa her türlü savunma işi başarılı; donanma yapmaya hiç de lüzum yoktur...” diyorlardı⁴¹. Denizci yazarlar ise bunun tamamıyla aksini iddia etmekte idiler⁴². İşin önemli tarafı Genelkurmay Başkanı Ahmet İzzet Paşa'nın evvelâ demiryol lehine yazıyı yazdırdıktan sonra emir verip polemigi kesitmesi olmuştu⁴³. Fakat bu polemik Meclisi Mebusanı da etkileyecek ve Harbiye Nazırı bile donanma aleyhine konuşacaktı⁴⁴.

Buna rağmen millet çabasıyla büyük bir donanma ısmarlanacaktı amma; ısmarlamadaki gecikme Osmanlı Devleti'nin yakın tarih savaşlarına “donanmasız bir deniz imparatorluğu halinde girmesine” neden olacaktı.

Bu yanlış tutumun muhasebesini de Büyük Atamız ve zamanın ünlü askerî tarihçisi kara kurmay albayı Bursalı Nihad Bey şöyle yapmıştı:

Atatürk, tam da Çanakkale zaferini kazandığı için bütün milletin bayram yaptığı bir zamanda, 1915 yılında, Alman arkadaşına şunları söylemişti: “Boğazları kapayıp Çarlık Rusyasını çömeye hükümlü ettim. Ne çareki aynı akibet bizi de bekliyor. Çünkü karşımızda İngiliz ordusuna stratejik manevre yapmak imkânını hazırlayan bir İngiliz donanması var; bizim de bu düşmanı durduracak bir deniz kuvvetimiz yok...”⁴⁵.

Bursalı Nihad Bey'in kanısı ise şu idi: “Çanakkale'de şehit verdiğimiz 300 bin vatan evlâdını yetiştirmek için milletin harcadığı paralarla, daha önce, bir donanma yapsaydık ne Çanakkale savaşları olur ne de bu şehitleri verirdik...”⁴⁶.

⁴¹ Mecmuai Askeriye koleksiyonu (Harbiye'deki Askerî Müze kitaplığında var).

⁴² Risalei Mevkutei Bahriye koleksiyonu (Beşiktaş'daki Deniz Müzesinde var).

⁴³ Emekli Deniz Albay Ali Haydar'ın lutfettiği bilgi.

⁴⁴ Meclisi Mebusan 1327 yılı deniz bütçesi müzakere tutanakları.

⁴⁵ Lord Kinross: Atatürk - Bir milletin yeniden doğuşu.

⁴⁶ Mehmet Nihad Bey'in Larçerden dilimize çevirdiği “Büyük Harpte Türk Harbi” adlı kitabının ikinci cildindeki Çanakkale muharebeleri kısmına eklediği kişisel kanısı (Genelkurmay Başkanlığı yayını)

İNGİLİZ BELGELERİNE GÖRE MEDİNE MÜDAFİİ FAHRETTİN PAŞA

Dr. SALÂHİ R. SONYEL

Fahrettin Paşa, Mondros Bırakışmasını Tanımıyor :

Birinci Dünya Savaşı'ndan yenilgiyle çıkan Osmanlı Hükûmeti, 30 Ekim, 1918'de Mondros Bırakışmasını imzalamak zorunluğunda kaldı. Bırakışmanın 16'ncı maddesine göre Hicaz, Asir, Yemen, Suriye ve Irak'taki tüm Osmanlı garnizonlarının "en yakın Bağlaşık komutanına teslim olması" gerekiyordu¹. Bu husus, Osmanlı Hükûmeti tarafından 31.10.1918'de Medine Garnizonu Komutanı Fahrettin Paşa'ya² gönderilen bir telyazısında³ açıklanmıştı, fakat İngiltere'nin Kahire Yüksek Komiseri⁴ *Sir Francis R. Wingate*'in⁵ 15.11.1918

¹ İngiliz Devlet Arşivi, Dışişleri Bakanlığı belgeleri, kısaca PRO, FO. 371/3449/181110, Mondros Bırakışması, 30.10.1918; bundan böyle kısaca PRO, FO. 371 olarak anılacaktır.

² Fahrettin Paşa 1868'de, Tuna boyunda, Rusçuk'ta doğmuş, İstanbul'da Harp Okulu'na devam ederek 1888'de birincilikle bitirip Süvari Teğmeni olmuş, 1891'de Kurmay Yüzbaşılığına terfi etmiştir. 1908'de 4. Ordu Kurmay Başkanlığı vekâletine getirilmiş, 1911-12 Türk-İtalyan savaşına katılmıştır. Birinci Dünya Savaşı patlayınca Kurmay Albay bulunan Fahrettin, 12 Kasım, 1914'de Paşa olmuş, 26 Ocak, 1915'de Suriye'de bulunan 4. Ordunun komutan vekili yapılmıştı. 31 Mayıs, 1916'da Medine'ye giderek Hicaz Seferi Kuvvetleri komutanı sıfatıyla orasını 1919 Ocak ayına kadar savunmuştur. 28 Temmuz, 1918'de Korgeneral olmuş, 13 Ocak, 1919'da İngilizlere teslim olduktan sonra Mısır'a götürülerek 5 Ağustos, 1919'a kadar *Kasr-el-Nil* kışlasında hapsedilmiş, bu tarihte Malta'ya götürülerek *San Salvatore* kışlasında hapsedilmiş, 1921 ortalarında diğer tutsaklarla birlikte serbest bırakılarak 24 Eylül, 1921'de Ankara'ya gelmiş; 1922-26 arasında Kemalist Türkiye'nin Kabil elçiliğini yapmış; 22 Kasım, 1948'de vefat etmiştir.

³ Bu telyazısını ancak Fahrettin Paşa okumuş, bu acı habere yalnız başına tahammül edemediğinden, bunu güvendiği Kurmay 2. Şube Müdürü Vekili ve Enformasyon Subayı Naci Kâşif ve Şifre Subayı İdris Behiç'le paylaşmış, onları, gördükleri belgeyi hiçbir kimseye söylemeyeceklerine dair söz vermeye davet etmişti. Naci Kâşif Kıcıman, *Medine Müdafası - Hicaz Bizden Nasıl Ayrıldı*, İstanbul, 1971, ss. 386-387.

⁴ *High Commissioner* - Büyükelçi seviyesinde.

⁵ General *Sir Francis Reginald Wingate*, 1861-1953; 1899'dan 1916'ya kadar

de İngiliz Hariciyesine bildirdiğine göre, Fahrettin Paşa'nın, Hükûmetinden aldığı direktiflere itaat etmemesi yüzünden, "Medine garnizonunun teslimiyle ilgili müzakereler iyi gitmiyordu". *Sir R. Wingate*, bu konuda Hükûmetine şunu öneriyordu:

"Türk Yönetiminden, daha önceki direktiflerini Fahri'ye, bildiği bir şifre ile tekrarlaması ve ona, en yakın Bağlaşık Komutanı olan Emîr Ali'ye⁶ teslimini emretmesi istenmelidir."

İngiliz Yüksek Komiseri, böyle bir mesaj Kahire'ye telgrafla gönderilirse, bunu ivedi ile Fahrettin'e göndermeyi üsteleniyor, bu telyazısının İstanbul'dan posta ile gönderilmesi gereken imzalı, resmî bir yazıyla onaylanması gerektiğini belirterek, bu yazıyı da, lüzumu halinde, Fahrettin'e iletebileceğini ekliyordu⁷.

Bu telyazısı, İngiliz Hariciyesinde bazı yorumlara yol açtı. E.G.O.A.(?) rümuğunu kullanan yetkili, bu konuyla ilgilenen Harbiye Bakanlığının herhalde harekete geçeceğini, 16.11.1918 tarihli bir derkenarda belirtiyor; Birinci Sekreter *George Kidston*⁸, aynı gün ezcümle şunları ekliyordu:

"... İşin belâlı tarafı şu: Medine'de askerî tedbir alacak bir durumda değiliz. Fahri herhalde İbn-i Suud'dan⁹ yardım bekliyor veya alıyor".

Sudan Genel Valiliğinde bulunmuş, daha sonra Yüksek Komiser olarak 1922'de emekliye ayrılmıştır. Anıları 1955'te yayınlanan *Wingate of the Sudan* başlıklı eserde toplanmıştır. *Chambers Biographical Dictionary*, Londra, 1969, s. 1371.

⁶ *Emir Ali*, 1879-1935; Şerif Hüseyin'in büyük oğlu idi. Mekke'de doğmuş, Vahabi ayaklanmasından sonra babasının tahttan çekilmesi üzerine Mekke Kralı olmuş, fakat 1925'te krallıktan çekilmek zorunluğunda kalmış, hayatının sonuna kadar Bağdad'da sürgün kalmıştır. *Chambers Biographical Dictionary*, op. cit., s. 28.

⁷ PRO., FO. 371/3416/189245, *Sir R. Wingate*'ten Hariciyeye, "ivedi" işaretli, kapalı telyazısı No. 1698, Kahire, 15.11.1918.

⁸ *George Kidston*, 1.12.1911'de İngiliz Hariciyesine Birinci Sekreter atanmıştı. *Foreign Office List*, Londra, 1919.

⁹ *Abdul Aziz İbn-i Suud*, 1880-1953. Riyat'ta doğmuş, Kuveyt'te sürgün hayatı sürmüş, 1901'de Necid ili vali ve komutanı olarak babasının yerini almış ve ailesinin ülkelerini Reşidilerden almak için harekete geçmiştir. Gayesine 1927'de nail olmuş, patriarhal idarenin yerine *İhvan* (kardeşlik) akımını geçirerek, Mekke'yi bütün Müslümanların ziyaret edebileceği kadar salim bir duruma getirmiştir. 1927'de Hicaz ve Necid Kırâlı, 1932'de ise Suudî Arabistan Kırâlı olmuştur. *Chambers Biographical Dictionary*, op. cit., s. 681.

E.C. rümuşunu kullanan yetkili, *Sir R. Wingate*'in tavsiyesine göre harekete geçerek sonucu Hariciyeye, *Sir E. Allenby*¹⁰ ve *Sir R. Wingate*'e bildirmesi için İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri *Amiral Calthorpe*'a bir telyazısı gönderilmesini öneriyordu. Fakat Harbiye Bakanlığı daha önce davranarak gereken direktifleri *Amiral Calthorpe*'a ve İngiliz askerî temsilcisine göndermiş bulunuyordu¹¹ (Bak: Belge No. 1). Aynı Bakanlık, Bırakışmanın bazı maddelerini uygulamadığı iddiasıyla Osmanlı Yönetimi üzerinde, özellikle *General Allenby* vasıtasıyla baskı kullanmağa yelteniyor, Medine'de Fahrettin Paşa'nın, Bırakışmanın 16'ncı maddesi gereğince teslim olmayı reddetmesinin, Osmanlı Yönetimine karşı Bağlaşkların durumunu takviye ettiği görüşünü savunuyor, Bırakışma şartları yerine getirilmezse, İstanbul'un işgal edileceği tehdidini savuruyordu¹².

Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'nın Önerisi:

Bu tehdit karşısında, Osmanlı Yönetimi hareketsiz kalmıyor, Hicaz, Asir ve Yemen'deki Türk garnizonlarıyla doğrudan temas edemediğinden, Mısır'daki İngiliz telgraf santralı yoluyla, garnizon komutanlarına, Sadrazam ve Harbiye Bakanı Ahmet İzzet Paşa'nın 30 Kasım, 1918 tarihli şu telyazısını gönderiyordu¹³:

“Dört yıldan fazla bir sürece din ve namus uğrunda her türlü fedakârlıkta bulunduktan sonra, bağlaşklarımızla birlikte yenilerek kuvvetsiz bir hale gelen Osmanlı Hükümeti, Antant Devletleriyle¹⁴ bir bırakışma izmalamak zorunluğunda kalmıştır. Bırakışmanın bir maddesine göre Hicaz, Asir ve Yemen'deki Osmanlı kıtaları garnizonları, en yakın Antant komutanına teslim olmalıdır. Namus görevini yillarca yerine getiren siz asker arkadaşlarım bu kararın, ancak anavatani gerçek bir ölümden kurtarmak vatanî

¹⁰ *First Viscount Edmund Henry Hynnman Allenby*, 1861-1936; 1919'da feldmareşal ve lord olmuş, 1919-25 arasında İngiltere'nin Mısır'da özel Yüksek Komiserliğini yapmıştır. *The Concise Dictionary of National Biography*, Oxford, 1967, ss. 7-8.

¹¹ PRO., FO. 371/3416/189245, Hariciye derkenarları, Londra, 16/17.11.1918.

¹² PRO., FO. 371/3416/190620, İmparatorluk Genel Kurmay Başkanlığından *General Milne* ve *General Allenby*'ye kapalı telyazıları No. 71042 ve 71043, Londra, 19.11.1918.

¹³ İngilizceden çevrilmiştir.

¹⁴ Antant Devletleri: İngiltere, Fransa ve İtalya.

duygusuyla alınmış olduğunu takdir edeceksiniz. Bu büyük fedakârlığınız, bizzat düşmanlarımız tarafından dahi hayret ve takdirle karşılanmıştır. Bu ağır yükü, büyük sabır ve itaatle kabul edeceğinize eminim. Bize karşı hâlâ merhametle davranan büyük İngiliz Devletinin içten ve alicenap duygularına güvenmenizi rica eder, en erken vakitte sevgili anavatanınıza salimen dönmeniz için Tanrıya dua eder, hepinizi gözlerinizden öperim”¹⁵.

Bu telyazısı, Fahrettin Paşa’ya ve bunu görenlere yıldırım tesiri yaptı. Fahrettin Paşa, kalenin ve kaleyi savunanların güvenliği için meseleyi gizli tutmak yoluna gitmişse de, bunun duyulmasına tamamen engel olamadı¹⁶.

Bu arada, Kahire’deki İngiliz Yüksek Komiseri *Sir R. Wingate*, Medine’de Fahrettin Paşa’nın, Yemen ve Asir’de Türk vali ve komutanlarının hâlâ Bırakışma koşullarından şüphe ettiklerini ve Arapları Bağlaşık komutanı olarak tanımak istemediklerini, 22.11.1918’de İngiliz Hariciyesine bildiriyor, bu konuda Türk Hükûmetinin ne gibi tedbir aldığı soruyordu¹⁷. Hariciye, buna aynı gün verdiği cevapta, İstanbul’daki İngiliz Yüksek Komiseri *Calthorpe*’a atfen, Hicaz, Asir ve Yemen’deki garnizonlar konusunda hiçbir taviz verilmeyeceğini, onların teslim olması gerektiğini, Türk Hükûmetinin onlarla temas edememekle beraber, Mısır’daki İngiliz telsiz santrali aracılığıyla onlara Türkçe kapalı bir telyazısı göndererek teslim olmalarını emrettiğini bildiriyordu¹⁸.

Bu belge de Hariciyede bazı yorumlara yol açtı. Birinci Sekreter *George Kidston*, belgeye not ettiği derkenarda şöyle diyordu:

“Bırakışmanın 12’nci maddesi gereğince tüm resmî Türk telyazılarının kontrolden muaf tutulmasını kabul etmekle ahmakça bir hata işledik. Bunun sonucu olarak Türklerin

¹⁵ PRO., FO. 371/3416/192955, Ahmet İzzet Paşa’dan Hicaz, Asir ve Yemen’deki Osmanlı garnizon komutanlarına telyazısı, İstanbul, 30 Kasım, 1918; Kıcıman, ss. 390-391.

¹⁶ Kıcıman, s. 391.

¹⁷ PRO., FO. 371/3416/193426, *Sir R. Wingate*’ten Hariciyeye telyazısı No. 1734, Kahire, 22.11.1918.

¹⁸ PRO., FO. 371/3416/190494, Hariciyeden *Sir R. Wingate*’e kapalı telyazısı No. 1403, Londra, 22.11.1918.

şimdi tüm Ordu komutanlarına kapalı telyazıları göndermelerine müsaade ediyoruz. Bu suretle, Ermenilerin katledilmesini kışkırtan veya Azerbaycan Cumhuriyetinde İttihat ve Terakki Cemiyetinin gayelerine yardım eden hareketlerde bulunulmasını emreden mesajları kendi kontrolümüzdeki telgrafhanelerden göndermelerini mümkün kılıyoruz.”

E.C. rümuğunu kullanan başka bir hariciyeci, bundan böyle telyazılarının açık olarak gönderilmesinde direktmeleri lüzumunu belirtiyor, fakat Fahrettin konusuyla ilgili telyazısı açık olarak gönderilirse şüphe yaratacağını ekliyordu¹⁹.

Fahrettin Paşa'nın Direktmesi Arapları Çileden Çıkartıyor:

Fahrettin Paşa'nın Medine'yi teslim etmemekte direktmesi, Arapları çileden çıkartıyordu. Bu hususu 22.11.1918'de Cidde'ye atfen Hariciyeye bildiren *Sir R. Wingate*, Arapların saldırıya geçerek misilleme hareketinde bulunmak tehdidini savurdıklarını, onların Bırakışmayı ihlâl edici hareketlerini engellemesi için Hicaz Kırılını ikaz ettiğini fakat durum bellisiz bir süre devam ederse, Arapların kontrolden çıkması tehlikesinin var olduğunu bildiriyordu²⁰. Hariciyede Birinci Sekreter *George Kidston*, 24.11.1918'de bu belgeye eklediği derkenarda, Türklerin Arapları muharip olarak değil âsi olarak kabul ettiklerini, Bırakışmanın onlara karşı uygulanamayacağı görüşünde olduklarını Harbiye Bakanlığının bir telyazısında okuduğunu kaydediyor, şunları ekliyordu:

“Bu şekilde davranmaları için herhalde Türkiye Hükûmeti tarafından kapalı bir telyazısıyla kendilerine direktif gönderilmiştir. Böyle bir telyazısını Yemen'deki komutanlara göndermelerine biz de müsaade verdik²¹.”

Gerçekte durum, *George Kidston*'un tahmin ettiği gibi değildi. İngiliz Askerî İntelicens Servisi şefinin²² 27.11.1918'de Hariciyeye bildirdiğine göre, Hicaz Seferî Kuvvetleri Başkomutanı Fahrettin

¹⁹ Ibid., 19/20.11.1918 tarihli derkenarlar.

²⁰ PRO., FO. 371/3416/193953, *Wingate*'ten Hariciyeye, kapalı telyazısı No. 1739, Kahire, 22.11.1918.

²¹ PRO., FO. 371/3416/193953, *George Kidston*'un 24.11.1918 tarihli derkenarı.

²² *Director of Military Intelligence.*

Paşa, teslim olması için Sadrazam tarafından İngiliz Bahriyesi Telgraf Santrali vasıtasıyla gönderilen emri 8.11.1918'de almış, El Ula'daki Türk komutanını, bu mesajı aldığını teyit ettiği için cezalandırmıştı. Öte yandan Hicaz Seferi Kuvvetlerinin durumunda hiçbir değişiklik olmadığını, sadece iletişim güçlükleri yüzünden kuzey bölgesinin bir kısmını boşaltmış olduğunu Harbiye Bakanına bildirmek için 16 ile 19.11.1918 tarihleri arasında birkaç teşebbüste bulunmuştu²³.

İngilizlerin korkusu “Fahri başımıza büyük işler açabilir,,:

Birinci Sekreter *George Kidston*, yukarıdaki son belgeden, iktidar-daki Türk Hükümetinin gücünün Hicaz'a kadar yayılmadığı sonucunu çıkarıyor fakat bunun, Fahrettin Paşa'nın tutumunun İstanbul'dan idare edilmediği manasına gelmediğini, Fahrettin'in İttihat ve Terakki taraftarı olduğunu, Hicaz, Yemen ve Kafkasya'daki direnmenin, Türk Hükümetinden ayrı olarak İttihat ve Terakki tarafından yürütülmekte olması ihtimaline işaret ediyor, şöyle diyordu:

“Fahri, başımıza büyük işler açabilir. Daha uzun süre dayatır ve *Ibn-i Suud*'la Vahabileri²⁴ Hüseyin'e²⁵ karşı kışkırtırsa, Hüseyin güç bir durumda kalabilir. Kahire'den aldığımız son bilgiye göre, Fahri'nin Bırakışma koşullarına itaat etmemesi, Arapları çileden çıkarıyor... Araplar, Bırakışma şartlarına karşıt olarak Kutsal Şehre saldırırlarsa çok yazık olacak, fakat bu davranışları, yukarıda

²³ PRO. FO. 371/3416/196694, İngiliz Askerî İntelicens Servisi Şefinden Hariciyeye yazı No. B. I./982 (M.I. 2), Londra, 27.11.1918.

²⁴ Vahabiler, Necid'de Muhammed İbn-i Abdül el-Vahab (1703-1792) tarafından kurulan ve Suudi ailesine mensup idareciler tarafından 1744'de kabul edilen, Tanrının birliğine inanan bir İslâm akımı idi. Bak *Encyclopaedia Britannica*, c. 23, 1969, ss. 144-145; H. St. John B. Philby, *Arabia of the Wahhabis*, 1930; Ameen Rihani, *Ibn Saoud of Arabia*, 1928.

²⁵ *Hüseyin İbn-i Ali* (1856-1931); 1916'dan 1924'e kadar Hicaz Kırallığı; modern Arap Haşimî hanedanının kurucusu; 1908'den 1916'ya kadar Mekke Emiri; *T. E. Lawrence*'in kışkırtması üzerine 1916'da Osmanlı Hükümetine karşı ayaklanarak Antant Bağlaşmaları safında savaşa girmiş, Osmanlı İmparatorluğunun yenilgiye uğratılması sonucunda Hicaz Kırallığı olmuş, Vahabilerin ve İngilizlerin husumetine sebep olarak 1924'de kırallıktan çekilmiş, ilkin Kıbrıs'a sürülmüş, daha sonra Amman'da yerleşerek hayatının sonuna kadar orada kalmıştır. Bak J. Morris, *The Hashemite Kings*, 1959 ve *Chambers Biographical Dictionary*, op. cit., s. 676.

işaret edilen gelişmelere tercih edilir".²⁶ (Bak: Belge No. 2 ve 2A).

George Kidston'un bu görüşlerine, İstanbul'daki eski İngiliz Büyükelçisi *Sir Louis Mallet*²⁷ de katılıyordu.

Bu arada Harbiye Bakanlığı tarafından yapılan bir öneriyi de ele alan Dışişleri Bakanlığı, 3.12.1918'de *Sir R. Wingate*'e gönderdiği kapalı telyazısında, Medine'nin teslimi için kesin bir tarih tesbit etmesini, Fahrettin Paşa o tarihe kadar teslim olmazsa, Arapların harekete geçmesini durdurmak için İngilizlerin hiçbir tedbir almıyacağını Kıral Hüseyin vasıtasıyla Fahrettin Paşa'ya bildirmesini emrediyordu²⁸. (Bak: Belge No. 3). *Sir R. Wingate*, üç gün sonra buna verdiği karşılıkta, emredildiği gibi hareket edeceğini, bu konuda İstanbul'a bilgi gönderdiğini ve teslim tarihi olarak 15 Aralık, 1918 gün ve öğleyin saat 12'yi tayin etmiş olduğunu bildiriyordu²⁹. Aynı gün Hariciyeye gönderdiği ikinci bir kapalı telyazısında, Türk Hükûmetinden gelen 30 Kasım, 1918 tarihli kapalı telyazısının Medine'de Fahrettin Paşa'ya iletildiğini, bunun alındığının Yenbo'dan teyit edildiğini kaydediyor, şunları ekliyordu:

"Fahri Paşa, telgrafla gönderilen direktifleri kabul edemeyeceğini Yenbo'ya bildirdi. Türk Hükûmetinden yazılı ve tasdikli bir emir almadıkça şehri teslim etmeyecek. Arap Emirleri, Bırakışmaya karşıt davranışlarda bulunmak isteyen Bedevileri kontrol etmede güçlük çekiyorlar. Teslim işlemi ivedi ile yapılmazsa, savaş esirlerinin güvenliği, boşaltma sırasında büyük ölçüde tehlikeye girebilir. Bu gecikmeden Fahri'nin maksudını anlamak güç. Bırakışmayı kabul mühleti olan 15 Aralık'a kadar ve husumet yeniden başlamadan önce, Medine'ye ulaşması gereken, usule göre akredite edilmiş bir Türk subayının derhal İstanbul'dan gönderil-

²⁶ PRO., FO. 371/3416/196694, 26.11.1918 tarihli derkenarlar.

²⁷ *Sir Louis Mallet* 10.10.1913'de İngiltere'nin İstanbul büyükelçiliğine atanmış, Osmanlı Hükûmetinin Antant Bağlaşıklarına karşı Birinci Dünya Savaşı'na girmesi üzerine İstanbul'dan ayrılmıştı. *Foreign Office List*, Londra, 1914.

²⁸ PRO., FO. 371/3416/197485, Hariciyeden *Wingate*'e kapalı telyazısı No. 1473, Londra, 3.12.1918.

²⁹ PRO., FO. 371/3416/201969, *Sir R. Wingate*'ten Hariciyeye kapalı telyazısı No. 1824, Kahire, 6.12.1918.

mesini ve beraberinde Fahri'ye hitap eden yazılı direktifler getirmesini öneririm"³⁰.

Osmanlı Hükûmeti, İngilizler Tarafından Sıkıştırılıyor:

İki gün sonra, İngiliz Askerî İntelicens Servisi Şefi, Hariciyeye gönderdiği bir yazıda, usule göre akredite edilmiş bir Türk subayının, beraberinde Fahrettin'e hitap eden yazılı emirler olduğu halde İstanbul'dan derhal yola çıkarılması konusunda Osmanlı Hükûmetini ikaz etmesi için İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserine emir verilmesini öneriyordu³¹. Bu yazışmalar üzerine İngiliz Hariciyesi, 9.12.1918 tarihinde İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiser Yardımcısı *Amiral Webb*'i, vakit geçirmeden Türk Hükûmetini derhal harekete geçmeye ikaza davet ediyordu³². Dört gün önce İngiliz Harbiye Bakanlığı da, İstanbul'daki İngiliz Askerî Ataşesi *General Deedes*'i, Asir ve Yemen'deki Türk garnizonlarının teslimi konusunda, Türk Hükûmeti üzerinde baskı kullanmaya davet ediyordu³³.

Bu arada Cidde'den alınan haberlere göre, Fahrettin'in Bin Suud'la gizlice işbirliği yapması ihtimali, onun teslim olmayı geciktirmesi ve Hurma dolaylarında yeniden başlayan Vahabi akımının bu gecikmeyle ilişkin görülmesinin yarattığı endişe, Şerifin çok canını sıkıyordu. Fahrettin'in Kırıl Hüseyin'le Bin Suud arasında husumet başlatmayı ümit ettiğine inanılıyordu³⁴. (Bak: Belge No. 4). *Sir R. Wingate*, Hicaz ve Yemen'deki Türk komutanlarının, Bırakışmanın şartlarını yerine getirmeyi süründürmelerinin nedenlerini şöyle izah ediyordu: "Osmanlılar herhalde Arap aşiretleri arasında husumeti tahrik etmek ve Hicaz kiralının, İngiliz taraftarı, birleştirici politikasına karşı yerli muhalefeti örgütlemek niyetinde idiler. Bir süreden beri Hicaz'da dolaşan söylentilere göre, Medine'de Fahrettin Paşa,

³⁰ PRO., FO. 371/3416/201365, *Wingate*'ten Hariciyeye, "ivedi" işaretli kapalı telyazısı No. 1826, Kahire, 6.12.1918.

³¹ PRO., FO. 371/3416/202663, İngiliz Askerî İntelicens Şefinden Hariciyeye yazı No. B.I./1144 (M.I.2), Londra, 8.12.1918.

³² PRO., FO. 371/3416/201365, Hariciyeden *Amiral Webb*'e, "ivedi" işaretli, kapalı telyazısı No. 95, Londra, 9.12.1918.

³³ PRO., FO. 371/3416/201469, Harbiye Bakanlığundan *General Deedes*'e kapalı telyazısı, Londra, 5.12.1918.

³⁴ PRO., FO. 371/3416/202007, *Wingate*'ten Hariciyeye kapalı telyazısı No. 1829, Kahire, 7.12.1918.

İbn-i Suud'la değilse, Necid ve Hurma'daki İhvan'la³⁵ temas halinde idi." *Sir Wingate'e* göre, "Osmanlı Hükûmetinin bu kabil entrikalarla herhangi bir ilişkisi varsa, hiç vakit geçirmeden onu şiddetle kınamalı ve icap ederse misilleme hareketine geçileceği ihtar edilmelidir"³⁶.

Medine'ye Bir Türk Elçi Gönderiliyor :

Bu arada İstanbul'da, İngiliz Yüksek Komiseri *Amiral Calthorpe*'un ikazı üzerine, Osmanlı Harbiye Bakanlığı, beraberinde yazılı emirler taşıyacak bir Türk subayının derhal Medine'ye hareket etmesini kabul ediyordu. Bu hususu 8.12.1918'de Hariciyeye duyuran Yüksek Komiser Yardımcısı *Amiral Webb*, *Amiral Calthorpe*'un bu Türk subayını bir destroyerle derhal Port Said'e gönderebileceğini, oradan herhalde bir deniz uçağıyla hedefe ulaştırılabileceğini bildiriyordu. Hariciye buna 10.12.1918'de verdiği karşılıkta, söz konusu Türk subayının derhal hareket etmesi için gereken aranjmanı yapmasını *Webb'e* emrediyordu³⁷. Bunun üzerine derhal harekete geçen *Amiral Webb*, beraberinde Türk Hükûmetince verilen ve Medine'nin derhal teslimini Fahrettin'e emreden yazılı emirler taşıyan Türk subayını, 10.12.1918 Salı günü ö.s. saat 5'te İstanbul'dan hareket eden İngiliz *Hind* destroyeri ile İskenderiye'ye gönderiyor, öte yandan, teslim mühletinin 15 Aralıkta sona ereceğini Türk Hükûmetine bildiriyordu³⁸.

Kahire'deki İngiliz Yüksek Komiseri bu haberi alır almaz, Hariciyeye gönderdiği kapalı telyazılarında, söz konusu Türk subayının İskenderiye'den deniz uçağıyla gönderilemeyeceğini çünkü orada uzun menzilli uçak bulunmadığı gibi bunu temin etmek için vakit de olmadığını, dolayısıyla *Hind* destroyerinin Port Said'e, oradan da doğruca

³⁵ *El İhvan* (Kardeşler Cemiyeti). İbn-i Suud Emîrliği hududu içinde çeşitli tekkeleri bulunan bu emîrliğin başlıca idare teşkilâtını temsil eden koyu dindarlardan müteşekkil cemiyet. Bu cemiyetin müritleri, kendi tarikat ve düşünceleri için hayatlarını fedaya hazırıldılar. Halifeye karşı ayaklanan Şerif Hüseyin ve taraftarlarını kâfirlerden aşağı görüyorlar; saldırıya geçerek onları Medine'den çıkarmaya çalışıyorlardı. Kıcımın, s. 223.

³⁶ PRO., FO. 371/3416/203283, *Wingate*'ten Hariciyeye kapalı telyazısı No. 1853, Kahire, 9.12.1918.

³⁷ PRO., FO. 371/3416/202075, *Amiral Webb*'ten Hariciyeye, kapalı telyazısı No. 132, İstanbul, 8.12.1918 ve Hariciyeden *Webb'e*, kapalı telyazısı No. 114, Londra, 10.12.1918.

³⁸ PRO., FO. 371/3416/203439, *Webb*'ten Hariciyeye ve *Wingate'e*, "ivedi!" işaretli kapalı telyazısı No. 146, İstanbul, 10.12.1918.

Yenbo'ya gitmesi için gereken direktifin verilmesini rica ediyor ³⁹; elçi olarak gelecek Türk subayının Yenbo'ya varmasında vukubulması muhtemel kaçınılmaz gecikmeyi gözönünde tutarak Bırakışmanın, icap ederse, elçinin muvasalatından 72 saat uzatılması için gereken aranjmanı yapıyordu. Bundan maksat, beraberinde getirdiği direktifleri Medine'de Fahrettin'e iletmesi için Türk elçiye kâfi zaman vermektir ⁴⁰.

Fahrettin Paşa'nın Üç Mektubu :

Bu arada İngiliz Askerî İntelicens Şefi, "oldukça gizli ve inanılır" bir kaynaktan şu haberi aldığını 14.12.1918'de Hariciyeye bildiriyordu :

"Fahri Paşa, 6 Aralıkta Arap Bırakışma Hey'etine kapalı üç mektup ilettiler. Mektuplardan biri, Osmanlı Harbiye Bakanına hitap ediyor; ondan, Halife tarafından bir emir gönderilmedikçe Medine'yi Padişahın bayrağı altında korumaya devam edeceğini Padişaha bildirmesini rica ediyor. Sadrazama gönderilen ikinci mektubun benzer bir mesajı ihtiva ettiğine inanılmaktadır. Yine Harbiye Bakanlığına gönderilen üçüncü mektup, bu bakanlık tarafından İngiliz temsilcisi eliyle gönderilen iki mesajın alındığını doğrulamakla beraber, İngiliz elinden geçen bu mesajların mevsubiyeti konusunda şüphe beyan eder. Fahri'nin ileri sürdüğüne göre, Bırakışma koşulları, Medine'deki askerî kuvvetleri kapsamıyor çünkü bağımsız Medine Muhafızlığı, askerî bakımdan 23'üncü Ordu Komutanının kontrolü altında bulunan Hicaz İli gibi aynı komutanlık altında gelmiyor. Bu yüzden Medine Muhafızlığı konusunda kesin emirler bekliyor. Bütün bu mektuplar, Fahri Paşa tarafından, Hicaz Seferî Kuvvetleri Komutanı olarak değil, Medine Askerî Valisi sıfatıyla imzalanmıştır" ⁴¹.

³⁹ PRO., FO. 371/3416/204081, *Wingate*'ten Hariciyeye, kapalı telyazısı No. 1859, Kahire, 11.12.1918.

⁴⁰ PRO., FO. 371/3416/204873, *Wingate*'ten Hariciyeye, kapalı telyazısı No. 1867, Kahire, 12.12.1918.

⁴¹ Kıcıman'ın anlattığına göre, İstanbul'a yazılacak cevapların tesbiti için dört gün çalışılmıştı. Fahrettin Paşa, Padişaha yazdığı cevapta, "İrade-i Seniye"yi şeref telâkki edinceye kadar Medine-i Münevvereyi savunmaya devam edeceğini bildirmişti. Harbiye Bakanlığına, "Medine Kalesinin herhangi mahsur bir Kalaya

Fahrettin'in bu mazeretlerini İngiliz Genel Kurmayı kabul etmediği gibi, Askerî İntelicens Şefi Tümgeneral *Thwaites* de, Hariciye Müsteşarı *Lord Hardinge*'den⁴² şunu rica ediyordu:

“Söz konusu mektupların şifreden açılmış metinlerini görmede ısrar etmesi için *Amiral Webb*'e direktif verilmelidir. Medine, 15 Aralığa kadar teslim edilmediği takdirde, Boğazlardaki⁴³ istihkâmların tahrip edileceği, Türk Hükûmetine bildirilmelidir. *Lord Hardinge* kabul ederse, Fahri'ye benzer bir yazı göndererek inatçılığının ancak kendi memleketinin aşağılık bir duruma düşmesine yol açacağını ihbar etmesi için *Sir R. Wingate*'e direktif verilmelidir. Orta Arabistan'daki durumdan haberimiz olduğu ve bu yönden de kendisi için hiçbir ümit olmadığı Fahri'ye ayrıca bildirilmelidir. Bu bilgi İbn-i Suud'un eline geçerse hiçbir zarar yapmayacaktır”.

Bunun üzerine Hariciye, aynı gün *Webb*'e gönderdiği kapalı bir telyazısında, Askerî İntelicens Şefinin önerisini tekrarlıyor, Fahrettin'in gönderdiği mektupların çözülmüş metinlerini görmede ısrar etmesini ve 15 Aralığa kadar Medine teslim edilmediği takdirde Boğazlardaki istihkâmların tahrip edileceğini Osmanlı Hükûmetine bildirmesini emrediyordu. Yine aynı gün *Wingate* de durumdan haberdar ediliyor ve Osmanlı Hükûmetine yapılan tehdidin, Türk subayı tarafından yazılı olarak Fahrettin'e götürülecek emirlere eklenmesi kendisine emrediliyordu⁴⁴. (Bak: Belge No. 5). Hariciyenin bu mesajı, Fahrettin'e gönderilecek olan ve 13 Aralıkta Kahire'ye varan Türk subayına verildi. Bu yüzden subayın Yenbo'dan hareketi 15 Aralık akşamı saat 9'a kadar ertelendi. Bunu 16.12.1918'de Hariciyeye

benzemediğini, şehrin, 'Merkad-ı Nebevî' ile müşerref olması hasebiyle 'Hilâfet' sıfatının mesnedini teşkil ettiğini ve asırlardan beri 'Halife' ve 'Hakan' namına muhafaza ve müdafaa olunan Makam-ı Mukaddes'in tahliye ve teslimi için ancak İrade-i Seniye'ye itaat edilebileceğini ve başka şekilde hiçbir emri kabul etmeyeceğini” bildirmişti. Kıcıman, s. 415.

⁴² *Lord Hardinge of Penshurst*, 1.11.1916'da İngiliz Hariciyesine müsteşar atanmıştı. Bak *Foreign Office List*, Londra, 1917.

⁴³ Marmara Denizine açılan Boğazlar kastediliyor.

⁴⁴ PRO., FO. 371/3416/206367, İngiliz Askerî İntelicens Şefinden Hariciyeye yazı No. B.I/1248 (M.I.2), Londra, 14.12.1918; Hariciyeden *Webb*'e kapalı telyazısı No. 136. Londra, 14.12.1918 ve *Wingate*'e kapalı telyazısı No. 1526, Londra, 14.12.1918.

duyuran *Wingate*, elçinin götürdüğü direktifleri alarak onlara itaat edeceğini Fahri bildirinceye kadar, Bırakışmanın teknik bakımdan sona ermesine rağmen, düşmanca davranışlara yeniden başlamayı ertelemeleri için Medine etrafındaki Arap kuvvetlerinin Emirlerine tavsiyede bulunulduğunu, Fahrettin bu direktiflere uymazsa, husu-metin tekrar başlayacağını belirtti⁴⁵. (Bak: Belge No. 17).

Medine Teslim Edilmezse Boğazlardaki İstihkâmlar Havaya Uçurulacak:

İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Yardımcısı *Amiral Webb* de, Hükûmetinden aldığı direktif üzerine, Osmanlı Dışişleri Bakanlığına gönderdiği bir notada, 15 Aralığa kadar veya özel elçiyle Fahrettin'e gönderilen direktifler alındıktan sonra, Medine teslim edilmezse, Boğazlardaki istihkâmların tahrip edileceği tehdidini savuruyor, Osmanlı Hariciyesi buna verdiği cevapta, Hükûmetin yetkisinin Asir, Yemen ve Hicaz'a kadar yayılmadığı mazeretini ileri sürüyordu⁴⁶. (Bak: Belge No. 6). Fakat İngiliz Hariciyesi bu mazereti kabul etmiyor, Bırakışmanın Osmanlı Hükûmetiyle imzalandığını, Bırakışma hükümlerinin uygulanmasından bu hükûmetin sorumlu olduğu, bunu uygulayamadıkları takdirde sorumluluğun kendilerine ait olacağını kabul etmeleri gerektiğini 13.1.1919'da *Amiral Calthorpe*'a bildiriyordu⁴⁷. Oysa ki *Sir R. Wingate*, 15.12.1918'de Hariciyeye gönderdiği kapalı telyazısında, Yenbo'ya gönderilen Türk elçisinin 15 Aralık sabahı hareket etmesinin beklendiğini, aynı gün öğleden itibaren Bırakışmanın 72 saat süre ile uzatılmış olduğunu, elçinin görevi konusunda Bırakışmanın sona ermesinden iki veya üç gün haber alamıyacağından, Boğazlardaki istihkâmların tahribatının, Fahrettin'in kesin

⁴⁵ PRO., FO. 371/3416/206797, *Wingate*'ten Hariciyeye, "ivedi" işaretli, kapalı telyazısı No. 1892, Kahire, 16.12.1918 ve Belge No. 207662, Hedgehog'dan Askerî İntelicens Şefine, kapalı telyazısı No. S. H. 1837, Kahire, 13.12.1918.

⁴⁶ PRO., FO. 371/4166/3402, *Amiral Calthorpe*'den Hariciyeye yazı No. 1021, İstanbul, 16.12.1918 ve ilişikte Osmanlı Hariciyesine gönderilen nota ve verilen cevap; PRO., FO. 371/3416/207587, *Webb*'ten Hariciyeye, "ivedi" işaretli, kapalı telyazısı No. 189, İstanbul, 16.12.1918. Hariciyede Birinci Sekreter *George Kidston* bu belgeye şu derkenarı ekledi: "Fahri itaat etmezse, tehdidi yerine getirmede herhangi bir tereddüt olmayacağı ümit edilir". (Bak: Belge No. 7).

⁴⁷ PRO., FO. 371/4166/3402, Hariciyeden *Amiral Calthorpe*'a, kapalı telyazısı No. 80, Londra, 13.1.1919.

davranışıyla ilgili olarak *Wingate* tarafından gönderilecek raporun alınacağı tarihe kadar erteleneceği tahminini yürütüyordu⁴⁸.

Osmanlı Hükümeti Yeniden Sıkıştırılıyor:

Bu arada İstanbul'dan gönderilen Türk subayı Fahrettin Paşa'yla görüşüyor, fakat Fahrettin, Bırakışmanın, düzen ve sükûnun devamını sağlamak amacıyla kâfi sayıda askerî kuvvet bulundurulmasını derpiş eden 16'ncı maddesinin son bendinin, Kilikya gibi Hicaz'a da şamil olduğunu ileri sürerek Medine'yi teslim etmeyi yine reddediyordu. Bu haberi 23.12.1918'de Hariciyeye duyuran *Wingate*, şunu öneriyordu:

“Türk Hükümetinin hâlâ iyi niyetle davrandığını zannediyorsanız, Padişah'tan Fahri'ye bir mektup gönderilerek 16'ncı maddenin son bendinin Hicaz'a şamil olmadığı ve müzakereyi uzatmadan teslim olması kendisine bildirilmelidir. Mektubu taşıyacak zat, yüksek rütbeli bir Türk subayı olmalı ve icap ederse Fahri Paşa'nın yerini alabilmesi için kendisine yazılı yetki verilmelidir. Mektup gönderilmeden önce, muhteviyatı, İstanbul'daki Yüksek Komiser tarafından kontrol edilmelidir. Mektubu taşıyacak subay, oldukça süratli bir savaş gemisiyle doğrudan Yenbo'ya gönderilmelidir. Öte yandan, ultiमतomda belirtilen mühlet sona ermiş olduğundan, Hicaz'da şimdi bir savaş hali mevcuttur”.

Bu öneri üzerine Hariciye, Amiral *Calthorpe*'a gönderdiği 26.12.1918 tarihli kapalı telyazısında, *Wingate*'in tavsiye ettiği gibi hareket etmesini emrediyordu. Öteyandan Hariciyede bu belgeye bir derkenar ekleyen Birinci Sekreter *George Kidston*, şöyle diyordu:

“...Ellerinden hiçbir şey gelmeyen bu gibi kuryelerin gidip gelmesinde ben hiçbir iyilik görmüyorum. Bu ancak Türk Hükümetine, her türlü sorumluluktan kaçınmak fırsatını verecek. Durumun sürüp gitmesinden hiçbir iyilik gelmeyecek. Yegâne tatmin edici hal şekli olarak Bırakışmanın sona erdiğini ve hareket serbestimiz olduğunu beyan etmeliyiz⁴⁹.” (Bak: Belge No. 8).

⁴⁸ PRO., FO. 371/3416/206207, *Wingate*'ten Hariciyeye, “ivedi” işaretli kapalı telyazısı No. 1886, Kahire, 15.12.1918.

⁴⁹ PRO., FO. 371/3416/210837, *Wingate*'ten Hariciyeye, “ivedi” işaretli

Bu gelişmeler karşısında, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Yardımcısı Amiral *Webb*, Osmanlı Hükûmetini durmadan sıkıştırıyor, husele gelmesi muhtemel "ciddî sonuçlara" tehdit edici notalarıyla işaret ediyor, Asir ve Yemen'e daha kıdemli bir subay gönderilmesi için uğraşıyordu⁵⁰.

Yüzbaşı Ziya'nın Anlattıkları :

Öte yandan, Medine'ye gönderilen Türk subayı Yüzbaşı Ziya, Fahrettin Paşa'yla görüşükten sonra 24 Aralık, 1918'de Medine yakınındaki Arap karargâhına dönmüştü. Anlattığına göre Fahrettin, İstanbul'dan gönderilen mektubun Hicaz Seferi Kuvvetleri Komutanına hitap ettiğini, Peygamberin türbesinin muhafızı sıfatıyla görevine ancak Padişah tarafından son verilebileceğini söylemişti. Fahrettin, tutumunda inat ediyordu. Türk subayının söylediğine göre, sonuçta, geriye kalan erlerle birlikte Harem'e çekilerek, bir fedakârlık örneği olarak, kendi kendini muhtemelen havaya uçuracaktı. Fahrettin Paşa'nın bir gün yemekte dediği gibi, Peygamberin bahçesinde yığılı duran cephaneye bir kurşun sıkarak Mescidin damında toplanan "Medine Müdafileri"ni Peygamberin Türbesiyle birlikte göklere uçurmayı düşünüyordu⁵¹. Bu maksat için Harem'e erzak ve mühimmat taşınmıştı.

Yine Türk elçinin anlattığına göre, subaylardan bazıları Fahrettin'e muhalifti, fakat Fahrettin'in enformasyon örgütü, dinî taassubu ve ordu üzerindeki dikkate değer disiplini, bu subayların kendi görüşlerini açıkça beyan etmelerine engel oluyordu. Elçiyle erler arasında herhangi bir temas olmaması için emir verilmişti. Yine elçinin gönüllü olarak söylediğine göre Fahrettin, Yemen'le temas halinde idi. Elçiye bakılacak olursa, "Peygamberin türbesi ancak Fahrettin başka bir generalle değiştirildiği takdirde kurtarılabilir ve problem çözülebilirdi". Elçinin anlattığına göre, Medine'de para, hayvan yemi ve gıda pek azalmıştı, fakat Harem'de 600 kişiyi altı ay besleyecek kadar

kapalı telyazısı No. 1926(R), Kahire, 23.12.1918 ve Hariciyeden *Calthorpe*'a kapalı telyazısı No. 205, Londra, 26.12.1918.

⁵⁰ PRO., FO. 371/3416/213199, *Webb*'ten *A. J. Balfour*'a yazı No. 56/1021, İstanbul, 15.12.1918, ilişkide Osmanlı Hariciyesiyle yaptığı yazışma suretleri (Bak: Belge No. 9); *ibid.*, No. 213521, *Webb*'ten Hariciyeye, kapalı telyazısı No. 263, İstanbul, 29.12.1918.

⁵¹ Kıcıman, s. 238.

gıda vardı. Elçi Medine'den ayrılırken, İstanbul'a gönderilmek üzere Fahrettin tarafından kendisine şifreli bir yazı verilmişti. Bu raporu 30.12.1918'de Kahire'den Hariciyeye gönderen *Sir R. Wingate*, şunları ekliyordu: "Fahri'nin yerini alacak subaya, türbeyi terketmesi için Fahri'yi zorlayıcı yetki verilmesini ümit ederim".⁵²

Bu belge de Hariciyede bazı yorumlara yol açtı. Birinci Sekreter *George Kidston*, 7.1.1919'da belgeye eklediği derkenarda şöyle diyordu:

"Askerî İntelicens Şefinin emri üzerine 17 Aralıkta İstanbul'a gönderdiğimiz bir telyazısında, 15 Aralıkta kadar veya gönderilen direktifleri Fahri Paşa'nın alacağı tarihe kadar Medine teslim olmazsa, Boğazlardaki istihkâmların berhava edileceğini bildirmiştik. Fahri teslim olmadı. Yine Askerî İntelicens Şefinin direktifi üzerine, 4 Ocakta İstanbul'a gönderdiğimiz telyazısında, Fahri, İstanbul'dan özel kurye ile gönderilen direktifleri aldıktan sonra yine dire-tirse, Boğazlardaki istihkâmlardan birinin, kısa bir süre sonra ikinci istihkâmın havaya uçurulmasını emretmiş-tik (Bak: Belge No. 18). Genel Kurmay Başkanının emri üze-rine dün bana bir telyazısı gönderen Albay Gribbon, bu konuda diğer Bağlaşıklarımıza danışıp danışmadığımızı veya danışmak niyetinde olup olmadığını sordu. Askerî Makamların yazılı emirleri üzerine gönderdiğimiz direk-tifler, Bırakışma koşullarının uygulanmasıyla ilişkin olduğun-dan, Harbiye Bakanlığının mesajını hiçbir yorumda bulun-madan, doğrudan Amiral *Webb*'e göndermiş-tik. Yaptığımız tehdit konusunda diğer Bağlaşık Hükümetlere bilgi verilme-di. Bütün mesele, Türklerle imzalanan Bırakışmanın uygulan-masından hangi devletin sorumlu olduğudur. Harbiye Ba-kanlığı yazı ve telyazılarından anlaşıldığına göre, şimdiye kadar Türk Bırakışma hükümlerinin uygulanmasından Askerî Makamlarımız kendilerini sorumlu sayıyorlardı, fakat General *Sir Henry Wilson*'un⁵³ bu sorusu ortada bir

⁵² PRO., FO. 371/3416/213617, *Wingate*'ten Hariciyeye, "ivedi" işaretli, kapalı telyazısı No. 1985, Kahire, 30.12.1918.

⁵³ *Sir Henry Hughes Wilson* (1864-1922); 1919'da İngiliz Ordularında feld-mareşallığa terfi etmiş, bir yıl önce İmparatorluk Genel Kurmay Başkanı olmuştu. *Chambers Biographical Dictionary*, op. cit., s. 1369.

şüphe olduğunu meydana çıkarıyor. Türklerle imzalanan Bırakışmanın uygulanmasından sorumlu biz miyiz ve her defasında Bağlaşıklarımıza danışmadan askerî harekette bulunabilir miyiz? . . . Anlaşılan bu konuda ancak *Versailles'* deki Konsey bir karar verebilir. . . . Bu arada, General *Wilson*'un sorusuna temasla, Fahri Paşa Medine'yi teslim etmemekte diretirse, Boğazlardaki istihkâmlar konusunda ne gibi davranışta bulunacağımıza dair meslektaşlarına bilgi vermesini Amiral *Webb*'e bildirebiliriz”.

Kidston'un bu önerisi üzerine Hariciye, 5.1.1919'da Amiral *Webb*'e gönderdiği kapalı telyazısında şu direktifi veriyordu:

“Harbiye Bakanlığının arzusu şu: Fahri'ye gönderilen ikinci hey'et de başarısızlığa uğrarsa, askerî makamlarla yapacağınız danışmalar sonucunda, Boğazlarda şahsen seçeceğiniz istihkâmlardan biri tahrip edilmelidir. Bu hareket istenilen sonucu getirmezse, ikinci bir istihkâm da tahrip edilmelidir. Buna göre lüzumlu aranjmanları yapınız. Bu konuda Türk Hükûmetine resmî hiçbir bildiri vermeyiniz, fakat lüzumlu görürseniz durumu gayri resmî olarak bildiriniz”⁵⁴. (Bak: Belge No. 10 ve 10A).

Fahrettin'e Yeni Bir Elçi Gönderiliyor:

Altı gün önce, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Yardımcısı Amiral *Webb*, yapılan yeni öneri üzerine, Osmanlı Hükûmetinin şu tedbirleri aldığı Hariciyeye bildiriyordu: “1. Albay rütbesinde bir subay, Fahrettin'e teslim olmasını emreden mektubu götürecekt; 2. Harbiye Bakanı ona son bir mektup yazacak; 3. Baş Mabeyinci, Padişahın, yukardaki emirlerin yerine getirilmesini istediğini Fahrettin'e bildirecek. Bu tedbirler başarısızlığa uğrarsa Albay, Fahrettin'i görevinden affeden *İrade-i Seniye*yi ona teslim ederek onun yerini alacak. Bir Molla olan Adalet Bakanı Haydar Efendi de, kendi şahsî etkisini kullanmak üzere, Medine'ye gidecek hey'ete katılacak”⁵⁵.

⁵⁴ PRO., FO. 371/3416/213617, Hariciyeden Amiral *Webb*'e kapalı telyazısı No. 32, Londra, 5.1.1919.

⁵⁵ PRO., FO. 371/4166/740, *Webb*'ten Hariciyeye, kapalı telyazısı No. 280, İstanbul, 30.12.1918.

Bu tedbirler, İngiliz Hariciyesinde iyi karşılanmakla beraber, yetkililerden *N. D. Peterson*, gönderilmekte olan Türk subayının Fahrettin'in yerini alacak kadar kıdemli olmadığına işaret ediyor, bu arada, hey'etin Pord Said'e ulaştığını kaydediyordu. R. rümlü hariciyeci ise, bir veya iki istihkâm berhava edilmedikçe bu hey'etten iş çıkmıyacağı görüşünü ileri sürüyordu⁵⁶.

Öte yandan Fahrettin Paşa'yı gördükten sonra Medine'den Yenbo'ya dönen Türk yüzbaşı Ziya, aşağıdaki mektubun Osmanlı Harbiye Bakanlığına gönderilmesini İngiliz makamlarından rica ediyordu:

“Mektubunuzu Fahrettin Paşa'ya tevdi ettim ve kendisinden zat-ı âlinize hitap eden bir cevap aldım. Yenbo'daki İngiliz subayı, kıdemli bir Türk subayı gelinceye kadar burada kalmamı istiyor. Sizi derhal görmem lâzım çünkü Padişah'tan bir İrade olsa dahi, Fahrettin Paşa'nın teslim olmayacağı görüşündeyim. Asker ve silâhlarıyla birlikte Türkiye'ye dönmesine müsaade edilmezse Medine'yi terketmeyecek”.

Sir Wingate, 2.1.1919'da bu mektubu Hariciyeye iletirken, Türk Albay ulaşıncaya kadar Yüzbaşı Ziya'yı Yenbo'da alakoyacağını, Albay gelince Yüzbaşının onun emrine tabi olacağını bildiriyor, Ziya'nın kaleme aldığı mektubun hedefine ulaştırılması için Kahire'ye gönderildiğini bildiriyordu⁵⁷.

Bu belge Hariciyede büyük ilgi topladı. Birinci Sekreter *George Kidston*, 6.1.1919'da belgeye eklediği derkenarda, Medine'deki durumun “çok huzursuz” olduğunu, Fahrettin Harem'e çekilerek orada kendini havaya uçurmak tehdidini yerine getirirse, bunun İslâm Dünyası üzerinde “feci etki” yaratacağını kaydediyor, şöyle diyordu:

“Böyle bir ihtimal ihmal edilemez, çünkü Fahri bir fanatiktir. Hatırlarda olduğu gibi, bir süre önce, Peygamberin ona görünerek direnmekte devam etmesini önerdiği iddiasında bulunmuştu. Meselenin başka bir nahoş tarafı da var: Fahri'nin Hurma'da İhvan akımıyla temas halinde olduğu haberi. İbn-i Suud, Vahabiler ve Fahri, Hüseyin'e karşı birleşirlerse, oldukça nahoş imkânlara yol açabilirler. Bu

⁵⁶ PRO., FO. 371/4166/740, 3.1.1919 tarihli derkenarlar.

⁵⁷ PRO., FO. 371/4166/1554, *Wingate*'ten Hariciyeye, kapalı telyazısı No. 9, Kahire, 2.1.1919.

şartlar içinde Fahri'nin İstanbul'a şifreli bir mektup göndermesine müsaade etmek bana hatalı görünüyor; tabii Kahire, Türk şifresinin anahtarına malikse ve mektubu göndermeden içindekilerini öğrenirse, bu istisna teşkil edebilir”.

R. G. rümlü hariciyeci, Boğazlardaki istihkâmlardan birinin berhava edileceği haberinin Fahrettin'e etki yapması ihtimaline işaret ediyor, istihkâmın en erken vakitte berhava edilmesi lüzumunu belirtiyordu. Dışişleri Bakan Vekili *Lord Curzon* ise, Fahrettin'e gönderilmekte olan yeni elçinin temaslarının sonucunu beklemek gerektiğini ileri sürüyor; bundan da bir şey çıkmazsa, o zaman “harekete geçmemiz gerekecek” diyordu ⁵⁸. (Bak: Belge No. 11 ve 11A).

Fahrettin Paşa'nın Dört Mektubu :

Dört gün sonra *Sir R. Wingate*, Kahire'den Hariciyeye bazı gizli belgeler iletliyordu. Bunlar arasında bizzat Fahrettin Paşa tarafından yazılmış dört mektubun aslı da vardı. Bu mektuplar, Medine yakınındaki Şerifci Arap kuvvetlerine komuta eden Emîrlere tarafından açılarak okunduktan sonra *Wingate*'e gönderilmişti. Medine Valisi ve Başkomutanı Tümgeneral Fahrettin imzasıyla Halifeye gönderdiği 21.12.1918 tarihli birinci mektupta Fahrettin Paşa, Yüzbaşı Ziya eliyle gönderdiği hediyelerden söz ediyor, bunların kabulünü Padişah'tan rica ediyor, “Zat-ı Şahanelerinin asker evlâtlarının” saygı, bağlılık ve sadakat duygularını aksettirerek, “Her zaman olduğu gibi emir, şerefli ve kudretli Padişah ve Halifemiz Efendimizindir” diyordu.

Harbiye Bakanına gönderdiği 22.12.1918 tarihli mektupta, Yüzbaşı Ziya eliyle Posta ve Telgraf Dairesi Genel Müdürüne 544.270 kuruş tutarında posta havalesi gönderdiğini bildiriyor, bu paranın, İstanbul ve dolaylarında bulunan ailelerine verilmek üzere Hicaz'daki subaylar tarafından Medine Postahanesine teslim edildiğini kaydediyor, Posta Dairesi bunları ödemeyi reddederse, bu meblâğın kendi hesabına Harbiye Bakanlığı tarafından ödenerek makbuzun kendine gönderilmesini ve sonucun bildirilmesini rica ediyordu.

Yüzbaşı Ziya'nın İstanbul'a Gönderdiği Mektup :

Ağır Topçu Yüzbaşı ve Genel Kurmay Yaveri sıfatıyla Yüzbaşı Ziya da, 2.1.1919'da Harbiye Bakanlığına Yenbo'dan gönderdiği

⁵⁸ PRO., FO. 371/4166/1554, 6.1.1919 tarihli derkenarlar.

“gizli” işaretli oldukça uzun mektupta, beraberinde Fahrettin Paşa’ya hitap eden emirler olduğu halde 15.12.1918’de Yenbo’ya ulaştığını, orada iken İngiliz temsilcisinin, Fahrettin 18.12.1918’de öğleye kadar teslim olmazsa, Boğazlardaki istihkâmların berhava edileceğine dair İngiliz Hükûmetinden aldığı bir telyazısını kendine gönderdiğini bildiriyor, şöyle diyordu :

“En seri yürüyüşle dahi 18.12.1918 akşamı Medine’ye zor ulaşabiliriz. İngiliz Hükûmetinin dikkatini bu noktaya çekmesini ve Yenbo’dan ayrıldığımız gün ve saat hakkında size telgrafla bilgi vermesini İngiliz temsilcisinden rica ettim. 15.12.1918 günü ö.s. saat 9.30’da Fahri Paşa’nın Medine’deki Genel Karargâhına ulaşarak kendisine emirlerinizi tevdi ettim. Memleketin siyasî ve dahilî durumu konusunda sorduğu sorulara bildiğim kadar cevap verdim. Memleketimizin tamamen ortadan silinmesinden kaçınmak için mücadele ettiğimizi söyledim.

“Ertesi sabah beni çağırarak teslim konusunda görüşümü sordu. Bana verdiğiniz sözlü direktifleri ona tekrarladım ve teslim olmazsa Hükûmet-i Aliyenin maruz kalacağı güçlükleri, memleketin göreceği zararı ve kendi er ve subaylarının çekeceği ıstapları etraflıca anlattım, çünkü bana sorduğu sorulardan teslim olmayacağını anladım. Ona, ‘Bu emri aldığınız günden itibaren, emriniz altındaki er ve subayları mezbahaneye göndermek hakkından mahrumsunuz’ dedim. Bütün bunların hiç etkisi olmadı. Fahri bana şunları söyledi: ‘Burası yalnız bir kale değil, Medine’dir. Kucağında Peygamberin mukaddes türbesini taşıyan Medine-i Münevveredir. Onu İslâmın Halifesine, Yüksek Efendilerine karşı isyan eden küçük bir haydut şebekesine veya bir İngiliz yüzbaşısına teslim edemem’. Buna rağmen kurmay subaylarıyla konuşarak bana gereken emirleri vereceğini bildirdi.

“Fahri, kurmayı mensuplarına danışmadan önce onlarla şahsen görüştüm ve Kurmay Başkanı Yarbay Emin Beyin görüşlerini öğrenmeye yeltendim. Fahri’ye söylediklerimi ona da tekrarlayarak görüşlerini sordum. Beni sessizlik içinde dinliyen Emin, benimle hemfikir olduğunu

söyledi, fakat ‘Komutan Paşa ile görüşmeden önce son kararımı size bildiremem’ dedi. Böyle bir şefin idaresindeki Kurmay mensuplarının ayrı görüşü olmaması olağandır. Son ümidim Tümen Komutanı olan Ali Necip’te idi, fakat bir defasında Fahri’ye: ‘Ekselânsınızın teslim etmediği bir Medine’yi asla teslim edemem’ dediğini işitince, onun da bana yardım etmeyeceğini anladım. 20.12.1918 günü sabahı, İngiliz subayının son müracaatı üzerine Fahri, kendine her iki tarafca bildirilen Birakışmanın 16’ncı maddesinde bir uyuşmazlık olduğunu ve İstanbul’la temasa geçmesi gerektiğini ileri sürünce, kendisiyle artık temas edilemeyeceği bildirildi. Aynı gün, Medine’den ayrılmama müsaade etti. O gün öğle üzeri Bir Derviş’teki karargâha döndüm. Şerif Ali’nin talebi üzerine mektubu kendine verdim. Onu açtı fakat şifreli olduğu için, Mısır Hükûmetine adres edilen bir zarfa yerleştirerek bana refakat eden İngiliz subayına teslim etti.

‘Fahri, kendisine bir İrade-i Seniye gönderilse dahi, esir olarak Mısır’a gitmek için teslim olmayacak. Böyle bir İrade çıkarsa, ancak bütün asker ve silâhlarıyla birlikte İstanbul’a dönmesine müsaade edildiği takdirde Medine’yi terkedecek. Altı ay, belki bir yıl yetecek kadar gıda maddelerine, iki-üç yıl yetecek mühimmata sahiptir. ‘Durum bu kertede olduğuna göre, birkaç âsiye veya tek bir İngiliz yüzbaşısına nasıl teslim olurum?’ diye soruyor.

‘Erlere tamamen bitkin haldedir. Kendilerine günde 80 gram un, bir miktar hurma, pirinç ve bazan az miktarda et verilir⁵⁹. En önemsiz hastalıklar dahi vücutlarına etki yapıyor. İklim, er ve subayların enerjisini tüketmiş vaziyettedir. Savaşacak durumda değillerdir. Her tarafta hastalık hüküm sürüyor. Ben Medine’de iken Fahri’nin karargâhındaki subayların dörtte-üçü ve bir birliğin 19 mensubundan 18’i İspanyol gribinden yatakta idiler. Hastahaneler tamamen dolu idi. Bazı birliklerde silâh başında, nöbet ve sairede tek bir sıhhatli er yoktu.

⁵⁹ 18 Kasım, 1918, Cuma günü verilen bir emirle subay, er ve memurların aldığı günlük un miktarı 80 grama, yani 125 gram ekmeğe indirilmişti. Haftada iki gün ekmek, diğer günlerde 90 gramdan peksimet veriliyordu. Tablo için bak, K1C1-man, op. cit., s. 393.

“Medine’deki erleri ayakta tutan ve Fahri’nin büyük avantajla kullanmasını bildiği kuvvet, Peygamberin yakınlığından husule gelen yüksek, oldukça dinsel ve tinsel bir güçtür. Kendi kanaatim şudur: bir İrade-i Seniye çıksa dahi Fahri teslim olmayacak. Belki Medine’yi terkedecek, fakat ancak silâhları alınmaz ve esir edilmezse. Fahri’nin son savunma hattı Kutsal Türbe olacak. Oraya büyük ölçüde mühimmat ve gıda topladı. Kutsal Türbede açtığı epey verimli bir kuyu vasıtasıyla su problemini de halletmiş bulunuyor. Fahri, her türlü aracı kullandıktan sonra, Kutsal Türbeyi âsilere veya İngilizlere teslim edeceği yerde, cephanenin üzerine oturarak Türbeyi havaya uçurmak kararını kesinlikle vermiş bulunuyor. Fahri Paşa, kelimenin her manasıyla bir fanatik oldu. Medine-i Münevvere ve Kutsal Türbe kelimeleri dudaklarından dökülürken gözlelerinden yaşlar boşanıyor. Öyle bir ruh haleti içindedir ki, bu, son kararını yerine getireceğine işaret teşkil eder. Ona karşı nazikâne ve inandırıcı bir şekilde davranılmalıdır.

“Kutsal Türbenin Osmanlılar tarafından havaya uçurulmasının dinsel ve siyasal sonuçlarını şahsen değerlendirecek durumda değilim, fakat sonuçların çok ciddi ve kötü olacağı açıktır. Son görüşlerimi arz ediyorum: 1. Fahri’nin Medine’yi terkederek asker ve silâhlarıyla birlikte İstanbul’a dönmesi için İngiliz Hükûmetinin rızasını alınız. Şeriflerin Bedevilerle araları açıktır. *İbn-i Suud* bunu elbette kabul edecektir. 2. Yukarıdaki şıkların başarı veya başarısızlığını dikkat nazara alarak Fahri’ye bir İrade-i Seniye göndermelisiniz. 3. Buna itaat etmezse, onun yerine başka bir Komutan ve Vali atamalısınız. Onun yerini alacak olan kişi buraya gönderilmeli ve beraberinde bir İrade-i Seniye getirmelidir, çünkü Medine’deki tüm kıdemli subaylar Fahri’nin tamamen etkisi altındadırlar.

“1.1.1919’da Yenbo’ya döndüm. İştitiğime göre İstanbul’dan Medine’ye bir hey’et daha geliyor. Hey’et buraya ulaşınca, icap ederse, Medine’ye kadar ona refakat edecek veya İstanbul’a döneceğim”⁶⁰. (Bak: Belge No. 12).

⁶⁰ PRO., FO. 371/4166/12838, *Wingate*’ten Dışişleri Bakanı *Balfour*’a yazı No. 19, Kahire, 10.1.1919.

Fahrettin-Bin Suud Korkusu :

Bu arada İngilizler, kendilerini hem ümide sevkeden hem de endişeye düşüren iki olay üzerinde duruyorlardı. Onlara ümit veren olay, İkinci Fırka sabık Komutanı Emin Bey'le 4 subay ve 200 kadar erin Araplara tesliminden sonra Medine'de Fahrettin'e karşı bir isyan başlaması ihtimaline işaret eden fakat yine de bu konuda tutumlu davranılmasını öneren, Mısır İngiliz Askerî Karargâhı kaynaklı ve 6.1.1919 tarihli telyazısı idi⁶¹. Onları endişeye düşüren olay ise, Fahrettin Paşa'nın, *Bin Suud*'la temas halinde olması ihtimali idi. *Sir R. Wingate*'in 10.1.1919'da Hariciyeye bildirdiğine göre, Medine'ye gönderilen Türk elçisi Yüzbaşı Ziya, Albay *Bassett*'e şu bilgiyi vermişti: Kendisi Medine'de iken, Fahrettin Paşa'nın Yaveri, *Bin Suud* tarafından iki hafta önce gönderilen bir mektubu Yüzbaşı Ziya'ya okumuştur. Bu mektupta *Bin Suud*, içten duygularını beyan ediyor, Medine'yi inatla savunduğu için Fahrettin'i tebrik ediyordu. Bu ihtimal İngilizleri o kadar endişeye sevketti ki, *Wingate*, mektubun aslını ele geçirmesi için Albay *Bassett*'e direktif gönderdi⁶². (Bak: Belge No. 13).

İngiliz Hariciyesi de bu olayı 17.1.1919'da Hindistan İşleri Bakanı *Montagu*'nun dikkatine sundu, çünkü Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden *N. D. Peterson*'a göre, Hindistan İşleri Bakanlığına bağlı İntelicens subaylarından *Philby*, *Necid*'e yaptığı bir ziyaretten sonra kaleme aldığı muhtıradan, *İbn-i Suud*'un Fahrettin Paşa'dan hiçbir mektup almadığını iddia etmişti⁶³. Nitekim Fahrettin Paşa da teslim olduktan sonra Yenbo'da İngiliz Albayı *Bassett*'e, *Bin Suud*'dan yar-

⁶¹ PRO., FO. 371/4166/5143, Mısır Genel Karargâhından Harbiye Bakanlığına kapalı telyazısı No. 2024, Kahire, 6.1.1919; söz konusu Türklerin teslim olduğu haberi, *Emîr Abdullah*'a bağlı İngiliz subayı tarafından gönderilmişti.

⁶² PRO., FO. 371/4166/6323, *Wingate*'ten Hariciyeye kapalı telyazısı No. 48, Kahire, 10.1.1919.

⁶³ *Ibid.*, Hariciyeden Hindistan İşleri Bakanlığına yazı, Londra, 17.1.1919. *Edwin Samuel Montagu* (1879-1924); İngiliz politikacı ve devlet adamı; 1917'de İngiltere'nin Hindistan İşleri Bakanlığına getirilmiş, uyguladığı Türk dostu ve Sevr Antlaşması aleyhtarı politika yüzünden, 1922'de görevinden çekilmek zorunluğunda kalmıştı. Zamanın İngiliz Başbakanı *Lloyd George*, Musevi asıllı bu devlet adamına karşı kesin bir cephe almıştı. Bak *Encyclopaedia Britannica*, Londra, 1969, Cilt 15, s. 766.

dım değil, birçok zorluklar gördüğünü açıklamıştı⁶⁴. Bununla beraber Hariciye, Fahrettin şayet *İbn-i Suud*'dan yardım alıyorsa, Kırıl *Hüseyn*'in İngiliz müşavirlerine güvenmeyeceği görüşünü savunuyordu⁶⁵.

Fahrettin Paşa'ya Karşı Kurulan Komplo ve Medine'nin Teslimi :

Bu arada Fahrettin Paşa'nın iyi olmıyan sıhhi durumu günden güne kötüye gidiyordu. 8.1.1919'da Harbiye Bakanlığına gönderdiği telyazısında, sıhhi durumuna işaret ediyor, bu yüzden 58'inci Fırka Komutanı Albay Ali Necip'i kendi yerine atadığını, 9.1.1919'da Bir Derviş'e hareket edeceğini bildiriyordu⁶⁶. Albay Necip, Medine'nin teslimi işini Fahrettin adına kararlaştırmak amacıyla 5 ile 6 Ocak tarihlerinde İngiliz temsilcisi *Garland* ile görüşüyordu. Fahrettin, Türklerin silâhlarını muhafaza ederek derhal vatanlarına gönderilmelerini bir mektupla talep ediyor; bu talebi reddedilerek bizzat kendisinin şahsen teslimi isteniyor, ona 48 saatlik mühlet veriliyordu. Ali Necip, Fahrettin'in hastalığını ileri sürerek yedi günlük mühlet istediye de kabul edilmedi⁶⁷.

Bundan sonra Albay Necip'in 8.1.1919'da açıkladığına göre, Medine'nin teslimi için Haşimî Hükûmeti adına *Emir Ali*, Antant Devletleri adına Yüzbaşı *Garland*'la bir gün önce (Salı günü), bir anlaşma imzalamıştı⁶⁸. Bu anlaşma gereğince Araplar, Türklerin bulunduğu yerlere yaklaşmayacak; Medine ve dolaylarındaki mev-

⁶⁴ PRO., FO. 371/4166/14428, İngiliz Yüksek Komiser Vekili *Sir M. Cheetham*'dan Hariciyeye kapalı telyazısı No. 133, Kahire, 24.1.1919.

⁶⁵ PRO., FO. 371/4166/14428, HWN rümuşlu ve 27.1.1919 tarihli derkenar. Kıcıman, Fahrettin'le İbn-i Suud arasında cereyan eden temas hakkında şöyle der: "Bu yazışma tarihte ilk defa bu eserle ifşa edilmiş olmaktadır. Gerçekten Emir İbn-üs Suud ile Fahrettin Paşa arasında böyle bir yazışma olduğundan bugüne kadar benden ve merhum Paşadan başka hiç kimsenin haberi yoktur", Kıcıman, op. cit., ss. 394-395. Bu iddianın ne kadar hatalı olduğu İngiliz belgelerinden bellidir.

⁶⁶ PRO., FO. 371/4166/8928, Kahire'deki İngiliz İntelicens Servisinden Askerî İntelicens Şefine kapalı telyazısı No. 130, Kahire, 10.1.1919 ve İngiliz İntelicens Şefi General *Thwaites*'ten Hariciyeye yazı, No. B.I/1739 (M.I.2), Londra, 14.1.1919; Kıcıman, s. 448; *Yakın Tarihimiz*, c. 1, s. 86.

⁶⁷ PRO., FO. 371/4166/8931, Hicaz Harekât Kurmayından İngiliz Askerî İntelicens Şefine, kapalı telyazısı No. 2056, Kahire, 9.1.1919 ve Hariciyeye No. S.H. 2079, 11.1.1919.

⁶⁸ Metin için bak Kıcıman, ss. 449-455; *Yakın Tarihimiz*, C. 1, ss. 60 ve 85-86.

ziler ayrı ayrı Emîrin temsilcilerine teslim edilecekti. Bunu 9.1.1919'da İngiliz Askerî İntelicens Şefine duyuran Kahire İntelicens Şubesi, *Emîr Abdullah*'ın⁶⁹ kan dökülmesinden sakınmak istediğini, tüm taşıt vasıtalarıyla silâh ve mühimmatın Medine'ye taşınması için Türkler tarafından emir verildiği gibi mayınların tahribinin de kabul edildiğini bildiriyordu⁷⁰.

14.1.1919'da *Sir R. Wingate*, Fahrettin Paşa'nın teslim olduğunu Hicaz Kırallı Hüseyin'den aldığı ve "Majeste İngiliz Kral ve İmparatoru" na hitap eden bir telyazısıyla Hariciyeye duyuruyordu⁷¹. Fahrettin Paşa, 10.1.1919 tarihinde Bir Derviş'teki Arap Karargâhına teslim olmuştu⁷². Emîr Abdullah'a bağlı İngiliz subayının bildirdiğine göre, Fahrettin Paşa teslim olmayı reddettiği için subayları bir komite kurarak Ali Necip'i Fahrettin'in yerine geçirmek ve Fahrettin'i tutuklamak kararını almışlardı. Bunun üzerine Fahrettin, birkaç subay ve erle birlikte Harem'e dönmüş, fakat daha sonra dışarı çıkmaya cezbedilerek Cüleyle'de Araplara teslim edilmişti. Oldukça üzgün bir durumda idi, fakat kendisine iyi muamele edilmişti⁷³. Öteyandan *Emîr Abdullah*, babası Hicaz Kırallını temsilen 13.1.1919 günü ö.e. saat 11'de Medine'ye girmiş, bunu, Hicaz'daki Türk garnizonunun tahliyesi takip etmişti⁷⁴. Teslim olan 1300 kadar Türk er ve subay, enterne dilmek üzere, 29.1.1919'da Medine'den Mısır'a sevkedilmişti. Fahrettin Paşa ise bir gün önce Süveyiş'e götürülmüştü⁷⁵. Sıhhatinin iyi olduğu bildiriliyordu⁷⁶. Bu arada, Birakişmanın 16'ncı

⁶⁹ *Emîr Abdullah*, Şerif Hüseyin'in oğullarından biri idi. Ürdün Kırallığını kurmuş, daha sonra öldürülmüştü.

⁷⁰ PRO., FO. 371/4166/7809, İngiliz İntelicens Şubesinden İntelicens Şefine kapalı telyazısı No. 129, Kahire, 9.1.1919.

⁷¹ PRO., FO. 371/4166/8451, *Wingate*'ten Hariciyeye kapalı telyazısı No. 76, Kahire, 14.1.1919.

⁷² PRO., FO. 371/4166/7522, *Wingate*'ten Hariciyeye açık telyazısı No. 68, Kahire, 13.1.1919.

⁷³ PRO., FO. 371/4166/12952, Hicaz Harekât Kurmayından Harbiyeye kapalı telyazısı No. S.H. 2124, Kahire, 16.1.1919. Bu olaylarla ilgili etraflı bilgi için bak, Kıcıman, ss. 462-473; *Yakın Tarihimiz*, C. 1, s. 87.

⁷⁴ PRO., FO. 371/4166/16056, *Wingate*'ten Harbiyeye yazı No. 4332/152, Kahire, 18.1.1919.

⁷⁵ PRO., FO. 371/4162/18751, Hicaz Harekât Kurmayından Harbiye Bakanlığına kapalı telyazısı No. S.H. 2243, Kahire, 29.1.1919.

⁷⁶ PRO., FO. 371/4166/16264, *Sir M. Cheetham*'dan Hariciyeye kapalı telyazısı No. 153, Kahire, 28.1.1919.

maddesine uymayı reddettiğinden, ona ne gibi muamelede bulunulacağı kararlaştırılincaya kadar, bir savaş tutsağı olarak tutuklanması için İngiltere Dışişleri Bakanlığı Müsteşar Yardımcısı *Sir Ronald Graham*⁷⁷ tarafından *Sir R. Wingate*'e direktif verilmesi İngiliz Askerî İntelicens Şefi *General Thwaites* tarafından rica ediliyordu⁷⁸. (Bak: Belge No. 14). Bu rica, 28.1.1919'da *Wingate*'e gönderilen 137 sayılı kapalı telyazısıyla yerine getiriliyordu⁷⁹.

Fahrettin Paşa'nın Medine'yi Teslim Etmemesinin Nedenleri :

Fahrettin Paşa'nın teslimiyle İngiliz endişeleri sona ermiyordu. Kahire'deki İngiliz İntelicens Servisine bağlı Arap Bürosunun yayınladığı "*Arap Bülteni*"nin 108'inci sayısında⁸⁰, "Fahri Paşa'nın Medine'yi teslimi reddetmesinin tam nedenlerini olaylar henüz tanıtlamadı" deniliyor, Kıral Hüseyin'in, onun İbn-i Suud'la gizlice anlaşmasına hâlâ kesinlikle inandığı ve bunun pek muhtemel olduğu kaydediliyor, olaylar şöyle inceleniyordu: "Medine'ye gönderilen Türk elçi dönünce, Fahri'nin Yemen, İbn-i Suud ve Halid'le⁸¹ temas halinde bulunduğunu söyledi. . . . Öte yandan elde edilen ve gittikçe artan delillere göre Fahri, kısmen olsun dinsel duygularına göre hareket etmiş ve garnizon mensuplarının çoğunluğuna, Peygamberin türbesini savunmak konusunda mutaassıp bir sebat aşlamıştır. . . . Bırakışma şartlarından sakınmak yönünde yaptığı sayısız kaçamakları, hiç olmazsa direnme azminin ne kadar kuvvetli olduğunu gösterir.

"Daha önce Fahri'nin yaveri olan elçi Yüzbaşı Ziya, yolda bazı gecikmeden sonra 15 Aralıkta Yenbo'ya ulaştı ve derhal Medine'ye hareket etti. Mektuplarını Fahri'ye tevdi edebilmesi için teslim mühletleri 72 saat uzatılmıştı; fakat Fahri mektupları alır almaz, Bırakışmanın, nizam ve asayişin muhafazası için yeter sayıda kuvvet bulundurulmasını derpiş eden 16 'ncı maddesinin Kilikya gibi Hicaz'ı da

⁷⁷ *Sir Ronald Graham*, 1.11.1916'dan beri İngiliz Hariciyesinde Müsteşar Yardımcısı görevini görüyordu. *Foreign Office List*, Londra, 1919.

⁷⁸ PRO., FO. 371/4166/12952, *Thwaites*'ten Hariciyeye yazı No. B. 1/1809 (M.I.2), Londra, 21.1.1919.

⁷⁹ PRO., FO. 371/4166/12952.

⁸⁰ İngiliz Hariciyesine 1.2.1919'da ulaştı.

⁸¹ 1914'de Vahabîliği benimseyerek İbn-i Suud'a katılan, Abadila'lı belli başlı şeyhlerden Halid İbn-i Derviş olması muhtemeldir.

kapsadığını ileri sürerek teslim olmayı yine reddetti. Ayrıca elçiye, Medine'yi terketmek müsaadesini vermediği gibi onun hareketlerini sınırladı ve şehir dışına çıkmasını yasakladı. Bu öğrenilir öğrenilmez yine bir savaş halinin mevcut olduğu 23 Aralıkta ilân edildi. Bu gelişme Arapları çok sevindirdi çünkü sabırsızlıklarını gidermek mümkün olamıyordu. 24 Aralıkta Yenbo'ya dönen elçi, Araplar tarafından düşmanca karşılandı, oysa ki Yüzbaşı *Garland*, onun güç şartlar içinde elinden geleni yaptığına inanıyordu. Elçi, beraberinde Fahrettin'den bir mektup getirmişti. Bu mektupta Fahri, askerî görevine ek olarak Peygamberin türbesinin muhafızı olduğunu, bu görevinden ancak Padişahın göndereceği şahsî bir emirle affedilebileceğini ileri sürüyordu. Bu yeni çıkmaza bir hal çaresi bulmak ümidiyle, Fahri'nin yerini alabilecek kıdemli bir subayın derhal İstanbul'dan gönderilmesi ve Fahri'yi komutasından azleden bir İrade-i Seniye'yi beraberinde getirmesi kararlaştırılmıştı. 3 Ocak, 1919'da Port Said'e ulaşan *Archer* adlı İngiliz savaş gemisiyle gelen Osmanlı Adalet Bakanı Haydar Bey ve bir Albay, ilgili İrade'yi beraberlerinde getirmişlerdi. Fahri, akıl ve mantığa göre hareket etmeyi yine istemediği takdirde, Medine'ye varınca ona görevinden azledildiğini açıklayacaklardı"⁸².

Yüzbaşı Ziya'nın bir İngiliz yüzbaşısına Anlattıkları:

Bu arada Arap Bürosuna mensup Yüzbaşı *A. F. H. Wiggin* de Yüzbaşı Ziya ile yaptığı mülâkatla ilgili 18.1.1919 tarihli raporunda, dört gün önce ö.s. saat takriben 3'te Port Tefvik'te, *Borolus* üzerinde Ziya ile görüştüğünü, ona Port Said'e kadar refakat ettiğini, ertesi günü İstanbul'a hareket eden Ziya'nın görünüşte her türlü zaafı aşağıya gören 35 yaşlarında tipik bir Arnavut subayı olduğunu, oldukça iyi Fransızca konuştuğunu, Almancasının tamamen pürüzsüz olduğunu, profesyonel bir asker olarak öğrenimini kısmen Berlin'de kısmen de İstanbul'da yaptığını, Alman ideal ve metodlarının hayranı olduğunu kaydediyor, şöyle diyordu:

"Yüzbaşı Ziya, sık sık Medine'den söz etti. Onun anlattığına göre Fahri, Avrupa'daki gelişmeler konusunda ilkin eksik bilgi ahyordu. Ziya ona Almanya'daki ihtilâlden söz edince tamamen hayret içinde kalmıştı. Ona gönderilen üstü kapalı ilk iki veya üç mesajdan gerçekten şüphe etmişti. Daha sonra durumu esaslı surette kavrayarak vakit

⁸² PRO., FO. 371/4166/17613, Arap Bülteni No. 108.

kazanmağa çalışmıştı. Bu şekildeki davranışının nedenleri çoktu: a) Bir bakımdan kendi adamlarından aşağı olduğunu gösteren ve âsi saydığı Araplara teslimi kendi onuruna bir tecavüz telâkki ediyordu. Bu Araplar, savaş kıymetine sahip askerî bir kuvvet teşkil etmiş olsalardı, herhangi bir anda saldırıya geçerek, sayı itibariyle, Medine'yi işgal edebilirlerdi. b) Fahri, bulunduğu yerde kendini güvenlikte hissediyordu. Özellikle pirinç ve hurmadan müteşekkil oldukça yeterli gıda maddelerine sahipti. Medine'den kilometrelerce uzakta hiçbir Arap kuvvetine tesadüf edilmiyordu. Kendisi orda oldukça trenler şehrin kuzeyine serbestçe gidip gelebiliyorlardı. Durum bir muhasara addedilemezdi. Sonra savaş kanunlarına itaat etmesi hiç beklenmeyen bir düşmana teslim olması, iki şıktan en kötüsü idi. c) Askerî gücüyle ve silâhlı olarak sahile yürüyerek, orada İngilizlere teslim olmasını mümkün kılacak 'bir şeyin' vukubulmasını ümit ediyordu. Ben bu 'bir şeyin', İbn-i Suud tarafından yapılacak ve dikkati başka yana çekecek bir hareket olması ihtimaline işaret ettimse de, Yüzbaşı Ziya, İbn-i Suud'un askerlerinin savaş değerinin pek aşağı olduğunu ileri sürdü. Bununla beraber İbn-i Suud'un son günlerde Fahri'ye mektup gönderdiğini Fahri'nin kurmay mensuplarından birinden öğrendiğini söyledi, ama Fahri'nin kendi huzurunda İbn-i Suud'un adını anmadığını sözlerine ekledi.

"Ziya'nın anlattığına göre Fahri, Vahabiliğe muhalefet etmesine rağmen, bu akımı Kırıl Hüseyin'e karşı kullanmaktan geri kalmıyacaktı. Türkiye'nin çöktüğünü duyar duymaz Fahri'nin belki Arabistan'da İbn-i Suud ve diğerleriyle gizlice anlaşarak mevki koparmak istediği ihtimaline işaret ettim. Yüzbaşı Ziya, buna verdiği cevapta, Fahri'nin kâfi miktarda parası olsa böyle bir deneyde bulunabileceğini söyledi. Fahri'nin sadece Türk parası vardı. Medine'de bir altın lira yedi kâğıda değiştiriliyordu. . . . Fahri'nin direnmesinin ne dereceye kadar dinsel taassuba dayandığını sordum. Verdiği cevapta, Fahri'nin oldukça dindar olmasına rağmen dinsel duygulara kapılarak Harem'de intihar edecek kadar ahmak olmadığını söyledi. Din başlıca disiplin aracı olduğundan, Peygamberin türbesinin muhafızı olduğu görüşünde ısrar etti. Askerleri kendini desteklese ve direktmesinin kendi memleketine faydası olsa, Fahri belki süresiz diretecek ve Harem'de ölecekti. Fakat askerlerin kendini toplu halde terketmesi ihtimali onu korkutuyordu. Emin Bey'in firarı onu herhalde çok bezdirmişti. Ziya, firarların nedenini şöyle anlattı: Ziya, Fahri'nin kendi hareketlerini

sınırlandırmasına rağmen, Avrupa'daki durum hakkında Kurmay mensuplarından bazılarının gözlerini açmaya başarmıştı"⁸³.

Fahrettin Paşa - Yarbay Bassett Görüşmeleri:

Fahrettin Paşa Bir Derviş'te teslim olduktan sonra, İngiliz Yarbayı *J. R. Bassett*'le iki defa görüşmüştü. Birinci görüşme 13.1.1919'da Emîr Ali, Yüzbaşı *Goldie*, Haydar Bey, Albay Ahmet Lütfi ve Albay Sadık Yahya huzurunda yapılmıştı. İlk olarak Haydar Bey söze başlayarak İstanbul'dan beraberinde getirdiği mektubu Fahrettin Paşa'ya tevdi etti. Emîr Ali ve Haydar Bey, bu mektubun mevcut şartlar altında Fahrettin'e verilmesinin lüzumsuz olduğu görüşünde idiler, fakat Yarbay *Bassett*, Medine'nin "Mekke Emîrine" teslimi hususunda Padişahın verdiği yazılı emri ve Bırakışmanın 16'ncı maddesi hakkında aynı mektupta verilen izahatı Fahrettin'in görmesi için mektubun ona verilmesinde diretti. Bu arada Ali Necip Medine'de Fahrettin'in yerini aldığından, Albay Ahmet Lütfi'yi Fahrettin'in yerine Medine komutanı atayan ikinci mektup Fahrettin'e verilmedi.

Yarbay *Bassett*'in anlattığına göre, Fahrettin'in davranışı gururlu ve tutumlu idi. Kendi durumunu acı şekilde benimsiyordu. Mektubu okudu ve tek bir kelime söylemeden Haydar Bey'e iade etti. Haydar Bey, mektupla ilgili olarak kısa izahta bulundu. Fahrettin tek tek kelimelerle cevap verdi ve bu suretle birinci görüşme sona erdi. Yarbay *Bassett*'in ricası üzerine Emîr Ali, Haydar Bey'le Ahmet Lütfi'yi Fahrettin'in yanında kalmaya davet etti. Yarbay *Bassett*, Haydar Bey'in durumu Fahrettin'e anlatmak konusunda her fırsattan faydalanmasını istiyordu. Aynı gün Haydar ve Ahmet Lütfi, Fahrettin'i *Bassett*'in çadırına götürdüler. Yarbay *Bassett* bu defa Fahrettin'in Haydar Bey'le yaptığı görüşmeyi müteakip daha rahat, akli durumunun daha dengeli olduğunu gördü. Ona Türk askerlerinin tahliyesi konusunda yapılmakta olan aranjmanları anlattı. Bunun üzerine Fah-

⁸³ PRO., FO. 371/4166/21996, *Sir Milne Cheetham*'dan *Lord Curzon*'a yazı No. 39 (7852), Kahire, 24.1.1919. Kıcıman, Topçu Yüzbaşı Ziya'dan "Sahte Mehdi" olarak söz eder ve ondan "Kalenin içine zehirli bir mikrop girdi" diye bahseder. Ona göre "asıl felâket bununla başlar". Kıcıman'a göre o iyi bir asker olmaktan ziyade bir şarlatandı. Fahrettin Paşa bu subayı başıboş bırakmakla, müdafilerin zehirlenmesine, kalenin sarsılmasına ve sonuçta mahsurların ikiye ayrılmasına meydan vermişti. Dedikodu, Kale müdafilerinin azim ve imanını sarsmıştı. Bak Kıcıman, op. cit., ss. 411 ve 414.

retin şükran duygularını beyanla Fransızca şunları belirtti: “*les pauvres soldats sont très affaiblis*”.

14.1.1919 günü Yarbay *Bassett*, Emîr Ali'nin tasvibi üzerine, Yüzbaşı *Goldie* ile birlikte Fahrettin'i ziyaret ederek onunla uzun süren bir görüşme yaptı. Fahrettin hasta görünüyordu. Sol bacağına müthiş bir sızı vardı. Yarbay *Bassett* onun artiritten mustarip olduğunu tahmin etti. Aynı zamanda, Medine'de oldukça yaygın hale gelen ve birçok kişinin ölümüne sebep olan İspanyol nezlesinin getirdiği sürekli bir öksürük onu harap ediyordu. Bununla beraber Yarbay *Bassett*, onu oldukça değişik bir ruh haleti içinde hasbıhalden memnun görünür buldu. Fahrettin iki aydan beri hemen hemen kimseye ağız açmadığını söyledi. Genel mahiyette bir hasbıhalden sonra Yarbay *Bassett*, Medine'deki Türk garnizonuna gıda göndermek bakımından İbn-i Suud'un herhangi bir yardımda bulunup bulunmadığını anlamak amacıyla, Medine'deki gıda stoku hakkında bir soru sordu. Fahrettin, ilk günlerde Hail'den, yerli Bedeviler vasıtasıyla, çok miktarda erzak teminine muvaffak olduğunu, fakat Şerifci Arapların bir yıl önce oldukça etken bir bloke uygulamaları yüzünden şehre ancak az sayıda koyun ve erzakın kaçak olarak sokulabildiğini anlattı. Saleh ve Hail'den temin ettiği erzakın, İbn-i Raşid'in⁸⁴ Medine'den Hail'e dönmesinden sonra, tamamen durduğunu sözlerine ekledi. Vakit vakit Cüleycile ve Bir El Maşi'deki ileri mevzilerden yaptırdığı küçük ölçüdeki çıkışlar sayesinde Bedevilerden az sayıda koyun ele geçirebildiğini anlattı.

İbn-i Suud'u, “kendi etine batan acı diken” olarak vasıflandıran Fahrettin, onun, erzak satın almak için Kasım'a gönderdiği ajanları alıkoyarak, onların gerek erzak satın almalarına gerekse Medine'ye dönmelerine, ayrıca 15.000 Türk lirasına mukabil Necid'de satın alınan develerin Medine'ye götürülmesine engel olduğunu bildirdi. Tren komünikasyonu tamamen kesilince Fahrettin, İbn-i Suud'a gönderdiği bir mektupta, kendine 200 deve yüklü buğday göndermesini rica ettiyse de cevap alamadı. Fahrettin'in anlattığına göre, tüccarlar tarafından kullanılan Doğu yolunu açık tutmada kullanılmak üzere İbn-i Suud tarafından 400 veya 500 Bedevi gönderilseydi, durum daha kolay olacaktı.

⁸⁴ *İbn-i Raşid*, en nüfuzlu Arap Bedevilerinden, Şammar aşireti reisi ve Türk dostu idi.

Fahrettin'in bu sözlerine rağmen Yarbay *Bassett*, onun kendinden birşey gizlediğini hissetti. Genel konularla ilgili bir hasbıhalden sonra *Bassett*, İbn-i Suud'un yaptığı her işte daima kendi çıkarlarına göre davrandığına dair sık sık söylentiler olduğuna işaret etti. Fahrettin, İbn-i Suud'un her bakımdan kendine engel olmakla İngilizlere yardımcı olduğunu belirtti. İbn-i Suud'dan tek bir deve dahi tedarik edemediğini anlattı, şöyle dedi: “*c'est la verité mon Colonel, avec l'argent vous avez attrapé nos Mussulmans*”.

Yarbay *Bassett* ayrılmazdan önce Fahrettin'e, bütün bagajlarının Medine'den getirilip getirilmediğini, herhangi bir ihtiyacı olup olmadığını sordu; bir dileği varsa herhangi bir vakitte kendisine bildirmesini söyledi. Fahrettin, ihtiyacı olduğu tüm eşyalarını aldığını, Emîr Ali ve Bağlaşıklar müsaade ederse, Medine'deki karargâhında bıraktığı ve Hicaz'daki harekâtla ilgili olarak muhafaza ettiği hatıra defterinin bulunarak kendisine iade edilmesini rica etti. Bu hâtıra defterinin, bir asker olarak hayatında yaptığı işler bakımından önemli ve Hükümeti nezdinde yegâne savunma aracı olduğunu söyledi. Yarbay *Bassett*, bu hâtıra defterinin bulunması için elden gelen herşeyin yapılacağını fakat bunun elden çıkarılması konusunda ancak Genel Karargâh tarafından karar verilebileceğini bildirdi. Bunun üzerine Emîr Ali hâtıra defterinin bulunması için Medine'de bulunan Emîr Abdullah'a bir kurye gönderdi ve bunun bulunur bulunmaz doğrudan Bir Derviş'e gönderilmesini emretti. Hâtıra defteri bulunursa, bunu okuduktan sonra Kahire'ye gönderilmek üzere Yarbay *Bassett*'e vereceğini bildirdi. *Bassett*, bulunursa bu hâtıra defterinden faydalı bilgi edinilebileceğine işaretle, bunun Fahrettin Paşa'ya iadesine itiraz edilmeyeceği tahminini yürüttü.

Yarbay *Bassett*, 15.1.1919 günü de Fahrettin Paşa'yla, özellikle İbn-i Suud'la olan ilişkileri konusunda görüşmeyi ümit ediyordu, fakat Fahrettin, diğer hastalıklarına ek olarak humma ile yatakta yatıyordu. Yarbay *Bassett* onu ancak birkaç dakika görerek, sağlık durumunu sordu. Esaslı olarak tıbbî muamele görüp görmediğini öğrenmek istedi. Bu konuda kaleme aldığı raporunda, Fahrettin'e çok iyi muamele yapıldığını⁸⁵, çadırının oldukça iyi durumda bulun-

⁸⁵ Fahrettin Paşa Bir Derviş'te pek kudretli, değerli ve saygıdeğer misafir olarak karşılanmış, iyi bir çadıra yerleştirilmiş, Şeriflerden hürmet görmüştü. Bak: *Yakın Tarihimiz*, C. 1, s. 124.

duğunu ve kendisine hademe ve şöförünü yanında bulundurması için müsaade verildiğini; fakat muhafaza altında tutulduğunu kaydediyordu. Geçirmiş olduğu güç günlerin belirtilerine sahipti. Konuşma sırasında aklı, serseri halde dolaşp duruyordu. Yarbay *Bassett*'e, Medine'de iken başından mustarip olduğunu söyledi. *Bassett*'in tahminine göre Fahri, muhasaranın son günlerinde pek muhtemelen kederlenmiş, "buna dinsel taassubu da eklenince çılgınlık hududuna yaklaşan bir duruma girmişti".

16.1.1919 gecesi Fahrettin, Bırakışma ve ilgili müzakereler hakkındaki tutumunu uzun uzadıya anlatmaya başladı. Onu takip etmek güç oluyordu. Arapça bilmiyordu; Fransızcası çok zayıftı; aklı vakit vakit dolaşp duruyordu. Söylediklerinin özü şu idi: Haydar Bey'in getirdiği mektuptan önce aldığı çeşitli bildiri ve emirler sarih değildi ve Medine'de kendi olağanüstü durumunu kapsamıyordu. *Bassett*'in ona bahsettiği ve doğrudan doğruya İstanbul'dan Medine'ye gönderilen orijinal telyazıları, Medine istasyonu tarafından alınmamıştı. Bir defasında, Tebuk olarak anılan bir istasyon işitilmiş, bu istasyonun gönderdiği kısmen okunmaz bir telyazısı Medine istasyonu tarafından alınmıştı. Bu mesaj kendisine ve Asir'deki Türk komutanına hitap ediyordu. Bu telyazısından, Türkiye ile Bağlaşık arasında bir Bırakışma imzalandığından başka birşey çıkarılamamıştı. Bu arada Tebuk boşaltılmış, telgraf istasyonu daha güneye nakledilmişti.

Birkaç gün sonra, Türk garnizonlarının en yakındaki Bağlaşık komutanına teslim olmaları emrinin verilmiş olduğunu telyazısından anlayabildi. Daha sonra, ön mevzilerde bulunan Kurmay Başkanı Emin Bey'in bir mesaj olarak Fahrettin'in yaverlerinden biriyle trenle Medine'ye gönderdiğini öğrendi. Fakat Anazeh Arapları tarafından trenin önü kesildi ve telyazısını taşıyan yaverle beraber herşey kaybedildi. Başlangıçtan Fahrettin, "Bağlaşık Komutanı" tabirinden şüphe etmişti. Teslim olabileceği böyle bir komutan bilmiyordu. Araplar kendi nazarında âsi idi. Bir tümen generali ve İslâmın Kutsal Şehirlerinden biri olan Medine kalesinin komutanı olması hasebiyle, "Hicaz'daki İngiliz temsilcisi adına" imza veren Yüzbaşı *Garland*'ı, Bırakışma şartları gereğince bir Bağlaşık Komutanı olarak tanıyamazdı. Ayrıca, Medine gibi kutsal bir şehri bir İngiliz subayına teslim edemezdi. Aldığı telyazısı düşman bir telsiz istasyonundan gönderilmişti, dolayısıyla bir "*Ruse de guerre*"e karşı tutumlu davranması gerekiyordu. Bu şartlar içinde, harekete geçmeden önce durumun Hükû-

metince aydınlatılmasını istiyordu. Yüzbaşı *Garland* vasıtasıyla İstanbul'a kapalı telyazıları gönderdiyse de bunlara cevap alamadı. Yüzbaşı *Garland*'ın kendisine gönderdiği Bırakışma şartları, daha sonra Yüzbaşı Ziya tarafından İstanbul'dan getirilen Bırakışma şartlarına uymuyordu. Kahire'den telgrafla Cidde ve Yenbo'ya gönderilen, oradan da Yüzbaşı *Garland* tarafından Fahrettin'e tevdi edilen Bırakışmada pek az şart vardı, fakat 16'ncı madde yoktu. Yüzbaşı Ziya'nın getirdiği mektup, kime teslim olması gerektiğini kesinlikle açıklamıyordu; yine "Bağlaşık Komutanı" tabiri kullanılıyordu. Tasvip edemeyeceği bir keyfiyetle, "*de vue de Militarisme*" keyfiyetiyle karşı karşıya idi. Görünürde siyasi bir mevki işgal eden bir yüzbaşıya söz vermesi gereken "*un General de Divisions et vieux soldat*" mı idi? Küçük rütbeli bir er, savaşta bir Feldmareşali dahi esir alabilirdi, fakat teslim meselesi söz konusu olduğu zaman, hem de yenilmemiş bir garnizon konusunda, böyle bir durum kendisine imkânsız görünüyordu. Ayrıca Kutsal Şehir bakımından olağanüstü bir durumda bulunuyordu.

Fahrettin, Arapları Bağlaşık muharipler olarak tanıyan İngiliz ve Fransız Hükümetlerince yapılan açıklamayı belki bilmiyordu. Sonuçta Haydar Bey tarafından getirilen kesin direktifleri almış olsa idi itaat edecekti. Ziya ulaşınca Fahrettin ona telefon ederek derhal Cüleycile'den Medine'ye gelerek kendisiyle görüşmesini, fakat başka kimseyle konuşmamasını emretmişti. Ziya bunu kabul etmişse de sonra sofrada, bazı subayların huzurunda, vatanın başına gelenlerini anlattı. Fahrettin, gerçek durumu ve teslim olma şartlarını iyice öğrenmeden, bütün rütbelerin askerden terhisine ve Medine'de kargışalık çıkmasına engel olmak istiyordu. Bu yüzden Ziya'ya, ağzını pek tutmasını tembih etmiş, bu şartı ihlâl ettiğinden ona epey içerlemişti. Anlaşılan Ziya, Medine'deki subay ve erlerin duygularını benimseyerek duruma bir son vermek istiyordu. Fakat Fahrettin'in duyguları da tabii idi: gerçek durumdan emin olur olmaz, kaçınılmaz olan teslim işleminin intizamla ve gösterişli bir şekilde yapılmasını istiyordu.

Yarbay *Bassett*, Fahrettin'in Bırakışmaya kasten kafa tutmak niyetinde olmadığı görüşünde idi. Fahrettin daha ziyade durumun daha açık olarak aydınlatılmasını istiyordu. "Kaburga kemiklerine kadar bir askerdir ve savaş usullerine aykırı herhangi bir harekette bulunacağından şüpheliyim", diyen Yarbay *Bassett*, Fahrettin'in durumunun olağanüstü olduğunu, Emîrlere ve Yüzbaşı *Garland*'la doğ-

rudan doğruya görüşmüş olsa, problemin halledilmiş olacağından şüphesi bulunmadığını, bunu yapmamasının nedeninin askerî gururuna dayandığını, kendi rütbesini gözönüne alarak Yüzbaşı *Garland* gibi küçük rütbeli bir subayla müzakereden hoşlanmadığını, Arap komutanlarını ise birer âsi saydığını ekledi. Fahrettin, sözlerine şöyle son verdi: “. . . *Mais grace à Dieu, mon Officers et soldats ont pris les affaires dans leur propres mains et m'ont j'ete au terrain*”.

“Fahrettin belki sonuçta, teslim olma işleminde, özel bir taviz koparmayı, yenilmedik bir kuvvet olan askerlerinin Medine’den silâhlı olarak ayrılmalarını ve enterne edilmekten kurtulmalarını ümit ediyordu. Anlaşılan, kendi askerî kuvvetlerinin Kutsal Şehir ve Türbenin bekçileri olarak özel bir statüye sahip olduklarına inanıyordu. Etrafta dolaşan bir söylentiye göre Fahrettin’in tevkif edilmesi bizzat kendinin işbirliğiyle plânlanmıştı. İmkânsız bir durumun sona erdirilmesinden ve o şartlar içinde hiç olmazsa gönüllü olarak teslim olmadığını söyleyebilecek bir duruma gelmesinden memnunluk duymuştur.”

Yarbay *Bassett*’in bu raporları Hariciyede büyük ilgiyle okundu. Hariciyecilerden *H. W. Young*, belgeye şu derkenarı ekledi:

“Fahri Paşa’nın İbn-i Suud’la ilgili yorumları çok da inandırıcı değildir - İbn-i Suud herhalde sempatilerini belirtti ve bizimle belâya girmeyecek kadar yardım göndermek teklifinde bulundu. Yüzbaşı *Garland*’a karşı tutumu ve teslim olmayı reddetmesiyle ilgili izahı herhalde doğrudur”⁸⁶.
(Bak: Belge No. 15).

Fahrettin Paşa’nın Medine’de Yaptığı Hayır İşleri :

Bu arada, Arap askerî kuvvetleriyle birlikte 15.1.1919’da Medine’ye giren Mısır Ordusuna mensup Albay Sadık Yahya’nın, Medine’den Cidde’de bulunan Albay *C. E. Wilson*’a gönderdiği 10.2.1919 tarihli mektup, çok ilginçtir ve Fahrettin Paşa’nın durumuna epeyi ışık serpmektedir. Albay Sadık Yahya’nın bildirdiğine göre, “Fahrettin Paşa, atadığı özel komitenin müsaadesi olmadan herhangi bir

⁸⁶ PRO., FO. 371/4166/27038, *M. Cheetham*’dan *Curzon*’a yazı No. 54 (5172), Kahire, 5.2.1919, ilişikte Yarbay *J. R. Bassett*’in gönderdiği B. M. 3 sayılı, 15.1.1919 tarihli, B.M.4 sayı ve 17.1.1919 tarihli raporlar.

binanın askerî maksatlarla yıkılmasını veya istimlâk edilmesini asla emretmedi. Yıkılması istenilen herhangi bir binanın kıymetini tesbit için özel komiteye emir veriyor, komite, binanın fiyatını tesbit ettikten sonra, onun üzerine fiyatını gösteren bir ilân yapıyor ve mal sahibine, temyiz etmesi için sekiz günlük mühlet veriyordu. Mal sahibi, ister Medine’de olsun isterse olmasın, aynı usul uygulanıyordu. Binaları devletçe yıkılan bütün mal sahipleri, binalarının bedellerini Şer’iye Mahkemesinden ve Şehir Binalar Komisyonundan alıyorlardı. Takdir Komisyonunun üyeleri şunlardan müteşekkildi: 1. Mülk sahibi Şeyh Osman El Huki, 2. Yapıcıların Baş Şeyhi İbrahim Bedevi, 3. Belediye İnşaat Uzmanı Mahmut Derviş, 4. Mülk sahibi Mustafa Ambuşah, 5. Mülk sahibi Nahir Kaşıkçı. Bu üyeler, görevlerini doğruca ifa edeceklerine dair Şer’iye Mahkemesi huzurunda and içmişlerdi.

“Medine sıkıca muhasara ve bloke edilmiş bulunduğundan, Fahrettin Paşa, yerli halka Suriye’ye göçmelerini önermişti. Yerli halk birçok memleketlere, özellikle Suriye’ye göç etti. Ağır mobilya ve eşyalarını kilit altında ev ve dükkânlarında bıraktılar. Fahri, askerî maksatlar için elbise, mobilya, mutfak malzemesi ve saire gibi eşyalara ihtiyaç duyduğu vakit, bunları temine takdir komisyonunu memur ediyor, alınacak eşyaların fiyatlarını resmen bir liste ile bildirmelerini istiyordu. Alınan eşyaların listeleri ve kime ait oldukları resmen kaydediliyor, eşyaların alındığı ev veya dükkânlar yine kilitlenerek mühürleniyordu. Savaş sona erince mal sahiplerinin tazmini maksadıyla bu listeler hâlâ Hükümetin elinde bulunuyordu.

“Kutsal Harem’deki binalar iyi durumda bulunuyordu. Fahri, camiin bir kısmına mühimmat stok etmişti. Güneş batımından sonra ziyaretçilere camii ziyaret etmeleri müsaadesini vermiyordu. Birçok şahısları ayrı ayrı sorguya tabi tuttum. Hepsi de, Türk yönetimi altında adalet ve eşitlik esaslarına göre muamele gördüklerini söylediler. Hepsi de, Medine’nin her tarafına arabalarıyla tam serbestlik ve güvenlik içinde gidebildiklerini, Türk Hükümetinin, şehrin temizliği için Belediye tarafından toplanılan küçük bir vergi müstesna, yerli halktan hiç vergi almadığını bildirdiler.

“Fahri, tarıma ve Medine yakınlarındaki hurmalıklara hiçbir zarar yapmadı. Yalnız savaşın başlangıcında, El Avali halkı kendine karşı hasmane davrandığı zaman, kuyularından bazılarını doldurdu;

fakat Araplar o kesimi terkedince El Ayun ve El Avali gibi iki verimli bölgede ekime ve hurmalıklara büyük itina gösterdi. Fahri teslim olmazdan bir ay önce, 6.000 kilo buğday satın alarak El Ayun yakınındaki araziye ekti. Ekin çok başarılı oldu. Arap ordularının Medine'ye girmesinden bir süre önce hasıllar bir metre kadar yükselmişti. Arap askerleri Medine'ye gelir gelmez deve, at ve katırlarıyla birlikte ekili bölgeye girerek hayvanlarını yedirmeye başladılar. Birkaç gün içinde tek bir hasıl dahi kalmadı.”

Arapların Medine'ye Girişi ve Yağma Hareketleri:

Yazar şöyle devam ediyordu: “Emîr Abdullah, şehirde güvenliği temin etmek ve herhangi bir yağmaya karşı koymak üzere Emîr Ali'den önce Medine'ye girdiyse de gayretleri tesirsiz kaldı. Teessüfle diyebilirim ki, 15.1.1919'da Medine'ye girdiğim zaman, Türk Hükümeti tarafından kilitlenip mühürlenmiş bulunan 4.850 ev Araplar tarafından zorla açılmış, mobilyalar yağma edilmiş ve Suk'ta yok pahasına satılmıştı, çünkü mobilyaların kıymetini bilmiyorlardı. Emîr Abdullah'la Medine'ye giren eşraf ve diğerleri evden eve gidiyor, beğendiklerini alıyor, arzuladıkları evlerde ikamet ediyorlardı. Bu yağma 12 gün devam etti. Sahipleri Medine'de bulunan evler dahi yağma edildi. İyi ve kıymetli mobilyaları şehir içinde taşıyarak satan Bedevi çocukları gördüm. Bu yağmaya yalnız Bedeviler değil, Bağdat'lı ve Suriye'li subayların yüzde 80'i de emirlerindeki Bedevi kuvvetleri ve askerlerle katıldılar. Evlerin ancak sekizde biri yağmadan kurtulabildi”.

Bu belge de Hariciyede *H. W. Young*'ın şu yorumuna yol açtı:

“Medine'nin Arap ordusu tarafından işgali üzerine vukubulan olaylar, Deraa, Şam ve Halep'te tekrar edildi. Her üç yerde de entelektüel şehir halkı endişelerini beyan etmekten geri kalmadılar. Arap medeniyeti, Türk medeniyetine kıyasla saati geri çekmekten başka bir şey değildir”⁸⁷. (Bak: Belge No. 16).

⁸⁷ PRO., FO. 371/4167/101307, General *Allenby*'den *Curzon*'a yazı No. 7755, Kahire, 26.6.1919, ilişikte Albay Sadık Yahya'nın Medine'den Cidde'de Albay *C. E. Wilson*'a gönderdiği 10.2.1919 tarihli raporu.

Medine'nin Teslimi ve Sonrası:

Kahire'deki İngiliz İntelicens Servisine bağlı Arap Bürosunun yayınladığı 110 sayılı ve 30.4.1919 tarihli "Arap Bülteni"nde, Türklerden ele geçirilen gizli belgelere, savaş esirlerinden temin edilen bilgiye ve Hicaz kuvvetlerine bağlı İngiliz subaylarının verdiği malûmata dayanılarak uzunca bir rapor yayınlanmıştı. Bu rapora göre, Fahrettin Paşa, 10.1.1919'da tutuklu olarak Bir Derviş'e ulaşmıştı. Emîrlere ona iyi bir çadır ayırdılar. Beraberinde hademeleri ve garnizona mensup bir de doktor bulunan Fahrettin, İspanyol nezlesinin getirdiği müthiş bir öksürükten ve damar hastalığının sebep olduğu uykusuzluktan muztarıptı. Doktoru ve hademeleriyle birlikte 28.1.1919'da Süveyiş'e vasil oldu; daha sonra Kahire'de Kasr-el-Nil kışlasında bir odaya yerleştirildi.

Garnizonun geri kalanları, 5.1.1919'da Bir Derviş'te Emîr Ali ve Yüzbaşı *Garland*'ın Ali Necip komutasındaki Türk delegasyonu ile kararlaştırdığı plâna göre, başarıyla tahliye edildiler. Arap Emîrleri, askerlerin deveye nakledilmelerini kabul etmişlerdi. Kıdemli subaylara iki, küçük rütbeli subaylara birer deve verilecek, erler ikişer olarak bir deveye binecekti. Toplanma kampı, "Mubarek" veya "Yenbo al Nakil" olarak bilinen Ceriya'da kurulmuştu. El Cafer, Bovat geçidi ve Ras-al-Bir yoluyla gidilecek, her yerde kısa duraklama olacaktı. Medine'den Yenbo'ya kadar yapılacak seyahat için Bedevi devecileri deve başına iki İngiliz lirası istiyorlardı. Harp ve Cüheyne aşiretlerine mensup şeyh ve Bedevilerden müteşekkil deve sahipleri, kabilelere refakat ediyor, muhafız görevini ifa ediyorlardı.

Erlere ilkin Medine'de toplandılar; silâhlarını teslim ettikten sonra, her grupta 1000 kişi olmak üzere, 8 grup halinde tahliye edilmeye başlandılar. Deve kervanları 10 Ocakla 13 Şubat, 1919 arasında intizamsız fasılalarla gidip geliyorlardı. Her kervan bir Türk komutanın emrinde bulunuyordu. Seyahatta kullanılmak üzere her komutana 100'er İngiliz lirası yol harçlığı, her kervana yiyecek verilmişti. Tıp personeli ve malzemesi mümkün olduğu kadar eşit surette dağıtılmıştı. Medine'den Ceriya'ya yolculuk ortalama 4 buçuk gün alıyordu. Bedeviler arasındaki memnuniyetsizlik ve şüphe yüzünden az sayıda deve temin edilmişti. Dolayısıyla ilk iki kervan yavaşça hareket ediyordu. İkinci kervanın hareketinden sonra nahoş bir duraklama oldu. Fakat Yüzbaşı *Goldie*'nin âcil müracaatı üzerine Kral

No. 1698 ✓ Paper.	No. 189245	189245 NOV 16 1918 7157338.
(Subject)	<p style="text-align: center;"><u>Medina</u></p> <p>Fahri Pasha unwilling to accept unclear wireless instructions from his post. Suggests Turkish post be requested to repeat instructions in cypher, to be confirmed later by official despatch.</p>	
30. M. Munkhugh C. in C.	<p style="text-align: center;">(All sources.) (Military)</p> <p>This is a matter for the U.S. who will no doubt act accordingly in this field.</p> <p>By. W. J. M. i. v. say, live report such action should be taken.</p> <p style="text-align: right;">C. J. A. Nov. 16.</p> <p>Col. Gibbon telephoned to say that he presumed that we would take action upon this. The trouble of course is that we are powerless to take any military action at Medina. Fahri probably expects or is getting support from Ibn Saud.</p> <p>By. Telegram to J. M. C. L. i. v. say, live report repeating present</p>	
(Index) Paper.	<p style="text-align: right;">(4) (2777) W. 2500/100 21.10.18 11.11.18</p>	

Belge No. 1 — Birinci Sekreter George Kidston'un 16.11.1918 tarihli derkenari.

S. R. Sonyel

1918.	TURKEY.	196694
Nov 27	No. 196694	Received by 4187338
D.M.1.	(Subject) <u>Mechina structure:</u> Information in regard to refusal of Fakhri Pasha to surrender.	
Last Paper. 196693	(Print)	
(Print)	(Minutes)	
(See disposed of)	This seems to show that the power of the present Turkish Govt. does not carry as far as the Hedjaz, but it does not at all follow that Fakhri Pasha's attitude is not being governed from Constantinople. Fakhri is an adherent of the C. U. P. & it is probable that the resistance in the Hedjaz & Yemen, as well as in the Caucasus, is being engineered by the C. U. P. quite independently of the present Turkish Govt. It is to be hoped that the activities of Enver's family	
In/ox J/44	Next Paper.	
Next Paper.	4/12	

Belge No. 2

family in the Caucasus may soon be
 countered by the arrival of our troops
 at Baku (The Admiralty. Tell me that our
 squadron ought to be arriving by now) but
 Fakhri may give us a good deal of trouble.
 If he holds out much longer & succeeds in
 bringing Ibn Saud & the Wahabites in against
 Hussein the latter might have a very poor
 time.

Our latest information from Cairo was
 that the Arabs were becoming incensed at
 Fakhri's refusal to comply with the armistice &
 Sir R. Wingate feared that they might get out
 of hand & was urging King Hussein to restrain
 them. It would doubtless be a pity if the
 Arabs were to attack the Holy City in violation
 of the armistice but even this might be
 preferable to any such development as is
 suggested above.

J. K. No. 29/18.

S. R. Sonyel

197/155

F.O.
3rd Dec. 1918.
11/10

Def. ✓
Sir R. Wingate.
Cairo.
Cairo Tel. No 1473
Cairo
Military
30

[Fakhri Pashe's refusal to
surrender Medina]
Your tel. No 1734 [of Nov. 22]
W. O. suggest that you
should fix date by which
Medina is to be surrendered
or notify Fakhri Pashe through
King Hussein that unless he
surrenders by that date we
shall take no further measures
to restrain the Arabs.
If you agree you should
communicate date direct to
High Comm: at Constance who
will ^{then} quote similar comm: to
Turkish Govt.

Belge No. 3 — Hariciyenin 3.12.1918'de Sir R. Wingate'e gönderdiği telyazının müsveddesi.

1918.		
Case		202007
Dec. 7	No. 221	9 518 157338
Telegram.		
H. W. Ingali	<u>Medicine situation</u>	
No. 1829 ✓	Sheriffial invitation at delay in surrender of medicine, largely due to fear that Fakhri is acting in collusion with Bin Saud.	
Text Paper.		
201969		
(Name)	S.O. Mr. Stumblugh (Attorney)	(Military)
	44 Dec.	
	Fakhri has been given until Dec. 15 th to surrender and meanwhile the Turkish Govt are being directed to drop such military instructions by an officer from Constantinople	
Supposedly		? + act. Dec. 9.
Dec. 9		OK Dec 9
(Index)		
Text Paper.		

Belge No. 4 – Fahrettin'in İbn-i Suud'la işbirliği yaptığına inanıldığını gösteren not ve derkenar.

S. R. Sanyel

Registry No.]

F. O.,
Dec. 14. 1918.
Despatched 7.45 P. M.

Drift.

Sir R. Wingate

Telegram.

N° 1526

Sub-Committee

My telegram to Admiral
West N° 136.

You should convey
substance to Fakhr, and
advise that Sir S. is
fully aware of situation
in Central Arabia from which
he can derive no hope
of success. His obstinacy
will therefore merely result
in complete humiliation of
his country and we on our
part will not fail to
hold him personally responsible
for failure to carry out his
obligations under the armistice

Approved by Council open proceeding to be made if necessary by wireless

OK

Belge No. 5 - Hariciyenin 14.12.1918'de Wingate'e gönderdiği direktiflerin müsveddesi.

S. R. Sonyel

British High Commission,
Constantinople.
22nd December 1918.

No. 74/1021.

3402

Sir,

I have the honour to transmit herewith
correspondence relative to the Surrender of Medina
by General Fakhri Pasha.

With regard to the attitude and action taken
in the matter by the Turkish Government in
Constantinople, I have no ostensible reason for
believing that it was otherwise than perfectly
correct and this is evidenced by the nature of the
communications that were sent to Fakhri Pasha calling
upon him to surrender, the contents of which the
Government made no attempt to conceal.

Although, therefore, there is no proof to
the contrary, there is nothing to show that the
Turkish Government was a party to, or even cognisant
of the intrigues of its subordinate.

I am sending a copy of this letter to the
High Commissioner in Egypt.

I have the honour to be,

Sir,

Your obedient Servant,

Richard Webb
HIGH COMMISSIONER.

The Right Honourable

A. J. Balfour, M.P., G.M. etc. etc.

Belge No. 6 – Amiral Webb'in 22.12.1919'da Hariciyeye gönderdiği
yazı.

S. R. Sonyel

1918.		
Constantinople		207597
Dec. 16.	No. 206258	DEC 18 1918 +187338.
Telegram.	(Subject)	
mail Webb	<u>Medina Situation</u>	
No. 189 ✓ (Urgent)	Ottoman Govt. informed that Dardanelles forts will be destroyed if Medina not surrendered immediately on receipt of written instructions sent to Fakhri.	
Post Paper.		
206797		
(Print)	Cairo (All copies)	(Military)
	To Mr. Shackley Copy To 1.	
	W.H. Dec. 18.	
(Copy, etc.)		
Dec. 18.	It is to be hoped that there will be no hesitation in carrying out the threat if Fakhri refuses to obey.	
	S.H. Dec. 18/18.	
(Initials)		
Post Paper.		

Belge No. 7 — George Kidston'un, Boğazlardaki istihkamların havaya uçurulması tehdidinin yerine getirilmesi temennisinde bulunan derkenarı.

18.		210837 DEC 24 918
No. 21987	137338	
(Title) (Subject) (Author) (Editor) (Printer) (Place) (Date) (No. of copies) (Remarks)	(Title) (Subject) (Author) (Editor) (Printer) (Place) (Date) (No. of copies) (Remarks)	
(Title) (Subject) (Author) (Editor) (Printer) (Place) (Date) (No. of copies) (Remarks)	(Title) (Subject) (Author) (Editor) (Printer) (Place) (Date) (No. of copies) (Remarks)	
(Title) (Subject) (Author) (Editor) (Printer) (Place) (Date) (No. of copies) (Remarks)	(Title) (Subject) (Author) (Editor) (Printer) (Place) (Date) (No. of copies) (Remarks)	
(Title) (Subject) (Author) (Editor) (Printer) (Place) (Date) (No. of copies) (Remarks)	(Title) (Subject) (Author) (Editor) (Printer) (Place) (Date) (No. of copies) (Remarks)	
(Title) (Subject) (Author) (Editor) (Printer) (Place) (Date) (No. of copies) (Remarks)	(Title) (Subject) (Author) (Editor) (Printer) (Place) (Date) (No. of copies) (Remarks)	

Belge No. 8 — Yine George Kidston'un bir derkenarı.

S. R. Sonyel

(30488) Wt 18056/124 5000 8/18 11 & J. Ld
(33069) Wt 29727/178 5000 10/18

No. 213617

F.O.,

Draft.

~~Dec~~ Jan 4, 1919.
sent Jan 5
11.30 a.m.

Telegram.

Your tel: 263 [Dec. 29].

mail with

Antwerp

War Office desire that

(then)

in the event of second mission

No. 2

to Fakhri proving abortive,

In R. Wingate

to Cairo 24

one fort of the Dardanelles

defences to be selected by you

in consultation with military

authorities should be destroyed.

F.O.

D. R. I. Ref.

Should this measure not

produce desired effect,

a second fort should be

(destroyed)

S. R. Sonyel

destroyed in due course.

Please make necessary
arrangements accordingly.

In view of formal communication
of instructions already made
to Turkish Govt. — see your tel.
No. 189 — you should not notify
them again officially of our
intention, though you may
be communicate your instructions
unofficially if you think it
desirable. (P)

~~Please telegraph
date of dispatch of second
messenger, his rank and
rank to the following as soon as
possible.~~

Reopened to Cairo

[Cross received]

Belge 10A — Fahrettin teslim olmazsa, boğazlardaki istihkâmların
havaya uçurulacağına dair derkenar.

1554	TURKEY.	1554
ary 2	No. 1554	3 111 f 740
ram. ingate P.R. ✓ Paper. 18	(Subject.) <u>Medina Situation</u> Captain Lia wishes to send message to Turkish Ministers of War respecting refusal of Fakhri Pasha to surrender. Suggests that Lia should remain at Yenbo till arrival there of Miralari	
(Index) Const'ble ✓ S.O. ✓ Mr. Shuckburgh ✓	(Divisions) <u>Political.</u> 2 copy D.M. ref. for early work W.H. part.	
(Index) (for info) 18	The situation at Medina is most disquieting. If Fakhri were to cede or his threat to retire into the Hejaz & blow himself up there in the next month the effect on the Moslem world would be disastrous. Such a possibility cannot be ignored, for Fakhri is a fanatic, who it will be remembered, professed some time ago to have had a vision of the Prophet exhorting him to resistance.	
(Index) W.H.	Another unpleasant feature is the report that Fakhri is in communication with the Hejaz at Khurma; a combination	

(14) (7377) W. 2501/412 20/50 5-18 W. L. C.

S. R. Sanyal

of Ibn Saud, the Wahabis & Fakhri against Hussein holds very unpleasant possibilities.

In these circumstances it seems a mistake to allow Fakhri to send a cypher letter to Constantinople, unless of course Cairo is in possession of the Turkish cypher & can obtain knowledge of its contents before sending it on.

G. K. Jan. 6/19

Possibly the news of a dardanelles fort being blown up may affect Fakhri - this will have to be done very shabby.

Rf 5/1

I suppose we must await the results of the new mission mentioned in Admiral Lock's telegram of Dec 30. If that is ineffective we shall have to act.

C. 6.1.19

Belge No. 11 A — Fahrettin'in Hareme çekilerek kendini havaya uçurması tehdidinin Hariciyede yarattığı endişeyi belirten 6.1.1919 tarihli derkenarlar.

S. R. Sonyel

12838
The Residency
13 JAN 1919

No. 19.
(7852)

10th January 1919.

Secret.

Sir,

I have the honour to forward herewith a copy of my despatch, dated 10th January 1919, to His Britannic Majesty's High Commissioner in Constantinople, enclosing letters received from Fakhri Pasha, Turkish Commandant at Medina, for transmission to Constantinople. I also enclose copies of the English translations of the above-mentioned letters.

I have the honour to be
with the highest respect,

Sir,

Your Most Obedient, Humble Servant,

The Right Honourable

Arthur James Balfour, C.M.G., M.P.

etc.,

etc.,

etc.

Resim H. Wingate

Belge No. 12 — Fahrettin Paşa'nın İstanbul'a gönderdiği mektupların metinlerini Hariciyeye ileten *Wingate*'in 10.1.1919 tarihli yazısı.

S. R. Sonyel

1918.	TURKEY.	6323
Cairo January 10	No. 6323	JAN 10 1918 F 740
Telegram. P. Wingate No. 748	<p align="center"><small>(Subject.)</small></p> <u>Bin Saud + Fakri Pasha.</u> Captain Lás states Bin Saud corroborated Fakri on his stubborn defence.	
Last Paper. 5783		
<small>(Print.)</small>	India ✓ Bagdad H.P. ✓	<small>(Minutes.)</small> <u>Political.</u>
<small>(In case of)</small> Jan 17 ...	<p>Fakri has now surrendered, but this is interesting in view of Mr. P. L. Lay's report upon his mission to Nejd, in which he states emphatically that Bin Saud never replied to any of the communications he received from Fakri.</p> <p align="right">D.P.D. S.O. 13/1 J.K. A.S.</p>	
<small>(Index)</small> W. 444	I think the attention of the L.C. should be called to this, officially.	
Paper.	May 13. 	

Belge No. 13 — Fahrettin'in teslim olduğuna dair bilgi.

S. R. Sonyel

70. 14

80. (I.I.I.)

1/1919

21st January, 1919.

12952

13 JAN 1919

The Director of Military Intelligence presents his compliments to the Under Secretary of State for Foreign Affairs, and begs to forward for his information copy of telegram No.S.H.2124 dated 16th January from the Major Operations Staff Cairo relative to the capture of Fakhri Pasha.

Major-General W. Thwaites hopes that Sir Ronald Cranham will instruct Sir R. Wingate to retain Fakhri Pasha as a prisoner until such time as it has been decided how he should be treated for his persistent refusal to comply with Clause 15 of the Armistice.

4/3
Under Secretary of State,
Foreign Office.

Belge No. 14 — Fahrettin'in tutuklanması için *Wingate*'e direktif gönderilmesini Hariciyeden rica eden İngiliz Askeri İntelicens Şefinin 21.1.1919 tarihli yazısı.

S. R. Sonyel

1919	TURKEY, EGYPT.	27038 13 FEB 1919
February	No. 27038	Received by Bag f 740
Chukani	(Subject.)	
No. 56	Surrender of Ibrahim Rahdi conversation with Fakhri Dini Pasha	
Paper.		
273		
Event.	(Minutes.)	
Proposed by.	Ishkri Pasha's statements about Ibn Saud are not very convincing. What probably happened was that Ibn Saud expressed sympathy and a desire to help us far as he could without getting himself into trouble with us.	
225	The explanation of his attitude towards Captain Garland and of his reasons for refusing to surrender is straightforward and probably accurate.	
Feb. 22	Copy D.M.I. H.W.Y. Paris (P.D.) 1919	
(index)	S.K. Feb. 1919.	
Paper.	R	

Belge No. 15 — Fahrettin'in İbn-i Suud'la ilişigi olduğuna inanıldığı intibamı yaratan Hariciyecı H.W. Young'ın 19.2.1919 tarihli derkenarı.

(17755).

THE RESIDENCY,
CAIRO.
26th June, 1919.

101307
11 JUL 1919

My Lord,

I have the honour to transmit extracts from a Report submitted by El Miralai (Colonel) Sadik Bey Yahya, D.S.O., Egyptian Army, to Colonel C.E. Wilson, C.M.G., D.S.O., at Jeddah, on the subject of the state of Medina at the time of its occupation by the Arab Army in January 1919.

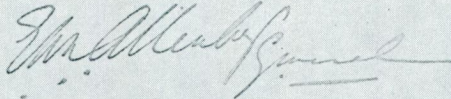
As a Mehemet Officer, Sadik Bey Yahya was detailed by Colonel Wilson to accompany the Arab troops on their entry into the city, and his report indicates that many of the charges of spoliation and wanton destruction, which have been made against the Turkish General, Fakhri Eddin Pasha, have no foundation in fact.

I would invite Your Lordship's attention to pages three and four of the Report in which Sadik Bey Yahya gives an appreciation of the local Arab feeling at the time of the occupation and describes the apprehensive nature of that of the upper classes who are inclined to compare unfavourably the new government with the Turkish administration to which they were accustomed.

I have the honour to be
with the highest respect,

My Lord,

Your Lordship's most obedient, humble servant,

The Right Honourable

Earl Curzon of Kedleston, K.G., G.C.S.I., G.C.I.E.,

etc.,

etc.,

etc.

S. R. Sonyel

1918	TURKEY.	207662 DEC 18 918 Received by 187 338.
Dec. 17.	No. 207652	
M. I.	(Subject.) <u>Medina Situation</u>	
Last Paper. 17587	P. L. No. 16. from Cairo reporting arrival of Turkish envoy, who proceeds night of Dec. 13 by destroyer to Yenbo.	
(Print.)	(Minutes.)	
(How disposed of.)	He was detained in Egypt until the 15 th to enable him to take to Fakhri the threat of the destruction of the Dardanelles forts, pending the immediate surrender of Medina. D. J. M. A. S. m. S. 18/12 A. C. B. S. B.	
Action completed.)	(Index.)	
Next Paper.		

(*) (73830) W. 21575/143 10000 8-15 W. G. L.

Belge No. 17 — Fahrettin'e gönderilen Türk elçi Yüzbaşı Ziya hakkında derkenar.

S. R. Sonyel

1100/13 M.I.2.

213741

War Office,

Whitehall,

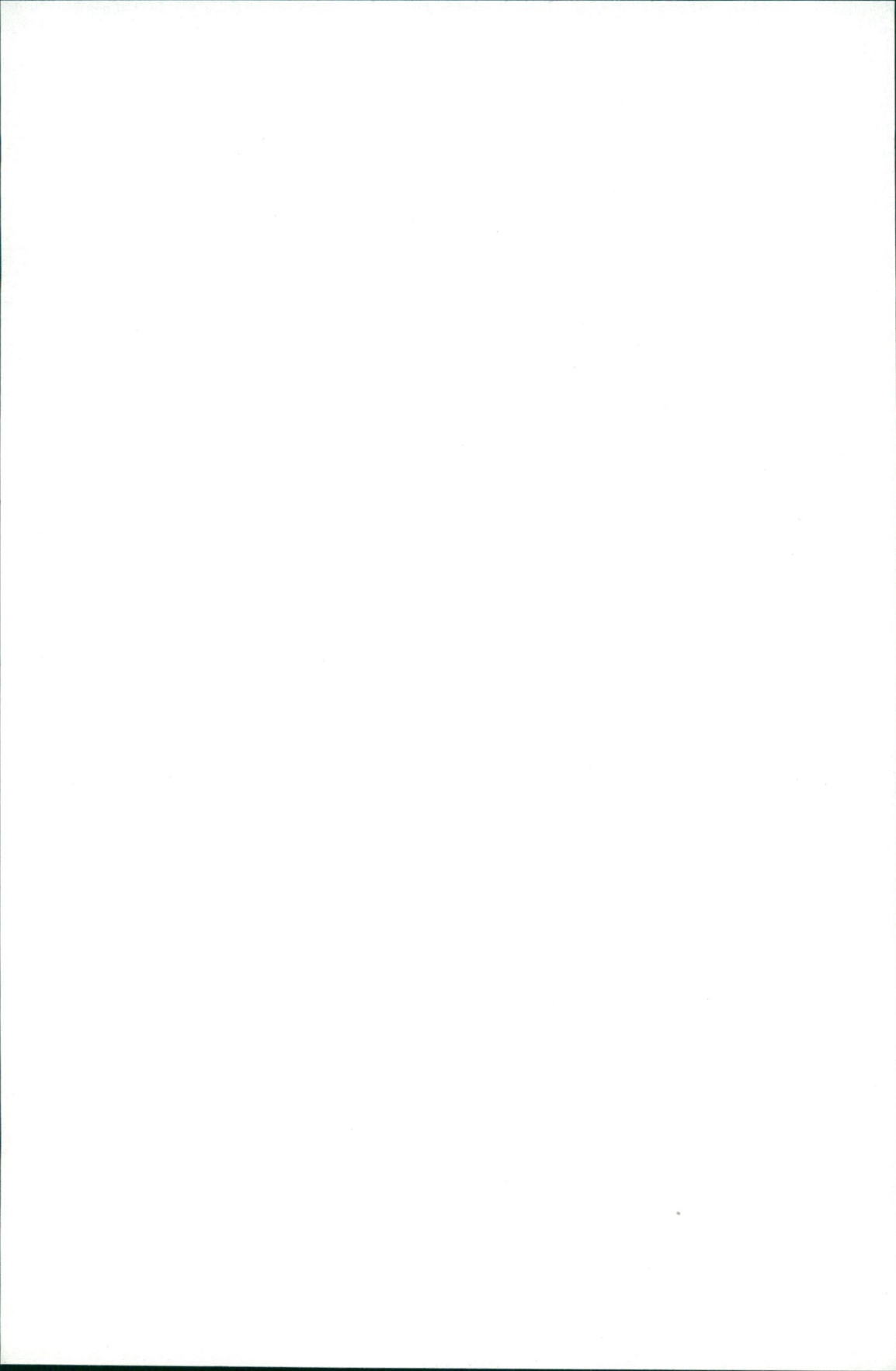
S.W.

30th December 1918.

The Director of Military Intelligence presents his compliments to the Under Secretary of State for Foreign Affairs and begs to refer him to his letter No. B.I/1248 (M.I.2.) dated the 14th December relative to Fakhri Pasha's failure to surrender at Medina.

With reference to telegram No. 1892 dated 23rd December from Sir R. Wingate to the Foreign Office and Admiral Webb's telegram No. 189 of the same date, Major-General W. Thwaites begs to request that Lord Hardinge of Penshurst will have instructions conveyed to the High Commissioner at Constantinople that should the second Mission to Fakhri Pasha at Medina, which it is presumed has been dispatched in accordance with Foreign Office Telegram No. 205 (R) dated 26th December, prove to be abortive, he should immediately take measures for the destruction of a fort of the Dardanelles defences to be selected by him. If this does not have the desired effect a second fort should be destroyed in due course. Instructions are being conveyed to the General Officer Commanding at Constantinople for him to co-operate in this matter as may be required by the High Commissioner.

Belge No. 18 — Askerî İntelicens Şefinin 30.12.1918 de Hariciyeye gönderdiği ve Fahrettin'e gönderilecek ikinci hey'etle ilgili tekliflerini ihtiva eden yazı.

Hüseyin tarafından gönderilen 15.000 İngiliz altını, durumu derhal değiştirdi. Bu para, emîrlere tarafından dağıtılır dağıtılmaz, ânî tepki yarattı. Lüzumlu develer derhal bulundu ve tahliye, arızasız yerine getirildi.

Vadide kısmen terkedilmiş bir köy olan Ceriya, suyu ve iyice tamir edilmiş binalarıyla alelâde bir kamp teşkil etti. Kervanlar aralıklı olarak fakat güven içinde geliyor, gelir gelmez, karantina maksatları için diğer kervanlardan ayrı tutuluyor, erler, deniz araçları bulunur bulunmaz Ceriya'dan Yenbo'ya sevkediliyor, Mısır'da çeşitli kamplara yerleştiriliyorlardı. Yenbo'da iken sivil halk arasında veba hastalığı başgösterdiğinden, gemilere bindirilmede bir komplikasyon olmuştu. Fakat tıp personelinin aldığı enerjik tedbirler ve Kaymakamın gösterdiği kolaylık sayesinde, hastalık tutsaklara sirayet etmemişti.

Medine Garnizonu ve Mensupları:

Ali Necip'in bildirdiğine göre, Tebuk'tan Medine'ye kadar mevzi işgal eden tüm Hicaz Garnizonu, 1918 Kasım ayında 550 subay, 11.000 kadar er ve 53 sivil memurdan müteşekkildi. Bunlardan 491 subay, 7.545 er ve bütün sivil memurlar Mısır'a nakledildi. Erler arasında başgösteren İspanyol nezlesi ve diğer hastalıklar birçok kişinin ölümüne sebep olmuştu. Yalnız 1918 Aralığında nezleden 850'den fazla er can çekişiyordu; 1919 Ocak ayında bunların sayısı 200 idi. 100 kadar er sahile nakledilirken yolda öldü. 300 er, Medine'deki hastahane bırakıldı. Arap tren taburuna mensup 300 kadar er ve su şirketine mensup 130 personel, yapılan özel aranjman üzerine Medine'de bırakıldılar. 1000'den fazla Suriye'li ve Bağdad'lılar gönüllü olarak Medine'de kalıp yeni rejim hesabına çalışmayı kabul ettiler. 50 kadar Arap öncü ve kurye, muhtelif yerlere dağıldılar.

Arapların Türklere Yaptığı Muamele:

Medine'nin işgali üzerine, Türklerin güvenlik içinde sahile nakli, endişe verici bir durum arzetti. Özellikle *Harb* aşiretinin ve bir dereceye kadar *Cüheyna* aşiretinin tutumları çok endişe veriyordu. Bedeviler arasında en ilksel aşiretlerden biri olan *Harb* mensupları, yolları kısmen kontrollerinde tutuyor, feveran içinde bulunuyorlardı. Maaşları 9 aydan beri ödenmemişti. Develeri temin etmiyerek, erzak ve

malzemenin yolunu keserek, hattâ yolda silâhsız Türk konvoylarına engel olarak tahliye plânını felce uğratacaklarından korkuluyordu. İlk altı gün içinde Şerif Ali, Yenbo'da ancak 400 deve toplayabilmişti. Kardeşi Bir Derviş'te iken gelmekte olan bir erzak konvoyunun Harplılar tarafından önu kesildiğinden, haftalarca erzaksız ve malzemesiz kalınmıştı. Emin Bey'le teslim olan ilk esir gurubu, Emîr Ali'nin kuvvetlerine komuta eden subaylardan Nuri Bey'in tesadüfen ihtiyatında bulundurduğu gıda stokuyla hayatta tutulmuştu. 10 Kasım, 1918 günü *Ferhan El Ayda* idaresinde bir Arap grubu, Vayban istasyonundaki Türk mevziine saldırarak 150 kadar esir almışlar, bir treni tahrip etmişler ve 100 ton kadar hububat ele geçirmişlerdi. Ferhan'ın Bırakışmadan haberi yoktu.

Bir Türk devriye kolu, 25 Kasım'da Bovat yakınlarında bazı Bedevilerin üzerine mitralyözle ateş açmıştı. Emin Bey'in firar ederek teslim olmasından sonra, ayrı ayrı gruplar halinde Bedevilere teslim olan Türklere hiç de iyi muamele yapılmadı. Dr. Şevket'in hâtıra defterinde anlattığına göre, Cüleycile'den gelen subay ve erlerin gömlek ve donları hariç, herşeyleri Bedeviler tarafından alınmıştı. Yüzbaşı *Garland*'ın bildirdiğine göre, 4 Aralık 1918'de Bir Derviş'e varan birinci konvoyun bütün mensuplarının palto ve battaniyeleri yağma edilmiş, hattâ bir defasında Bedeviler 100 Türk'ü kendi çadırlarına götürerek onlara ait olan herşeyi almışlar, bir subayın altın dişlerini dahi sökmeğe yeltenmişlerdi.

Bu arada Emîrler, İngiliz subayının müracaatı üzerine, garnizon mensuplarına uygun muamelede bulunulması için olağanüstü gayret sarfettiler ve bunda başarı sağladılar. Bedevilerden müteşekkil izinsiz grupların yanlarına sokulmalarına müsaade etmemelerini Türklere tembih ettiler. Emîrler tarafından birçok vesilelerle muhtelif Türklere gösterilen şahsî saygı, birçok şükran beyanlarına yol açtı. Fahri'yi tedavi maksadıyla Dr. Şevket Medine'den Bir Derviş'e gönderileceği zaman, onun bir deveye binemeyeceğini öğrenen Emîr Abdullah, ona kendi atını göndermişti. Dr. Şevket, Abdullah'ın bu davranışını, "gerçek bir centilmenin hareketi" olarak nitelendirmiş, fakat Emîr Ali'nin, kardeşine nisbeten daha halim ve daha merhametli olduğunu söylemişti.

Albay *Bassett*'e göre, Ceriya'daki kampları idare eden Şerif Abdullah Kerim idaresindeki Arap memurlarının çoğu, savaş tutsak-

larının refahına büyük ilgi gösterdiler. Yüzbaşı *Goldie*'ye bakılacak olursa, Abdul Kerim'in Bağdat'lı yardımcısı Muhiddin, güvenilmez bir tembeldi. Savaş tutsakları, genel olarak memnun ve iyi görünüyordular. Araplar kendilerine epeyi itina göstermişlerdi. Ceriya'daki tutsaklara, şahsî eşyalarını satmak ve Bedevilerle alış veriş yapmak müsaadesi verilmişti. Beraberlerinde epeyi para vardı; iyi ticaret yapıldı. Erler battaniye ve sairelerini; subaylar at, dürbün, fotoğraf makinesi gibi eşyalarını sattılar. Genel olarak Türkler sahile güvenlik içinde varmalarını sürprizle karşıladılar ve bunu, Emîrlerin tabîî görev duygusundan ziyade İngiliz temsilcilerinin orada hazır bulunmalarına atfettiler.

Doktor Şevket'in Hâtıra Defteri :

Medine'nin Muhasarası: Dr. Şevket'in muhafaza ettiği hâtıra defterinde, garnizonun manevî gücünde tedricen kaydedilen düşüklük izlenebilir. 1918 Şubatında, Medine'nin kendi asabını bozduğunu kaydeder. Konuşacak kimseyi bulamıyordu. Hiçbir eğlence yeri yoktu. 1918 Temmuzunda söz edilen belli başlı konulardan ikisi, erzak ve mühimmat stoku ile geleceğin bellisizliği idi. Eylül ortalarında, hüküm süren endişe ve tehlike duygusunu Bayramın gelişinin dahi ortadan kaldırmadığını not eder. O tarihten itibaren genel bir sinir buhranının devamlı surette yayılmasından söz eder.

Medine'de Hastalıklar: Nezle salgınından önce Medine'de şu hastalıklar vardı: malarya, böbrek hastalığı, amibik dizanteri ve iskorpit. Son hastalık, İspanyol nezlesi tarafından yok edilmişti. Bu nezleden çoğu ölmüştü. Emin Bey'le Dr. Şevket, garnizonun 1918 Aralık sonunda açlığın eşiğinde bulunduğu inaniyorlardı. Bunun başlıca nedeni, 3 aylık erzakın 6 ay yetmesini temin yönünde, Fahrettin Paşa'nın sarfettiği gayretler idi. Fakat Fahrettin, verilen tayinin kâfi olduğu görüşünde idi.

Fahrettin Paşa'ya Karşı Kurulan Komplo: Ocak, 1919'da teslim olması üzerine toptan firarlara sebep olan Medine Kuvvetleri Kurmay Başkanı Vekili Emin Bey, kurduğu komployu görünürde 24 saatte gerçekleştirmişti. Emin Bey, nezle salgınından ve Yüzbaşı Ziya'nın açıklamalarından manevî güçleri kırılan subaylar arasında gizli bir örgüt kurmuştu. Örgüt mensupları 28 Aralıkta, "Merkezî Komite" imzasını taşıyan bir beyanname yayınladılar. Uzun olan ve yer yer

konudan uzaklaşan bu beyanname, Fahrettin Paşa aleyhinde şu noktaları ileri sürmektedir: “Artık uyanalım!” kelimeleriyle başlar, aynı kelimelerle sona erer. Şu iddialarda bulunur: Son Bırakışma barış demektir. Bununla bütün Arabistan’ı kaybetmiş oluyoruz. Vatanımızdaki ordumuz terhis ediliyor. Arap Hükûmeti tamir işine başladı. Antant öyle kesin bir zafer kazandı ki, bizim diretmemizden hiçbir iyilik çıkmaz. Şimdiki acı durumumuzun nedeni Fahrettin’in inadı ve yalancılığıdır. 1917’de emrettiği Maan temerküzünün parçalanmasından beri daima hata işlemiştir... Bu şartlar içinde Hükûmetimiz elinden geleni yapmış, Kars, Batum ve Ardahan gibi Türk illerini muhafaza etmiştir. Gerçekte, savaşa katılan tüm memleketler gibi para ve insan kaybettik. Araplar zaten sonuçta bizden bağımsızlık alacaklardı. Nasıl olsa, din ve tarih bakımından kardeşlerimizdirler ve bize düşman olarak kalmıyacaktırlar. Savaş tutsağı olarak buradan sahile kadar sevkiyatımızı ve rahatlığımızı temin maksadıyla sarfettikleri gayretlere bakınız. Fahrettin, şimdiki hareketiyle 12.000 iyi Müslümanı günde 100’er kişi olmak üzere faydasız bir ölüme mahkûm ediyor. Harekete geçme zamanı gelmiştir. Gayelerimizde makulüz. Türbeye saygı besleriz, fakat Fahrettin’in davranışının manasız olduğuna ve bizzat Hazret-i Muhammed tarafından tasvip edilmeyeceğine inanıyoruz, çünkü Kur’anın hiçbir yerinde, boşuna ölmenin iyi olduğundan bahsedilmiyor. Garnizona tam tayin vermeyi ve Bağlaşıklarla derhal müzakereye girişmeyi teklif ediyoruz... Şayet öleceksek, bütün insanlığın aşağı göreceği gibi burada Hükûmetimize karşı âsi olarak değil, vatanımızda ölelim. Bu, ilk ve son beyanmemizdir”⁸⁸.

Bu beyannamenin yayınlanmasından hemen sonra Fahrettin, Emin’i aratmışsa da, öteki daha önce davranarak Bağlaşıklara teslim olmuştu. Onun ayrılışından sonra, beyannameye cevap olarak üst üste iki ayrı beyanname yayınlandı. Bunlarda imza yoktu, fakat Yüzbaşı *Garland*’a bakılacak olursa, beyannameler Fahrettin’in yetkisiyle yayınlanmıştı. İngiliz görüşünce beyannameler, önemli noktaları örtbas etmek ve ana konularla ilişkisi olmayan noktalar ileri sürmek bakımından birinci beyannameye çok zayıf bir cevap teşkil ediyordu. Bununla beraber Emin’e savrulan küfürlerle yer yer can-

⁸⁸ Tam metin için ve Fahrettin’e karşı kurulan komplo hakkında daha geniş bilgi için bak, Kıcıman, op. cit., ss. 418-420 ve *Yakın Tarihimiz* C. 1, s. 29.

lanıyordu. Bu beyannamelerin özü şöyle idi: “Emin’in Fahrettin’e karşı şahsî kını vardır. Askerden terhis edilecek değil, soluğu Mısır’daki esir kampında alacağız. Yegâne arzumuz, sükûn içinde vatana dönmektir, fakat İngilizler esirlerimizi tutukluyor, oysaki biz onların esirlerini serbest bıraktık. . . . Fahrettin’in Harem’le ilgili olarak Halifeye karşı özel görevi vardır. . . . Tarihte kaydedilen diğer muhasaralara kıyasla erzak durumumuz iyidir. Bırakışma, barış değildir. Bu âsi Araplara teslim olursanız İslâm dünyası ve tarih size ebediyen lânet okuyacaktır. Selânik’i Yunanlılara teslim eden Tahsin Paşa’nın hâlâ yüzkarası taşıdığını hatırlayınız. Trablusgarp ve Asir’deki kardeşlerimizin, teslim olmaya davet edildikleri vakit, kendi vicdanlarına itaat ederek bunu reddettiklerini ve Bulgaristan’ın Balkan Savaşında bizi Çatalca’da bir bırakışma imzalamaya zorladığını, fakat onları sonuçta Edirne Barışını imzalamaya mecbur ettiğimizi unutmayınız”⁸⁹.

Fahrettin’in Garnizonla olan ilişkileri: Fahrettin Paşa anlaşılan garnizonu dış olaylardan mümkün mertebe habersiz bırakmağa ve “teslim olunduğu takdirde Kutsal Şehrin anahtarlarının bir İngiliz yüzbaşısına verilmesi gerekeceği” gibi sözlerle garnizonu direktmeye teşvik etmiştir. Dr. Şevket’in kaydettiğine göre Fahrettin Paşa, 26 Aralıkta bütün birlik komutanlarını çağırarak onlara Bırakışma şartlarını okumuş, bunlar kabul edildiği takdirde bütün erlerin Mısır’da hapsedileceğini sözlerine eklemiştir. Bu sözleri söylemekten maksadı, Yüzbaşı Ziya’nın hususî olarak kurmay mensuplarına söylemiş olduğu sözleri tesirsiz bırakmaktır. Posta ile gelen her şeyi sansüre tabi tutuyordu. Bütün gazeteler okunmadan kendi huzurunda yakılıyordu. Kötü haberler söylenti halinde veya Fahrettin’in sansürden geçirdiği, tarihi eski haber bültenleri vasıtasıyla garnizona ulaşıyordu. Fahrettin garnizonla temas halinde olmadığından ajanlarına güveniyordu. Buna rağmen Emin, komplosunu bir günde tatbik etmeyi başarmıştı.

Fahrettin, muhasara süresince yasak bölge sistemini sert şekilde tatbik ettirdi. Kışladan çıkmak müsaadesi askerlere uzun süre verilmiyordu. Genel olarak sivil halkla pek az temas ediliyordu. 1918 Aralık ayında husule gelen salgının getirdiği depresyon ve Yüzbaşı

⁸⁹ Tam metin için bak, Kıcıman, ss. 432-437 ve 439; *Yakın Tarihimiz*, C. 1, s. 59.

Ziya'nın açıklamaları, Emin Bey'e özellikle küçük rütbeli subaylar arasında taraftar kazandırmıştı. Fakat diğer subayların Fahrettin'e karşı büyük saygısı vardı. Bu subaylar, Emin teslim olunca, muhasarayı şerefsizce sona erdirdiği için onu en ağır şekilde itham ederek kınadılar.

Fahrettin Paşa'nın Hâtıra Defteri:

Fahrettin Paşa, muhafaza ettiği özel bir hatıra defterinde⁹⁰, Hicaz Seferî Kuvvetlerinin tarihi hakkında bilgi verir. Onun anlattığına göre, Musul'daki XII. Ordu, Mekke Şerifinin şüpheli davranışları nedeniyle 22 Mayıs, 1916'da Medine'ye sevk edilmişti. 30 Mayıs, 1916'da Fahrettin Paşa, bazı kurmay mensuplarıyla birlikte Medine'ye ulaşmıştı. 16 Haziranda aldığı bir emirle, iki hafta kadar önce patlak veren bir isyanı bastırması bildiriliyordu. O sıralarda çeşitli birliklerden müteşekkil olan XII. Ordu, 17 Temmuzda Hicaz Seferî Kuvvetleri adını alarak tam bir Ordunun yetkilerine nail olmuştu. 26 Haziran ile 28 Aralık arasında birçok mevziler işgal edilmişse de, 23 Aralıkta verilen bir emirle bunlar terkedilmiş ve teslim gününe kadar muhafaza edilen mevzilere ricat edilmişti. Ana mevzi Medine, ön mevziler de Bir Maşi ve Bir Leylâ idi. İktisap edilen araziye tarım maksatları için kullanmak üzere 11 Kasım, 1917'de Tarım Şirketi ve Müfettişliği kurulmuştu. 18 Kasımda Medine'de geçici bir telgraf istasyonu işletmeye açılmıştı. Fakat Şam'la doğrudan doğruya temas kuran daimî istasyon ancak 4 Mart, 1918'de kurulabilmişti. 30 Mart, 1918'de Hicaz Kuvvetlerinin harekât bölgesi Vadi Hesa'ya uzatılmıştı.

Fahrettin'in hâtıra defterinde askerî örgüt, kurulan veya kaldırılan birlikler, müfettişlikler, askerî mahkemeler ve saire hakkında bilgi, yapılan başlıca tayinlerin listesi verilmektedir. Bunlara ek olarak İngilizlerin dikkatini çeken iki not ilginç bulunmuştur: 1. Harbiye Bakanlığı tarafından verilen genel seferberlik emri Musul'da 2 Ağustos, 1914'de alınmış ve ertesi günü uygulanmıştı; 2. 30 Eylül, 1919 tarihli bir Ordu emri üzerine Urba (? Urfa)daki bir Ermeni isyanı bastırılmıştı.

⁹⁰ Naci Kâşif Kıcıman, Fahrettin Paşa'nın hatırat yazıp bırakmadığını ileri sürmektedir. Fahrettin Paşa da 29 Mart, 1922'de Kıcıman'a gönderdiği mektupta, "Harpte hatıra tutmadım ve ancak bir iki defterim kurtulmuştur", demektedir. Bak Kıcıman, s. 19.

Gizli Servis Ödenekleri: Fahrettin Paşa'ya ait belgeler arasında 1917 yılının son aylarını kapsıyan Gizli Servis Ödenekleriyle ilgili bazı belgeler bulunmuştur. Bunlardan anlaşıldığına göre ajanlara, casuslara, biat eden şeyhlere, kaçaklara çeşitli ödemeler yapılmıştır. Harem-i Şerifin rektörüne ve Peygamber Camiinin diğer yetkililerine büyük ölçüde ödemeler yapılmıştır. Yapılan diğer ilginç ödemeler şöyledir: 1. Yemen'den gelen kuryeler, 2. 1917 Aralık ayında İbn-i Raşid'in kardeşi ve amcasına hediye edilen altın saatlar için. İbn-i Raşid'in fotoğrafını çekmesi için bir fotoğrafçıya yapılan ödeme; 3. Rabeş Şeyhi Hüseyin İbn-i Mübarek Paşa'nın oğluna ve taraftarlarına; anlaşılan bir kereden fazla Medine'ye gelerek şereflerine muhteşem ziyafetler verilmiş ve keselerine bol paralar akıtılmıştı; 4. Harp Aşiretinin Havazım ve Ben-i Amir Şeyh ve aşiret mensuplarına; 5. Cüheynah Emîri Şeyh Muhammed Ganim'e iki defa; 6. Teyma'da eşyaları çalınan Abdül Hamid el Masri'nin muhasibi Hail'li Hamza Tefvik'e.

İngilizler, Fahrettin Paşa'nın Gizli Servis Ödeneklerinden para alanların bir listesini yaparak Kıral Hüseyin'e göndermek kararını almışlardı. Fahrettin'in hâtıra defterinde ayrıca çeşitli Arap aşiretleri hakkında özlü bilgi veriliyordu ⁹¹.

NOT: Bu yazıya eklenen belgelerin fotokopileri, İngiltere Kıraliyet Basımevi Genel Müdürünün ⁹² müsaadesiyle yayınlanmıştır.

⁹¹ PRO., FO. 371/4208/100945, Arap Bürosu tarafından hazırlanan Gizli Arap Bülteni No. 110, Kahire, 30.4.1919. Fahrettin Paşa'nın hatıra defterinin orijinali İngiliz Arşivinde bulunamadı.

⁹² *Controller of H. M.'s Stationery Office.*

KÜLLİYAT-I KAVANÎN

“SARKİZ KARAKOÇ’UN OSMANLI MEVZUATI DERLEMESİ”

Doç. Dr. AHMET MUMCU

1 — SARKİZ KARAKOÇ*: Bugün her Türk hukukçusunun eli altında bulunan “Sicilli Kavanîn” dolayısı ile, Sarkiz Karakoç adı, hukuk dünyamızda hâlâ yaşamaktadır. Bu zatın Türk hukukuna gerçekten emeği geçmiştir. 1865 yılında İstanbul’da doğdu. Askerî elbisesler terzisi Osgıyan Karakoç’un oğludur. 1893’te İstanbul Hukuk Mektebinden mezun oldu. Sırasıyla Beyrut Ticaret Mahkemesi üyeliğinde, Preveze ve Rodos ticaret mahkemeleri başkanlıklarında, Üsküp Fevkalâde Mahkemesi üyeliğinde, İstanbul ve Beyoğlu sorgu yargıçlığı (istintak hâkimliği) görevinde bulunmuştur. Daha sonra Adliye Vekâleti Arşiv Müdürlüğüne atanmıştır. Bâbıâli Düstur Encümeni Başkanlığını da yapan Karakoç (1910), bu Encümenin ilga edilmesi üzerine Sadrazamlık Müdevvenat-ı Kanuniye Müdürlüğüne getirilmiştir (14.5.1911). Son bulunduğu görev Düyun-u Umumiye Yönetimi Hukuk Müşavirliğidir. Bu görevden ne zaman ayrıldığını ve ölüm tarihi olan 1944 yılına kadar nasıl çalıştığını bilmiyoruz. Karakoç’un iki çocuğu halen Paris’tedirler. Türkiye’de yakınları kalmamıştır. İki çocuğunun adresi de bilinmiyor. Sicilli Kavanîn’i yayınlamayı Karakoç’un kurduğu sistem üzerinde sürdüren Cihan Kitabevi (İstanbul) ilgilileri bile, bu konularda hiçbir fikir sahibi değillerdir.

Karakoç, özellikle mevzuat derlemeleri konusunda, son derece ciddî ve güvenilir yayınlarda bulunmuştur. Tespit edebildiğimiz basılı eserlerinin listesi aşağıdadır;

— Ceza Kanunu-Tahşiyeli, (İstanbul) 1329 (1914), 156 s. 8 Şant Matbaası.

— Harcırah Kanunları. Türkiye Büyük Millet Meclisi tasilâtı dahil olduğu halde 1338 senesi nihayetine kadar kâffe-i tasilât ve

* Sarkiz Karakoç’un yetersiz bir biyografisi için bk.: ÇARK, Y.: Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953, İstanbul 1953, s. 215-217.

müzeyyelâtı havidir. İstanbul 1339 (1923), 28 . 1 s. Cihan Biraderler Matbaası.

— Tahşiyeli Kavanîn. 2 Cilt, İstanbul 1341, Kitaphane-i Cihan. I. Cilt: 4 . 620 s. II. Cilt: 636 s.

— Direktif-Osmanlı ve Türk Mevzuat-ı Hukukiyesi-1935 iptidasına kadar merî ve mütedavil olanları gösterir-Tahlilî, Hecaî ve Tahşiyeli Fihrist. I. 1815-1934 (dahil)-Basan ve Yayan. Cihan Kitaphanesi Sahibi Mihran. İstanbul 1935, 534 . 3 . 4 . 4 s. İstanbul Matbaacılık ve Neşriyat TAŞ.

— Direktif-Süpleman 1935-1937, (İstanbul) 1938, 224 s . Umu-mî Tarihi Tahşiyeli mütedavil fihrist 398 s. Acun Basımevi.

— Huzur Kanunları, 3 Cilt. Ankara 1940, (T.C. Adliye Vekâleti Neşriyatından), I. Cilt, 400 s; II. Cilt, 459 s; III. Cilt, 520 s. Yeni Cezaevi Matbaası.

— Pullar ve Kıymetli Evrak, İstanbul 1935.

Y. Çark'ın kitabında kaydedilen "Miftah-ı Kavanîn", "Külliyat-ı Kavanîn-i Cedide" (1913), "Mecmua-i Mukarrerat-ı Temyiziye" (1914), ve "Düstur" (1910) (?) adlı eserleri bulunamamıştır.

Karakoç, "Sicilli Kavanîn"i 1926 yılında yayınlanmaya başlamıştır. 24 üncü cilde kadar (1943) bu külliyat onun tarafından çıkarılmıştır. Seri aksatılmamış ve Cihan Kitabevi çeşitli hukukçulardan yararlanarak külliyatı 51 inci cilde kadar (1970) getirmiştir.

2 — KÜLLİYAT-I KAVANİN: Karakoç'un kanımızca en büyük eseri olan "Külliyat-ı Kavanîn" basılmamış olarak Türk Tarih Kurumu Kitaplığında bulunmaktadır. Bugüne kadar Türk hukuk ve tarih dünyasında bilinmeyen bu yazmayı çok ana çizgileriyle tanıtmaya çalışacağız.

A- Karakoç bu derlemeye şu adı vermiştir:

Külliyat-ı Kavanîn

Kavanîn ve Nizamât ve Feramîn ve Beravat ve İradat-ı Seniyye ile Muahedat ve Umuma Ait Mukavelâtı Muhtevidir

Karakoç Sarkiz

Mülga Bâbîâlî Düstur Encümeni Reisi ve Müdevvenat-ı

Kanuniye Müdür-ü Sabıkı

Bu ibareler kartonlara bastırılmış ve bütün dosyaların başına konulmuştur.

B- Derleme 39 × 29 cm. boyutunda kırk büyük dosyadan ibarettir. 1517-1908 yıllarını kapsamaktadır. Ayrıca aynı boyutlarda beş cilt hecaî ve beş cilt tarihî fihrist de derlemeyi tamamlamaktadır. Böylece eserin tamamı elli cilde ulaşmaktadır. Dosyalar siyah bez ciltlidir. Zamanın tahribinden korunmuştur ve iyi durumdadır.

Bu büyük derlemeye Karakoç tarafından ne zaman başlandığı ve ne zaman bitirildiği bilinmemektedir. Derleme, 1961 yılında, Başbakanlık adına, Müsteşar Hilmi İncesulu tarafından Türk Tarih Kurumuna "ilmî olarak neşri" şartıyla başlanmıştır. Eserin, Başbakanlığa ne yolla geldiği de belli değildir. Ancak, bazı dosyaların içinde eski başbakanlardan Refik Saydam'ın adını taşıyan kartlar bulunduğu göre, herhalde, onun başbakanlığı sırasında elde edilmiş sayılabilir.

a) Ana Dosyalar

Derleyici, dosyalara koyduğu mevzuatta tarih sırası izlemiştir. Mevzuatı ya kendisi, çok güzel ve okunaklı bir rık'a yazısı ile kâğıtlara geçirmiş, ya da ferman, yazma, basılı kitap gibi belgeleri aynen, büyük bir itina ile dosyalara koymuştur. Bazen de basılı kitap, gazete gibi kaynaklardan kestiği sayfaları kâğıtlara yapıştırmıştır. Dosyalara koyduğu bütün kopyalara veya kesip yapıştırdığı mevzuata, kaynak atfını yapmayı ihmal etmemiştir. Bazı orijinal ferman ve yazmalara da nereden alındığını belirten notlar koymuştur. Belgelerde sıra numarası yoktur.

Dosyalar aşağıda belirtilen zaman parçalarını kapsamaktadırlar:

1 inci Dosya	1517-1726	11 inci Dosya	1861-1863
2 nci "	1726-1807	12 nci "	1863-1865
3 üncü "	1807-1833	13 üncü "	1865-1867
4 üncü "	1833-1839	14 üncü "	1867-1869
5 inci "	1839-1844	15 inci "	1869-1870
6 ncı "	1844-1849	16 ncı "	1870-1871
7 nci "	1849-1854	17 nci "	1871-1872
8 inci "	1854-1857	18 inci "	1872-1873
9 uncu "	1857-1860	19 uncu "	1873-1874
10 uncu "	1860-1861	20 nci "	1874-1876

21 inci Dosya	1876-1878	31 inci Dosya	1890-1891
22 nci "	1878-1879	32 nci "	1891-1893
23 üncü "	1879-1880	33 üncü "	1893-1895
24 üncü "	1880-1881	34 üncü "	1895-1896
25 inci "	1881-1882	35 inci "	1896-1899
26 ncı "	1882-1883	36 ncı "	1899-1901
27 nci "	1883-1885	37 nci "	1901-1903
28 inci "	1885-1887	38 inci "	1903-1906
29 uncu "	1887-1888	39 uncu "	1906-1907
30 uncu "	1888-1890	40 ncı "	1907-1908

Yazar, her dosyanın başındaki basılı kartona, o dosyanın içindeki belgelerin birinci ve sonuncusunun tam tarihlerini koymuşsa da, derleme pek çok elden geçtiği için, belgelerin bu sırası bazı dosyalarda bozulmuştur. Bu nedenle okuyucuyu şaşırtmamak için yalnız yılları yazmakla yetindik.

Bu kırk dosyanın içinde ortalama olarak 35.000 belge bulunmaktadır.

b) Fihristler:

—*Fihrist-i Hecaî*: Bu fihristte bütün belgeler, kavramlara göre tasnif edilmişlerdir. Bu tasnif, gerek Düsturlar'daki, gerekse Sicilli Kavaninler'deki tasnifin aynıdır. Beş dosyalık Hecaî Fihristin kapsamı şöyledir:

- 1 inci Dosya AB-AYVALIK (Yaprak 1-322)
- 2 nci Dosya BAB-I DEFTERİ - HAYVANAT-İ EHLİYYE
(Yaprak 323-613)
- 3 üncü Dosya HAMAMHANE (خ) - ZARAR VE ZİYAN (ض)
(Yaprak 614-883)
- 4 üncü Dosya TABUR (ط) - MECİDİYE (Yaprak 884-1156)
- 5 inci Dosya MUHAREBAT - YIYECEK (Yaprak 1157-1445)

Bu Fihristin yaprakları sonradan numarator ile numaralanmıştır. Hepsi 1445 yapraktır.

—*Fihrist-i Tarihi*: Bu Fihristte, esas dosyalarda bulunan belgeler, tarih sırasıyla düzenlenmiş, bazı belgelerin nereden alındıkları da, itinayla, çizili sütunlarda gösterilmiştir. Tarihi Fihrist'in kapsamı da şöyledir:

- 1 inci Dosya 1451-1836 (Yaprak 1-171)
- 2 nci Dosya 1836-1862 („ 172-416)
- 3 üncü Dosya 1862-1877 („ 417-471'den sonrası numaralanmamış)
- 4 üncü Dosya 1877-1890 (Numaralanmamış)
- 5 inci Dosya 1890-1908 “23 Temmuzda Biter” (Numaralanmamış)

Görüldüğü gibi sonradan yapılan numaralanma eksiktir. Bu Fihristte, bazı sütunların üzerine sonradan düzeltme niteliğinde ekler yapıştırılmış, bunların bir bölümü ise buldukları yerlerden düşmüşlerdir.

D- ESAS DOSYALARIN MUHTEVASI:

Yukarıdaki tablolardan anlaşılacağı gibi, Karakoç'un derlemesi, Osmanlı Devletinin tüm mevzuatını kapsamına almamaktadır. Çünkü:

a) Derleme, Devletin kuruluşundan 217 yıl sonra başlamaktadır. Birinci Dosyada II. Mehmet devrine ait birkaç belge, özellikle Fatih Kanunnâmesi, istisnadır. Derleme esas olarak 1517 tarihinden başlatılmıştır.

Derleme, 23 Temmuz 1908 tarihinde sona ermektedir. Böylece, takriben 14 yıllık mevzuat da, dosyalarda mevcut değildir.

b) Külliyyat-ı Kavanîn'in 1517-1908 yılları arasında ısdar edilen mevzuatı da tam olarak içine aldığı söylenemez. Zira, Birinci Dosya 209 yıllık bir devreyi (1517-1726), İkinci Dosya 81 yıllık bir devreyi (1726-1807), Üçüncü Dosya 26 yıllık bir devreyi (1807-1833), Dördüncü Dosya ise 6 yıllık bir devreyi (1833-1839) kapsamaktadır. 1839 (Tanzimat) yılından sonra başlayan Beşinci Dosyadaki belgeler beş yıllık bir devreye aittir. Daha sonra, dosyaların içindeki belgelerin zaman bakımından kapsamı küçülmektedir. Örneğin, 1860 yılından sonraki (10 uncu Dosya) belgeler, birer-ikişer yıllık devreler halinde, her dosyanın kapsamını oluşturmaktadırlar.

c) Böylece, Karakoç Derlemesinin 1839 yılından sonrası için tam sayılabilecek bir mevzuat toplaması olduğunu belirtmek gerekir. Ancak, 1839-1908 devresinde de gözden kaçan bazı ufak-tefek mevzuatı Karakoç'un kaydetmemiş olması mümkündür. Şu duruma göre, 1517-1839 arasını kapsayan mevzuat yalnız dört dosya içindeyken, 1839-1908 arasındaki mevzuat 36 dosyada bulunmaktadır. Bunun da nedeni şudur: Bilindiği gibi, 1831 yılına kadar, Osmanlı Devletinin

mevzuatı resmen yayınlanmıyordu. Bu tarihten sonra, II. Mahmut'un himmetiyle çıkarılmaya başlanan Takvim-i Vekayi sayesinde, resmî mevzuat, oldukça derli toplu biçimde kamu oyuna duyurulmaya başlandı. Daha önceleri bu konuda, genel bir yayınlama yoktu. Kanunnâmeler, İrade-i Seniyyeler, Beratlar vs. yalnız ilgili kişi ve kurumlara gönderilirdi. Devlet Merkezinde ısdar edilen bu mevzuatın asılları veya suretleri gerçi, depolarda saklanır, bir bölümü de, başta Mühimme Defterleri olmak üzere sayıları onbinleri bulan türlü türlü adlı defterlere kaydedilirdi. Başbakanlık Arşivi'nde (Hazine-i Evrak'ta) bulunan bu defter ve belgeleri tek tek inceleyip, 1831 yılına kadar ısdar edilen mevzuatı toplamak, şüphesiz Sarkiz Karakoç'un gücü dışındaydı. Bu nedenle Karakoç, sözü geçen 322 yıllık devrede ısdar edilen mevzuatı şu yollarla toplamaya çalışmıştır:

(i). Osmanlı Devletinin kabul ettiği uluslararası hukukla ilgili antlaşmaları, Aristarchi, Testa, Noradounghian, Martens gibi pek ünlü türlü basılı eserlerden toplamıştır.

(ii). Özellikle zimmî uyuksları ilgilendiren çeşitli ferman, berat vs. gibi belgeleri, büyük bir titizlikle, Rum ve Ermeni patrikhaneleri depolarından derleyerek, önemli manastır arşivlerinden toplayarak dosyalara koymuştur. Bunlar arasında orijinal fermanlar dahi bulunmaktadır.

(iii). Devletçe ısdar edilen çeşitli kanunnâmeleri ya orijinal yazma eser olarak, ya da kopya ederek dosyalara koymuştur.

(iv). Bu yollar dışında çeşitli vesilelerle gördüğü, bulduğu belgeleri de aynen, ya da kopya ederek Derlemeye almıştır.

İlk iki dosya içinde böylece, Manastırlar ve Patrikhaneler arşivlerinden alınan belgeler, antlaşmalar, ferman fotoğrafları, Sultan I nci Ahmet'in Arazî Kanunları (Yazma Eser), başka bazı kanunnâmeler (örneğin 1222 tarihli bir Donanma-i Hümayun Kanunnâmesi - Yazma Eser, 2 nci Dosyada) çoğunluğu oluşturmaktadır. Üçüncü Dosyadan sonra, basılı mevzuat ağırlık kazanmaya başlamakta, Kutsal Yerlerle ilgili fermanlar, basılı askerî nizamnameler, çeşitli mevzuat, Dördüncü Dosyaya kadar gelmektedir. Beşinci Dosyadan itibaren Takvim-i Vekayilerden kesilen mevzuat, basılı kanun, nizamname gibi ayrı yayınlanmış kitap ve kitapçıklar, yabancı şirketlerin ana sözleşmeleri, gazete ve dergilerden kesilmiş türlü kupürler, basılı eserlerden alınan formlar, derlemede ön plâna geçmeye başlamaktadır. Yedinci Dosyadan itibaren basılı mevzuat (gene çeşitli

gazete, dergi ve eserlerden alınmışlardır), daha ayrıntılı ve fazla olarak dosyaları doldurmuştur. Ancak, arada, Karakoç'un el yazısı ile kopya ettiği başka belgeler gene de göze çarpmaktadır. Heyet-i Vükelâ kararları gibi.

27 nci Dosyadan itibaren belgelere, Türk harfleriyle "Hazine-i Evraktaki kaydına uygundur" mührü, Fevzi, A. Reşat veya K. Kızılırmak imzaları konulmuştur. Bazı belgelere ise "Hazine-i Evrak ile alâkası yoktur" mührü basılmıştır. Birkaç belgede ise "Yazıldı" kayıtları görülmektedir. Birkaç belgenin ise Türk harflerine çevrilmiş kopyaları da göze çarpmaktadır. 27 nci Dosyadan sonra, herhalde Başbakanlığın isteği üzerine, dosyalardaki belgelerin Arşiv'deki orijinaleri ile karşılaştırıldığı anlaşılıyor. Ancak bu arada, belgelerin düzeni karışmıştır. Hele 27, 30 ve 32 nci dosyalar çok dağınık durumdadırlar.

E- SONUÇ:

Bu büyük derlemenin bastırılması son derece pahalı ve uzun vadeli bir iştir. Gerekli ekip çalışması yapıp, eser bastırılıncaya kadar, araştırmacıların Türk Tarih Kurumu Kitaplığına gelerek inceleme yapmaları zorunludur. Bu nedenle bir kolaylık sağlanması bakımından şu öneride bulunulabilir:

a) Özellikle 1839 yılından sonraki zamanlarla ilgili olup derlemeye konulan mevzuatın büyük bir bölümü Düsturlar'da ve Takvim-i Vekayiler'de yayınlanmıştır. Ancak ayrıntılara ilişkin mevzuatı, bazı kararları, şirket sözleşmelerini, imtiyaz belgelerini incelemek isteyenler için bu derlemeye başvurulması tavsiye edilebilir.

b) 1517/1839 devresinde yer alan mevzuat, özellikle zimmi uyrukların hukukî ve sosyal durumlarını incelemek isteyenler için yararlıdır.

Fakat, bu değerli derleme, şüphesiz, yukarıda belirtilen konular dışında da her araştırmacıya ışık tutacak niteliktedir. Uzun bir çalışma ile, dosyalardaki orijinal belge ve eserlerin ayıklanıp ayrı ayrı tanıtılması, fihristlerin kontrolü ve gerekirse dikkatli bir inceleme sonucu Tarihî Fihrist'in yayınlanması düşünülebilir. Ancak bu da bir ekip çalışması ile gerçekleşebilir. Bu nedenle, Külliyyat-ı Kavanin çok değerli, büyük bir eser olmakla birlikte, bugün için ondan yararlanma imkânları ne yazık ki, oldukça sınırlıdır.

MANĀKĪB AL-‘ĀRİFĪN’İN SAN’AT TARİHİ BAKIMINDAN DEĞERİ¹

TAHSİN YAZICI

Manākib al-‘ārifin’in, başta tasavvuf tarihi olmak üzere, tarih, sosyoloji ve psikoloji ilimleri bakımından arzettiği ehemmiyete muhtelif vesilelerle temas edildiği için, bu konuşmamda, eserin bu yönleri bir tarafa bırakılarak, sadece san’at tarihi ile ilgili tarafları ele alınacaktır.

Malazgirt savaşının, her zaman için övünmeye değer parlak neticesi, bize yeni bir vatan kazandırmış olmakla kalmamış, islâmî akidelerle birlikte eski bozkır yaşayış ve telâkkilerinden tamamiyle farklı düşüncesi, edebiyatı ve dünya görüşü ile toprağa bağlı bir topluluk haline gelmemizi ve bu suretle yerleşik bir medeniyet unsuru olarak dünya tarihi içinde mühim bir yer işgal etmemizi sağlamıştır. Filhakika muhtelif kültürlerin birbirleriyle temas ettikleri bu ülke, Türk hâkimiyeti altına girdiği ilk devirlerde, halkı ve düşünce tarihi bakımından kozmopolit bir mahiyet arzettiği için, taassup hislerinden uzak, geniş felsefî düşünceleri benimsemeye elverişli idi. XII. asrın ikinci yarısından itibaren, burada başlayan fikrî hareketler, XIII. asırda pek çok büyük şahsiyetin yetişmesine vesile oldu. Fetih sırasında cereyan eden savaşlar esnasında yıkılmış olan yerlerin yeniden yapıldığı ve bunlara yenilerinin ilâve edildiği XIII. asırda, bilhassa gelişen bir ticarî hayatın da yardımı ile Anadolu’da gerek ilim, gerek san’at bakımından büyük bir gelişme olmuştur. I. Alâeddin Keykubad’ın, devrin imkânları nisbetinde mükemmel sayılabilecek devlet idaresi İslâm ülkelerinde bulunan birçok bilgin ve sanatkârın Anadolu’ya akın etmesine vesile oldu. Nitekim, çağının sayılı sûfi-âlimlerinden Şihâbeddin-i Suhreverdî, yine kendisi kadar meşhur olan Necmeddin-i Râzî’ye yazmış olduğu bir mektubunda, ilim ve san’at dostu Alâeddin Keykubad’ın yanına gitmesini tavsiye etmektedir. Gerçekten de Anadolu’ya gelmiş bulunan bu âlimler, burada bü-

¹ Türk Tarih Kurumu Genel Kurulu’nun 14 Nisan 1971 tarihli toplantısında okunmuştur.

yük bir saygı ile karşılandıkları gibi, bunlar adına, muhtelif medrese ve hankahlar yaptırılmak suretiyle ülkenin mimârî bakımından gelişmesini sağlayan eserler vücuda getirilmiştir. *Manâkıb al-‘ârifîn*, muhtelif meslek erbabına tahsis edilen binalar ve tipleri hakkında da bilgi vermektedir. Ona göre, hükümdar ve emîrler için saraylar, âlimler için medrese, tacirler için hanlar, ayak takımı için zaviyeler ve yabancılar için de mastaba (misafirhane) lar yapılmıştır. Ancak bu tip binaların bir çoğunun sadece isimleri bilinmektedir. Bunlardan Atabekiye, Muineddin Pervâne, Lala medreseleri, Ruzbih, Zincirli, Şekerciler, Sahib İsfehânî, Ziyaeddin Vezir hanları, Postîndûzan (Kürkçüler), Hâce Ömer, Develi, Zirva, Kalıçe hamamları gibi mimarî eserlerden bu gün pek azı kalmıştır.

Manâkıb al-‘ârifîn'de mimarlık tarihi ile ilgili bu kayıtların yanında, resim san'atının da oldukça gelişmiş olduğuna dair tafsilâtli bilgi bulunmaktadır. İslâm dünyasında muhtemelen taassubun artmaya başladığı bir devirde günah sayılan tasvîrin yani resmin, Konya ve havalisinde her hangi bir tepki ile karşılanmadığı, yine *Manâkıb al-‘ârifîn*'de, dolayısıyla anlatılan bazı hâdiselerden istihrac olunmaktadır. Nitekim, tıpkı bu günkü ressamlar gibi atölyesi bulunan ressamların mevcut olduğu, bunlara kendi resimlerini yaptırmak isteyenlere rastlandığı, bizzat Mevlânâ'nın poz vererek kendi resmini yaptırması ile sâbittir (I, 425). Aynuddevle-i Rûmî'nin yapmış olduğu yirmi pozdan ibaret bulunan bu resimlerden, birinin, bir gün bulunması, Mevlânâ'nın gerçek sîması hakkında bir bilgiye sahip olmamızı mümkün kılacaktır.

Manâkıb al-‘ârifîn'de o devirdeki halıların değerleri hakkında da bilgi vardır. Filhakika, bu bilgilere göre, Anadolu halıları İran halıları ile rekabet edebilecek bir değerde idi. Mevlânâ'nın yakın halifelerinden Salâheddin-i Zerkûb'un kızını evlendirmek bahis konusu olduğu zaman, Mevlânâ, Muineddin Pervâne'nin hanımı Gürci Hatun'a bir kadın gönderip, bu kızın cehazının temini hususunda kendisinin de yardımında bulunmasını reca etti. Bu münasebetle Gürci Hatun'un gönderdiği hediyeler arasında yer alan eşyanın adları, muhtelif san'at kolları ile halıcılık hakkında yeter derecede bir fikir vermektedir. Nitekim gelen hediyeler arasında, çeşitli kumaşlar, kıymetli küpeler, yüzükler, altın tac, ibrikler Gürci ve Şîraz halıları ile aynı değerde bulunan Aksaray halıları ve mutfak takımı olarak ta sini, tepsi, kazan, bakır ve porselen kaplar, havan ve şamdanlar yer almakta idi.

Manāķib al-‘ārifin’de, o devirdeki müzik ve raks san’atlerine dâir de oldukça ilgi çekici kayıtlara rastlanmaktadır. Filhakika, bazı muhitlerce âdeta haram sayılmış bulunan müzik ve raksın, o devirde dikkate değer bir şekilde rağbet gördüğüne şahit olmaktadır. Daha ziyade dinî bir vecdin ifadesi olan semâ’, yâni güzel ses dinleme sûretiyle raks etme, bu devirde, âdeta eğlenceli bir ziyafet mahiyetinde idi. Ziyafetle birlikte bir nevi konser mahiyetinde olan bu eğlenceler, sâdece erkeklere has bir şey de değildi. Nitekim bu gibi toplantıların kadınlar tarafından da tertip edildiği görülmektedir. *Manāķib al-‘ārifin*’de, devlet ricalinin hanımları tarafından tertip edilip, Mevlânâ’nın da davet edildiği böyle bir konser oldukça teferruatlı bir şekilde anlatılmıştır: çalgıcı ve şarkıcı kadınlar çalıp söylemekte Mevlânâ da, oradaki kadınlar tarafından çiçek yağmuruna tutulmak sûretiyle sabahlara kadar raks etmektedir.

Toplu halde icra edilen konserlerdeki erkek san’atkârlardan Zeki isminde meşhur bir neyzen ile kadın müzisyenlerden Tâvus-i Çengi’nin adı bilinmekte ve bu hanımın harp çalmaktaki maharetinden sitayişle bahsedilmektedir. Esasen Mevlânâ’nın kadın ve erkek münasebetleri hakkındaki düşünceleri, bu devir Anadolu’sunda böyle müsaid bir ortamın mevcut olabileceğini açık bir şekilde göstermektedir. Nitekim, kadınların örtünüp örtünmemesine dair sorulan bir suale, o, kadınları örtülü tutmanın, kadın ve erkeğin birbirlerine karşı besledikleri duyguları keskinlemekten başka bir işe yaramadığını ifade etmek suretiyle, âdeta bu günkü bazı gerici çevrelere de gereken cevabı vermiştir.

Yine bu devirde kullanılan müzik âletlerinden *beşâret* adı verilen bir âletten de bahsedilmektedir ki, bunun mahiyeti ve adı hakkında mevcut kaynaklarda her hangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Bu arada rebabta da bir yenilik yapıldığına, mevcut tellerine bir ilâvede bulunulduğuna dair bir kayıt da vardır.

Manāķib al-‘ārifin, esasen bu devir edebiyatını temsil eden Mevlânâ ve etrafındakilerin hal tercümeleri için kaleme alındığından, bu hususta fazla bir şey söylemeyeceğim.

İktisadî refahın ve düşünce özgürlüğünün ve düzenli bir devlet idaresinin hâkim olduğu bir sahada gelişme imkânı bulan güzel san’atların, bu şartların gittikçe yok olmasıyla inhitata uğradığı malûmdur. Nitekim Eflâkî, Alâeddin Keykubâd’ın vefatından sonraki devirlerin

hususiyetini, Alâeddin Keykubâd'a atfedilen şu rüya ile ifade etmektedir: Alâeddin Keykubad, bir gece, rüyasında, başının altından, göğsünün gümüştan, göbeğinden aşağısının tunçtan, kalçasının kurşundan, iki ayağının ise, kalaydan olduğunu görür ve rüyasını Sultanülulemâ Bahâeddin Veled'e yorumlatır. Şeyh te "Sen dünyada olduğun müddetçe, insanlar rahat ve altın değerinde olacaklar, oğlunun zamanı senin zamanına nisbetle gümüş, torunun zamanı tunç ve ondan sonrakiler zamanında ise, daha aşağı derecede bulunacaklardır" der. Sonraları, gelişen hâdiselerden mülhem olarak uydurulmuş olan bu rüya, maalesef tarihî hakikatlere tıpatıp uygun düşmektedir? Filhakika, Alâeddin Keykubad'dan sonra, yerine geçenler kendisi ayarında olmadıkları gibi, Moğol istilâsı da bu çöküntünün hızlanmasına sebep olmuştur.

Sözlerime son verirken, bize bu cennet misali yurdu ilk defa kazandıran Alp Aslan'ın ve ikinci defa kurtarıp, çizdiği misak-i millî hudutları ile, burasını anavatanımız hâline getiren ve tek gayesi içinde yaşayanları çağdaş medeniyet seviyesine yükseltmek olan ölmez Atatürk'ün aziz hatıralarını minnet ve şükranla anmayı bir vazife bilirim.

B İ B L İ Y O G R A F Y A

THEODOR WIEGAND, *Halbmond im letzten Viertel. Archäologische Reiseberichte. Herausgegeben und erläutert von Gerhard Wiegand (= Son çeyreğinde Yarımay. Arkeolojik gezi haberleri. Yayınlayan ve yorumlayan G. Wiegand)*, München, Bruckmann-Verlag, 1970, 8°, 295 sayfa metin, 15 resim, 1 harita.

Alman arkeologlarından Th. Wiegand Berlin Müzelerinin antik eserler bölümü müdürü ve İstanbul'daki temsilcisi olarak Anadolu'da büyük çapta teşkilâtlandığı ve yürüttüğü kazılar ve Berlin 'de kurduğu "Bergama Müzesi" (Pergamon-Museum) sayesinde kendine büyük bir ad yapmış nadir bilginlerden biridir. Kendisi Anadolu arkeolojisinde birinci derecede bir rol oynamakla beraber hakkında türkçe olarak, bazı yazılardaki atıflardan başka, hiçbir eser yazılmamıştır. Bundan ötürü bugün ele aldığımız bu eserin üzerinde etraflıca duracak ve kendisinin kişiliği hakkında bir fikir vermeğe çalışacağız.

Wiegand tarafından karısına, annesine ve yakın dostlarına yazılmış mektuplardan ve bunlara verilen cevaplardan meydana gelen bu eser iki ana kısma bölünmüştür. Birinci kısım 1895 ile 1911 yılları arasında yazılmış mektupları kapsamakta ve Wiegand'ın Anadolu'da, Priene, Miletos, Didyma ve Sisam adasında yaptığı kazılar ve araştırmalar hakkında bilgi vermektedir. İkinci kısım mektupları ise Wiegand'ın 1916-1918 yılları arasında dördüncü ordu eski eserleri koruma başmüfettişi olarak Suriye ve Filistin'deki bilimsel faaliyeti ve gezilerinden bahsetmektedir. Mükemmel bir teşkilâtçı, temsil ettiği Berlin müzelerinin çıkarlarını daima gözönünde bulunduran iyi ve tali'li bir hâfir, yaptığı kazılar için başta Alman imparatoru II. Wilhelm olmak üzere Berlin'deki yüksek makamların ve bilhassa müzeler genel müdürlüğünün ve İstanbul'daki Alman sefaretinin desteğini sağlamasını ve bu desteğe dayanarak Türkiye'deki müze erkânından devamlı olarak tavizler koparmasını bilen usta bir diplomat, Berlin'de "Bergama Müzesi"nin inşası ve tanzimi vesilesiyle meydana gelen "müze savaşı"ndan muzaffer olarak çıkan bir aksiyon ve mücadele adamı olan Wiegand'ın kişiliği ve yaptığı işlere dair bu mektuplar ve oğlu Gerhard Wiegand'ın yorumları sayesinde canlı bir fikir edinmek mümkün oluyor. Gerçi Wiegand hakkında onun yakın dostu ve Suriye'de çalışma arkadaşı olan C. Watzinger¹ tarafından "*Theodor Weigand, ein deutscher Archäologe (1864-1936)*" adlı ve 488 sayfalık bir kitap yayınlanmıştı (1948). Esas itibarıyla Wiegand'ın özel arşivindeki belgelere dayanılarak kendi vasiyeti ve ailesinin isteği üzerine yazılmış olan bu kitap Wiegand'ın hayatı ve yaptığı işler hakkında toplu bir fikir vermekle beraber oldukça kuru bir eser niteliğinden kurtulamamıştı. Bahis konusu ettiğimiz kitap ise orijinal mektuplardan hiç şüphesiz en ilginç olan-

¹ Carl Watzinger (doğumu 1877). Giessen (1910-1916) ve Tübingen (1916-1948) üniversitelerinde arkeoloji profesörü, Wiegand'ın yakın dostu ve biyografı.

larını bir araya getirmekte, enerji dolu bir arkeoloğun hareketli ve renkli hayatı hakkında güzel bir fikir vermekte ve ilgi ile okunmaktadır.

Eserin başında (s. 13-19) Wiegand'ın oğlu tarafından kaleme alınmış kısa, fakat özlü bir biyografyasını buluyoruz. 1864 yılında Ren kenarında Bendorf'ta tanınmış bir tabibin oğlu olarak doğan ve orta öğrenimini babasının çalıştığı Wiesbaden'de yapan Wiegand'ın fena bir öğrenci olduğu anlaşılıyor. Hattâ daha sonraları çeşitli üniversitelerde ilk önce sanat tarihi, sonraları klâsik arkeoloji tahsil ettiği esnada da bir hayli bocalamış, derslerden ziyade öğrenci dernekleriyle meşgul olmuş, onları modernize etmeğe çalışmış, ancak Freiburg (Breisgau) üniversitesine girip tanınmış arkeolog F. Studniczka'nın² sıkı bir disiplin altında yapılan ders ve seminerlerine yazılmasından sonra kendini toparlayabilmiş, otuz yaşına yaklaştığı bir zamanda İtalya'da bulunmuş bir yapı yazıtına dair bir tez hazırlayarak doktora imtihanını vermediği başarımıştır (1893). Kendisinin Alman Arkeoloji Enstitüsünün burslarından birine talip olması üzerine hocası Studniczka'nın yazdığı tavsiye mektubu dikkat çekicidir. Bu mektubunda Studniczka Wiegand'ın akademik karyer için elverişli olmadığını, lise öğretmenliği için ise yaşlı olduğunu, kendisine küçük bir Alman müzesinde bir iş verilebileceğini ve belki de bunun yanında küçük bir kazı ile görevlendirilebileceğini ifade etmektedir³. Bir süre sonra istediği bursu elde eden Wiegand eskiden de tanıdığı İtalya üzerinden Atina'ya gelerek Alman Arkeoloji Enstitüsünde çalışmağa başlamıştır. Wiegand orada eski üniversite arkadaşlarından L. Pallat ve H. Schrader ile karşılaşmış⁴, aynı zamanda enstitünün müdürü ve Truva hâfiri ünlü arkeolog - mimar W. Dörpfeld⁵ ile çeşitli yerlerde sıkı bir işbirliği yapmak ve onun teveccühünü kazanmak yollarını bulmuştur.

O esnada Bergama'da Zeus sunağını ve kabartmalarını keşfedip bunları Berlin'e göndermek ve Bergama'da başarılı kazılar yapmakla kendine büyük bir ün sağlamış olan Alman yol mühendisi Carl Humann⁶ Menderes kenarındaki Magne-

² Franz Studniczka (1860-1929). Feiburg (Breisgau) (1889 dan başlayarak) ve Leipzig (1896-1929) üniversitelerinde arkeoloji profesörü, Wiegand'ın hocası.

³ Watzinger, *Th. Wiegand*, s. 56.

⁴ Ludwig Pallat (doğumu 1867); Profesör, Maarif Bakanlığında raportör (1898-1928), Eğitim ve Öğretim Enstitüsü yöneticisi (1915-1938), Halle üniversitesinde denetleyici (1928-1932). - Hans Schrader (1869-1948): Atina Alman Arkeoloji Enstitüsü ikinci sekreteri (1902-1905), Innsbruck (1905 den başlayarak), Graz (1908 den başlayarak) ve Frankfurt/Main (1914-1931) üniversitelerinde arkeoloji profesörü. 1901 de Siemens'in kızlarından birisiyle evleniyor ve Wiegand'la bacanak oluyor.

⁵ Wilhelm Dörpfeld (1853-1940), Atina Alman Arkeoloji Enstitüsü birinci müdürü (1887-1912), Jena üniversitesinde fahrî profesör (1919). 1882 den başlayarak H. Schliemann'la birlikte Truva'da çalışmış, 1893/94 te kazıların ilk evresini tamamlamış, kazıları define arayıcılıktan çıkarıp bilimsel bir mecraya sokmakta başlıca rolü oynamıştır.

⁶ Carl Humann (1839-1896), yol mühendisi, sonraları Berlin Müzeleri antik bölümü müdürü ve (1888 den başlayarak) Türkiye temsilcisi. Bk. *Der Entdecker von Pergamon, C. Humann*. Herausgegeben von A. Conze (1930).

sia'da (Kemer) yaptığı kazıyı bitirmiş ve Söke yöresinde Menderes ovasının batı tarafında Priene şehrinde kazılara başlamıştı (1895) ⁷. İlk önce kendisine arkeolog - asistan olarak Schrader verilmek istenmiş, fakat onun Atina Akropolü heykeltraşlığına dair hazırladığı eser daha henüz tamamlanmamış olduğundan yerine Wiegand'ın gönderilmesi kararlaştırılmıştı. İşte bu seçim Wiegand'ın hayatında büyük bir dönüm noktası olmuş, onun bir kazı teşkilâtçısı ve hâfir olarak tüm yeteneğini açığa vurmasına yol açmıştır. Bu kitaptaki ilk mektubunda Wiegand İzmir'e gelişini, orada Berlin müzelerinin Türkiye temsilcisi olarak tantanalı bir hayat süren Humann'la tanışmasını ve Priene'ye gidip işe başlamasını renkli bir üslûpla anlatmakta, aynı zamanda Humann tarafından harabenin yanında ve Menderes ovasına hâkim bir yerde yaptırılmış olan iki katlı ve etrafı veranda ile çevrili kazı evi hakkında da bilgi vermektedir. Kısa bir zamanda Humann'ın takdir ve teveccühünü kazanan genç arkeolog onunla tam bir ahenk halinde kazıları yürütmeğe başlamıştır. Fakat kısa bir süre sonra Humann'ın hastalanması ve altı ay sonra da İzmir'de ölmesi üzerine Wiegand kazı müdürlüğüne, bir süre sonra ise Berlin Müzelerinin Türkiye temsilciliğine atanmış, arkadaşı Schrader ile birlikte 1899 yılı sonuna kadar örnek bir surette çalışarak ilk defa olarak bir antik şehri tümüyle meydana çıkarmıştır. Büyük bir kısmı Berlin Müzeleri Müdürlüğüne yazılmış olan mektuplarında Wiegand yeni buluntulara dair sürekli haberler vermekte, Humann'ın tradisyonunu sürdürerek bazı önemli mimari ve heykeltraşi eserleri Almanya'ya naklederken yolların fenalığından ötürü çektiği güçlükleri ayrıntılı bir surette anlatmaktadır.

1898 yılında Wiegand'ın hayatında ikinci önemli bir olay oluyor. O tarihte Bağdat demiryolunun inşası ve Konya'ya kadar uzanan kısmının açılış töreni münasebetiyle Alman imparatoru II. Wilhelm'in ve bu işi finanse eden "Deutsche Bank"ın kurucusu ve müdürü Dr. G. Siemens'in iki büyük kazıyla birlikte İstanbul'a gelişi, sonuncuların bu fırsattan faydalanarak batı Anadolu'da bir gezi yapmaları ve bir Alman kazısını yerinde görmek üzere Priene'ye uğramaları bu hususta başlıca rolü oynamıştır. Siemens'in iki kızı Marie ve Lili'nin annelerine yazdıkları mektuplardan anlaşıldığı gibi aile bir gece kalmak için Priene'ye geldikte onları kapıda genç bir arkeolog karşılıyor. Siemens kazı müdürünün yaşlı bir kişi olacağı düşüncesiyle Wiegand'ı selâmlayarak doğruca üst kata çıkıyor. Fakat orada kimseyi bulamayınca şaşalıyor, arkasından gelen Wiegand'ın kendini kazı müdürü olarak takdim etmesi üzerine büsbütün hayretler içinde kalıyor. Bununla beraber Wiegand'ın sade ve samimi hareket tarzı onunla Siemens ailesinin kısa bir zamanda anlaşmalarını ve kendilerini özel evlerinde imiş gibi hissetmelerini sağlıyor. Ertesi günü kazı alanı geziliyor, Wiegand ayrıca genç hanımları akropole çıkarıyor, dönüşte onları Söke'ye kadar geçirerek yolda onlarla at yarışları yapıyor. İşte bu suretle yakışıklı ve cana yakın bir insan olan Wiegand ile Marie arasında ilk sempati bağları kuruluyor. Bu tanışmayı izleyen aylarda mektuplaşmalar başlıyor; Wiegand Siemens ailesini

⁷ Magnesia kazıları için: A. Michaelis, *Ein Jahrhundert kunsthistorischer Entdeckungen*, 2. baskı (1908), s. 173 v.dd. - Priene kazıları için: A. Michaelis, *ad geçen eser*, s. 175 v.dd. Ayrıca bk. M. Schede, *Die Ruinen von Priene*, 2. baskı (1964).

Berlin ve İtalya'da Stresa'daki villalarında ziyaret ediyor. Bir süre sonra da iki genç nişanlanıyor ve 1900 yılı başlarında Berlin'de evleniyorlar.

Wiegand kendine bir hayat arkadaşı seçmekte daha isabetli hareket edemezdi. Çünkü bir taraftan kocasının yaptığı bilimsel işlerin önemini müdrik ve her hususta kendisine can ve gönülden yardım etmeğe hazır fedakâr bir eş bulmuş, diğer taraftan karısının serveti sayesinde yalnız devletten aldığı maaşla geçinen bir arkeoloğun hayatının çok üstünde bir hayat sürmesini başarmıştır. Aynı zamanda kayınbabası sayesinde Almanya'nın kapitalist çevreleriyle ilişki kurarak bunlardan kazaları için maddî imkânlar sağlamasını da ihmal etmemiştir. Wiegand'lar İstanbul'da Arnavutköyü'nde Düyunu Umumiye idare meclisi üyesi Sir Edward Law'ın yalısını⁸ satın alarak orada tantanalı bir hayat sürmeğe başlamışlardır, o kadar ki birçokları bu yalıya "ikinci Alman sefareti" adını vermişlerdir. Çünkü Wiegand'ın makamı, Berlin Müzelerinin müdürü ve temsilcisi olarak İstanbul'da idi.

Wiegand Türk resmî makamları ve en çok Müzeler Genel Müdürlüğü ile sıkı ilişkiler kurmağa önem vermiştir. O zamanlar Müzelerin başında Osman Hamdi ve kardeşi ve muavini Halil Edhem beyler⁹ bulunuyordu. Wiegand Hamdi beyi zeki, esprili, ağır başlı, yetiştigi çevrenin etkisiyle törpülenmiş ve cerbeze kazanmış, cana yakın, empülsif karakterli ve fantazisi bol bir kişi olarak tanımlamakta, çocuklarını iyi ve sade bir şekilde yetiştirdiğini söylemekte, Fransız asıllı karısının ise büyük bir Alman dostu olmamakla beraber samimî ve sempatik bir kadın olduğunu beyan etmektedir. Yalnız Hamdi beyin Jöntürklere olan eğiliminden ötürü padişah tarafından sevilmediğini, bu yüzden kendisinden başka oğlu Edhem'in dahi Avrupa'ya gitmesine izin verilmediğini ve bu durumun Hamdi beye çok dokunduğunu kaydetmektedir.

Wiegand'ın Hamdi beyle yakın dostluk kurma çabalarının karısı tarafından desteklendiği görülüyor. Madam Wiegand Hamdi bey ailesini bazan yalnız, bazan da çocuklarıyla birlikte ziyaret eder, onlarla uzun boylu konuşmaktan zevk alırdı. 28.2.1905 tarihli annesine yazdığı bir mektupta madam Wiegand portresini yapmak isteyen Hamdi beyin evine gideceğini ve ilk defa poz vereceğini bildirmekte, o esnadaki hareket tarzı hakkında kocasından diplomatik talimat aldığını bildirmektedir. Fakat Hamdi beye ressam olarak fazla önem vermemiş olacak ki bu resmi annesine hediye edeceği, fakat onun resmi tavan arasına koymağa mezun olduğu gibi garip bir cümle de yazmış bulunmaktadır. Her ne hal ise bu husus Hamdi beyin, bazan iddia edildiği gibi, sırf önceden çekilmiş fotoğrafları büyültmek ve bunları aynen

⁸ Bu yalı sonraları Enver paşa'nın amcası Halil paşa tarafından satın alınmış, birkaç yıl önce ise maalesef yıkılmıştır. Bahçesinde Wiegand tarafından çakıltaşı mozayiki şeklinde yaptırılmış Prusya kartalı arması vardı.

⁹ Osman Hamdi bey için bk. A. M. Mansel, *Belleten* 24 (sayı 94), 1960, s. 291 v.dd. 1972 başlarında İş Bankası yayınları arasında çıkmış olan M. Cezar'ın "Sannatta Batıya açılış ve Osman Hamdi" adlı 700 sayfalık eseri iyi tasnif ve tertip edilmemiş ve değerlendirilmemiş bir malzeme yığınından ibaret olup Osman Hamdi beyin kişiliği ve yaptığı işler hakkında bir fikir vermekten uzaktır. Halil Edhem bey için: *Halil Edhem Hatıra Kitabı*, cilt II (1948).

kopya etmek suretiyle portreler yaptığı keyfiyetinin tümüyle doğru olmadığını, canlı modeller üzerinde de çalıştığını açıkça göstermektedir.

Hamdi bey'in o zamanlar çıkarmış olduğu "Eski Eserler Nizamnamesi"nde antik eserlerin yurt dışına çıkarılması yasaklanmış idiye de Avrupa devletlerinin kapitülasyonlara dayanarak yaptıkları baskılar yüzünden bu husus uzun süre gerçekleşmemiş, Wiegand'ın kazılarında bulduğu eserlerin eskiden olduğu gibi hâfir ile Türk hükümeti arasında paylaşılması nazik bir problem halini almıştı. Karısı da annesine yazdığı 1.4.1905 tarihli bir mektubunda bu hususa işaret etmekte, gerçi kocasının büyük bir ustalikle işleri yürütmesini bildiğini, fakat kolayca ve can sıkıntısız başarıya ulaşılan zamanların artık geçmiş olduğunu kaydetmektedir.

Wiegand bazı Almanlar tarafından kendisine telkin olunan Hamdi bey'e fazla önem vermeyip işlerini doğrudan doğruya saray ve Bâbüali ile halletme fikrini hiçbir zaman benimsememiş, gerek Hamdi bey, gerek onun muavini ve sonraları halefi olan Halil beyle uzun yazışmalardan ziyade şahsi ilişkiler kurmağı tercih etmiştir. Bu suretle çok zamanlar bertaraf edilmesi güç olan birtakım sürtüşmeleri mümkün olduğu kadar hafifletmeğe ve işleri ekser zamanlar her iki tarafı memnun edebilecek bir şekilde yürütmeğe ve sonuçlandırmağa muvaffak olmuştur. Bu hususta "Alman Doğu Derneği" (Deutsche Orient-Gesellschaft) tarafından finanse edilen Mezopotamya'da Babil kazılarında kazı komiseri ile kazı müdürü arasında, eserlerin taksiminde çıkan önemsiz bir yetki anlaşmazlığı ve onun sonuçları misal olarak gösterilebilir. Hamdi beyi kale almaksızın imparatorun nüfuzu sayesinde işlerini Yıldız kanaliyle kolayca yürütebileceklerini zanneden ve Wiegand'ın kendilerine karşı cephe aldığına inanan adı geçen derneğin yöneticileri ve bu arada imparatorun şahsı dostu amiral von Hollmann'ın bu işi büyüterek ve kısmen de tahrif ederek imparatora bildirmeleri üzerine büyük bir hiddete kapılan imparator İstanbul'daki Alman sefiri baron Marschall von Bieberstein'e gayet kaba bir telgraf çekerek Hamdi beyi hırsızlık ve dolandırıcılıkla itham etmiş, komiserin hemen azlını ve Babil kazısında bulunan tüm eserlerin kendi şahsına bırakılmasını istemişti. Wiegand 12.10.1905 tarihinde Berlin Müzelerine yazdığı bir mektupta şöyle demektedir: "Böylece Hollmann ve avenesinin niyetleri açığa vurulmuş oluyor. Yeni bir Hamdi, yeni bir Marschall ve yeni bir Wiegand istiyorlar. Fakat bu sefer bu efendiler beni son raddede kadar iş başında bulacaklardır. Karşı koymak insanı tahrik eder. Ben de her mücadele için gerekli olan doğru bir ruh halleti içindeyim, yani sakin ve kararlıyım". Sefir ise bu telgraf üzerinde konuşurlar iken Wiegand'a şöyle demişti: "İmparator gece bir ormanda geziye çıkırsa ve bir ağacın arkasından yabancı bir insan karşısına çıkıp kendisine bir masal anlatsa hemen o masala inanır; yirmi tane sefir bunun aksini iddia etseler dahi!". Gerçi bu telgraf üzerine komiser, hâfirin isteği hilâfına, geri çağrılmış, fakat bu işe çok içerleyen Hamdi bey Babil eserlerinin imparatora teslimi şöyle dursun, bir irade çıkartarak Asur'da Alman kazılarında bulunan tüm eserleri İstanbul Müzesine getirmiş, ancak bir yıl sonra çivi yazılı tabletleri temizlenmek üzere Berlin'e göndermiş, Wiegand'ın reca ve teşebbüsleri üzerine bu eserlerin yarısını Almanlara bırakmıştır. Görüldüğü gibi bu suretle hem imparatorun şahsi itibarı zedelenmiş, hem de Berlin Müzeleri bu tarihten sonra da devam edüp gidecek olan birtakım güçlüklerle karşılaşmıştır.

Wiegand diğer taraftan Berlin'de başta imparator olmak üzere yüksek makamlarla sürekli temasta bulunmağı ihmal etmiyordu. Annesine yazdığı 30.5.1899 tarihli bir mektubunda imparator ailesiyle birlikte Potsdam'da "Yeni Saray"da yediği öğle yemeğini ayrıntılı bir surette anlatmakta, yemekten sonra imparator ailesinin bir yuvarlak masanın etrafında yer aldığını, Wiegand'ın Priene'ye dair plân ve fotoğrafları göstermeğe başladığını, her belgenin imparator tarafından dakikadan dakikaya artan bir dikkat ve hayranlıkla incelendiğini, kendisine heykeltraşlık eserleri gösterildiği zaman memnunluğunun büsbütün arttığını ve bu gibi şeylerin okularda gösterilmesi fikrinde bulunduğunu, seansın sonunda ise hükümdarın kendisini hararetle tebrik ettiğini söylemektedir. Bu ziyafetin sonucu imparatorun şahsi hazinesinden Priene kazısına 40.000 Mark bağışlaması olmuştur.

Priene kazısı henüz bitmişti ki Wiegand bir zamanlar İonya'nın en büyük liman şehirlerinden olan, fakat Büyük Menderes'in ağzına yığıldığı kum ve çamurlardan ötürü bugün denizden kilometrelerce uzakta kalan Miletos'ta kazıya başlamış (1899-1912), bu iş için harabelerden 4 km. uzakta Akköy mevkiinde Priene'dekinden daha büyük ve daha konforlu bir kazı evi yaptırmıştır. Kazı imparatorun temsilcisi olarak sefir Marschall tarafından açılmış, böylece ilk evresi 12 yıl sürecek ve önemli buluntulara yol açacak olan kazı faaliyeti resmen başlamıştır¹⁰. Wiegand mektuplarında arazinin istimlâki sorunlarını, bataklıkları kurutmak için açılan hendekleri, buna rağmen kendisi ve arkadaşları için bir meslek hastalığı haline gelmiş olan malyardan çektikleri zahmetleri anlatmakta, aynı zamanda kazıların gelişimi, ortaya çıkarılan anıtlar ve heykeltraşlık eserleri hakkında bilgiler vermektedir. Wiegand'ın kazdığı şehir Pers'ler tarafından M.ö. 494 de tahrip edildikten bir süre sonra yeniden bina edilmiş olan şehirdi. Fakat Wiegand, arkayık döneme ait bazı buluntular elde etmekle beraber, esas itibariyle hellenistik ve Roma imparatorluk dönemine ait şehri meydana çıkarmıştır. Ancak son zamanlarda Wiegand'ın halefleri Menderes ovasının pamuk ekimi için kurutulması sayesinde ve kuvvetli pompalar kullanmak suretiyle daha derin tabakalara inmek ve başlangıçları M. ö. 16.yy.a kadar çıkan en eski şehri kısmen açığa çıkarmak imkânlarını elde etmişlerdir¹¹.

Miletos'ta çalıştığı esnada Wiegand bu şehrin 15 km. güneyinde bulunan ve Anadolu'nun en büyük tapınağını kapsayan Didyma'da (Yoran) kazı yapmağa karar vermiş, oradaki kazı ruhsatını ellerinde bulduran Fransızların tapınak çevresindeki yerleri satışa çıkarmaları üzerine bunları satın alarak kazının ilk hazırlıklarına başlamıştı. Karısına yazdığı 30.4.1904 tarihli mektubunda kendisinin uzun pazarlıklar, hattâ mücadelelerden sonra 12 ev, 10 ahır, 3 kahvehane, bir kunduracı dükkânı, birkaç fırın, iki bakkal dükkânı, bir harap cami ve bir de yeldeğirmenine sahip olduğunu bildirmekte ve Didyma kazısının zannedildiği kadar güç oluyacağı fikrinde bulunmaktadır. Fransızların Didyma üzerindeki kazı haklarından vazgeçmeleri üzerine kazı 1905 yılında Alman sefiri baron von Marschall tarafından büyük

¹⁰ Miletos kazıları için: A. Michaelis, *adı geçen eser*, s. 178 v.dd. G. Kleiner, *Die Ruinen von Milet* (1968), G. Kleiner, *Das römische Milet* (1970).

¹¹ En son: G. Kleiner, *Alt-Milet* (1966).

bir törenle açılmış, 1914 yılına kadar sürerek tapınağın tümüyle meydana çıkarılmasıyla sona ermiştir¹².

Miletos ve Didyma kazıları büyük başarılarla sürüp giderken Wiegand bazı mimarlık ve heykeltıraşlık eserlerinin Berline yollanması işini de ihmal etmiyordu. Bunlar arasında Miletos güney agorası'nın anıtsal kapısına ait mermer mimarî parçaların nakli en çok zikre değer. Wiegand'ın karısına yazdığı 15.9.1907 tarihli bir mektubundan mahallinde çalışan altı marangoz tarafından günde 4-10 büyük sandık yapıldığını ve bunların içine antik parçaların dikkatle yerleştirildiğini, Aydın'dan getirtilen 15 çift manda ile bunların yeni onarılmış bir yoldan deniz kenarına getirildiğini ve bu iş için yapılan bir iskele sayesinde sandıkların "Athena" adında Alman gemisine yüklendiğini ve geminin hareketinden sonra bir hafta hemen hemen fasilasız çalışmış olan Wiegand'ın rahat bir nefes alabildiğini öğreniyoruz. Gerçi daha önceleri gerek Priene, gerek Miletos'tan münferit mimarlık ve heykeltıraşlık parçaları zaman zaman Berline gönderilmişti. Fakat bir antik anıtın yerinden tümüyle sökülerek yurt dışına çıkarılması (Bergama Zeus sunağı dışta kalmak üzere) arkeolojik kazılar tarihinde önemli bir olay olarak zikredilmeğe değer¹³.

Mektuplar 1905 yılı İstanbul olayları hakkında da enteresan bilgiler vermektedir. Meselâ o zamanlar istibdat rejimine tahammül edemiyerek Avrupa'ya firer eden üç tanınmış Türkten birisi olan Arif bey Hamdi beyin yakın komşusu ve dostu idi. Bu kişi Avrupa yolunu tutmadan birkaç gün önce Hamdi bey'i ziyaret etmiş, onu kucaklamış ve vedalaşmıştı. Fakat birkaç gün sonra Arif bey'in evinin didik didik aranması Hamdi beyin evinin de aynı şekilde aranacağı kuşkusunu uyandırmıştı. Bir sepet dolusu gizli evrakın (bunların bir kısmı eski sadrazam Edhem paşa'ya aitti) Kuruçeşme'deki Hamdi bey yalısından Arnavutköyü'ndeki Wiegand'ın yalısına ne şekilde kaçırıldığı ilginç bir surette anlatılmaktadır.

Bu olaylar üzerine padişaha karşı kini iyice artmış olan Hamdi bey bir gün madam Wiegand ile görüşürken ona Abdülhamid'in en aşağılık insanlardan biri olduğunu söylemekte tereddüt etmemiş, bu vesile ile şu olayı anlatmıştı: Babası eski sadrazam Edhem paşa öldükte Hamdi bey keyfiyeti padişaha bildirmek ve cenazenin kaldırılmasına izin almak üzere Yıldıza gitmiş, orada tam altı saat bekletilmiş, sonunda ise kendisinden – bu vesileyle teriplenmesi muhtemel herhangi bir ayaklanmanın önlenmesi için – cenaze törenine katılacakların tam listesi istenmişti. Hamdi bey kendisine karşı padişahın yaptığı her türlü haksızlığı gereğinde unutulabileceğini, fakat Abdülhamid'e hocalık etmiş olan babasına karşı yapılan bu çirkin muameleyi katiyen affetmeyeceğini madam Wiegand'a söylemiştir.

27.8.1906 tarihli bir mektup Hamdi beyin müze müdürlüğünün 25 inci yıl dönümünden bahsetmektedir. O gün üçte ikisi Almanya'dan olmak üzere çeşitli ülkeler, bilimsel kurumlar ve üniversitelerden 100 den fazla tebrik telgrafı, bir hayli fahri doktorluk diplomaları ve şeref beratları gelmiş, bu arada Alman imparatoru

¹² Didyma kazıları için: Michaelis, *adı geçen eser*, s. 180/81.

¹³ Berlin'deki "Pergamon-Museum"da uzun tartışmalardan sonra terkip edilmiş olan bu kapı için bk. W. v. Massow, *Führer durch das Pergamon-Museum* (1936), s. 95 v.dd.

Prusya'da özel koleksiyonlarında yer alan en önemli tabloların röprodüksiyonlarını kapsayan iki ciltlik anıtsal bir eseri kendi eliyle yazılmış bir mektupla beraber sefirin aracılığı ile Hamdi bey'e takdim etmişti. O sevinçli ve heyecanlı günün akşamı Hamdi beyin yalısında küçük bir akşam yemeği verilmiş, bu yemeğe iki Fransızdan başka Wiegand karısıyla birlikte katılmıştı. Fakat aradan iki gün geçtikten sonra saraydan bir hafiye Hamdi beye gelerek hangi sebeplerden kendisine bir günde yüze yakın telgraf geldiğini ve Alman sefirinin kendisini hangi iş için ziyaret ettiğini sormuş, bunun üzerine Hamdi bey büyük bir hiddete kapılmıştı. Bu olaydan birkaç gün önce Abdülhamid'in hasta olduğu şayiaları çıkması üzerine Hamdi bey ellerini uğuşturarak şöyle demişti: "Kim bilir, belki tatlı patronum (mon doux patron) benim yıldönümü günü ölür. Ben de ertesi günü kendimi trende bulurum".

Diğer mektuplarda hürriyetin ilânı, parlamentonun açılışı, 31 Mart olayı, hareket ordusunun İstanbul'a girişi, Abdülhamid'in tahttan indirilişi ve onu izleyen olaylara temas edilmekle beraber Wiegand o esnada karısı ve çocuklarıyla birlikte Didyma'da bulunduğundan fazla tafsilâta rastlanmamaktadır.

Bazı mektuplarda İstanbul yangınlarından, meselâ iki saat içinde 300 ahşap evi kül haline getiren 1908 Arnavutköy yangınından, ya da 10 (23) Temmuz 1911 bayramı gecesini Süleymaniye ile Langa arasında bir kilometre karelik bir alanı harap eden yangından bahs olunmaktadır. Fakat madam Wiegand'ın 25.1.1910 tarihli mektubunda anlattığı Çırağan Sarayı yangını bilhassa ilginçtir. İstanbul'un bu en güzel sarayı bir lodos fırtınası esnasında temellerine kadar yanmış, paha biçilmez eşyasının yirmide biri dahi kurtarılamamıştı. İttihad ve Terakki fırkasının komitacı hükümetinden bezmeğe başlayan halk bu olayı Abdülhamid'in bir âhı olarak kabullenmiş ve parlamentoyu saraya yerleştirmekte ısrar eden meclis reisi Ahmet Rıza beyi başsuçlu olarak görmeğe başlamıştı. Gazetelerde sarayın yeniden yapılacağı haberleri yayımlanmakla beraber sarayın önünden vapurla geçenlerden bazıları dumandan kararmış taş iskeleti görmemek için nemli bakışlarını başka tarafa çeviriyor, bazıları ise için için ağlıyorlarmış. "Bu yangın âdeta bir vilâyetin kaybı kadar ulusal bir felâket olmuştu".

Didyma kazısı büyük ilerlemeler kaydettiği ve anıtsal Apollon tapınağı yavaş yavaş meydana çıktığı bir zamanda kabı kabına sığmayan Wiegand, Sisam adasında Hera tapınağı ve onun kutsal alanında, uzun müddet sürüp giden teşebbüslerden sonra, yalnız bu yer için değil, fakat tüm ada için kazı izni elde etmesi üzerine, 1 Ekim 1910 da kazıya başlamıştır¹⁴. Karısına yazdığı mektuplarında Wiegand bir taraftan kazı hakkında bilgi vermekte, diğer taraftan Sisam'lılar ve bilhassa Sisam beyi Kopassis'le olan ilişkilerinden, adada sık sık patlak veren isyanlardan, Kopassis'in Atina'dan gelen bir fedai tarafından öldürülmesinden, Wiegand'ın 46 ncı yaş günü için yapılan şenliklerden, atılan toplar ve fişenklere, Hera kutsal alanında yakılan ateşlerden, bu gürültüleri bir isyan başlangıcı sanan ve Tigani limanında demirli bulunan bir Türk gambotunun savaş durumuna getirilmesinden bahsetmektedir.

¹⁴ Sisam kazıları için: A. Michaelis, *adı geçen eser*, s. 181 v.dd.

1911 yılında Wiegand Berlin Müzeleri antik bölümü müdürlüğüne atanmış, bunun üzerine Arnavutköyü'ndeki evini satarak ailesiyle birlikte Berline gitmiş ve Berlin yöresinde Dahlem'de tanınmış Alman mimarı Peter Behrens'e o zamana kadar çok görülen villâ tarzından ayrılan muhteşem bir ev yaptırmıştır ki bu ev halen Alman Arkeoloji Enstitüsünün merkez binası olarak kullanılmaktadır.

Mektuplarda bahisleri geçen Türk-İtalyan ve Balkan harplerinden sonra Türkiye 1914 te, bitkin haline rağmen, birinci cihan harbine katılmış, fakat Çanakkale savunmasında ve diğer cephelerde harikalar yaratmaktan halî kalmamıştı. 1916 da Wiegand Türkiye'yi ve Türkleri çok iyi bilen bir kişi olarak ve yüzbaşı rütbesiyle özel bir tarzda yetiştirilmiş bir Alman kıtasını ve son model savaş araçlarını güney Filistin'e, yani Tur Sina cephesine götürmekle görevlendiriliyor. Yanında yaverleri yedek subay arkeolog-mimar K. Wulzinger ve arkeoloji profesörü C. Watzinger (sonraları Wiegand'ın biyografyasını yazan) bulunmaktadır¹⁵. 3 Eylülde İstanbul'a gelen Wiegand karısına yazdığı mektuplarında orada herşeyi hemen hemen hiç değişmemiş olarak bulduğunu ifade etmekte, İstanbul'un ılımlı sonbahar havasını teneffüs etmekten duyduğu bahtiyarlığı dile getirmektedir. Perapalasta Feldmarschall v. d. Goltz'un oğlu yarbay v.d. Goltz ile yaptığı bir görüşmede bu subay Pozantı demiryolu tünelleri daha henüz bitmemiş olduğundan Alman kıtası ve malzemesinin nakli için ortaya çıkması mukadder olan güçlüklerden bahsetmiş, Almanya'da halk efkârının dördüncü ordu komutanı Cemal paşa'nın 300.000 kişilik bir kuvvetle Süveyş kanalına taarruz edeceğine ve İngiliz hatlarını yaracağına inandığını, gerçekte ise durumun sanıldığı kadar parlak olmadığını, çünkü İngilizlerin kanalın doğusunda günden güne gücünü arttıran bir ordu bulduklarını ve esas sorunun Filistin ve Suriye'nin savunulması olduğunu, burada kazanılması istenen parlak zaferlerin ve Mısır'ın zaptının ise bir hayalden ibaret bulunduğunu söylemiştir.

Wiegand yoldan yazdığı mektuplarında Toros'larda ulaşımın gerçekten çok güç olduğunu, Pozantı'nın mühimmat ve her türlü savaş araçlarıyla dolmuş bulunduğunu, bunların Adana üzerinden Suriye'ye naklinin büyük bir problem teşkil ettiğini yazmakta, fakat bütün bu zorluklara ve sıcak güneşe rağmen kâh ormanlar ve tozlu yollardan yürümek, kâh trenden faydalanmak suretiyle Adana'ya geldiklerini, oradan kısmen bombalanmış, kısmen de inşa halinde olan demiryolunu kullanmak suretiyle Halep, Şam üzerinde Birseba'ya (Berseba) 10 günde ulaştıklarını bildirmektedir. Lokomotifler kömür kıtlığı yüzünden sadece odunla çalıştığından trenler gayet yavaş gitmekte, Alman ve Türk subay ve erleri sıcak ve tozdan başka sıtma, kolera, lekeli hümma ve dizanteri gibi hastalıklarla savaşmak zorunda bulunmaktadır. Ayrıca iaşe durumu da hiç iyi değildir. Fakat bütün bu güçlükler ve tehlikelere rağmen Wiegand geçtiği çeşitli bölgelere karşı büyük bir ilgi göstermekte, buraları çok güzel tanımlamakta, fakat koskoca bir ordunun kaderinin kısmen bitmemiş, kısmen de tahrip edilmiş bir tek demiryoluna bağlı olmasının sakıncalarını da açığa vurmaktan kendini alamamaktadır. Birseba'da Wiegand'ın getirdiği kuv-

¹⁵ Karl Wulzinger (doğumu 1886), arkeolog-mimar. Karlsruhe Teknik Yüksek Okulu sanat tarihi profesörü (1919 dan başlayarak). Carl Watzinger için bk. not 1.

vetler ve araçlar cephenin çeşitli yerlerine dağıtılmış, bu suretle Wiegand geniş bir nefes almıştı. Oradan El Arış'e giden Wiegand Süveyş hareketini idare eden albay Kress von Kressenstein ile tanışmış, onunla birlikte develer üzerinde bütün cepheyi gezmek fırsatını elde etmiştir. Cepheden geri dönen Wiegand yarbay v.d. Goltz ile başta Kudüs olmak üzere Filistin'in başlıca şehirlerini ziyaret etmiş, arkadaşları Wulzinger ve Watzinger ise (Wiegand bazı mektuplarında bunlardan Wa ve Wu olarak bahsetmektedir) bazı örenleri ve eski anıtları incelemek ve onların plânlarını çıkarmak fırsatını elde etmişlerdir.

31 Ekim 1916 da Şam'a gelen Wiegand ertesi gün dördüncü ordu komutanı Cemal paşa tarafından özel evinde kabul edilmiştir. Wiegand paşayı şöyle tanımlamaktadır: "Küçük, fakat iyi yapılı bir bünyeye sahip olan paşa 45 yaşlarında görünmekte, koyu siyah bir sakal ve gür bıyıklara, koyu renkli ve yumuşak ifadeli güzel gözlere sahip bulunmaktadır. Tüm görünüşü sertlikten ziyade neşe ve sevimliliğe eğik gibi bir izlenim uyandırmakta, fakat kişiliğinin karakter sahibi ve çabuk karar verici bir niteliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır". Konuşma esnasında paşa oldukça büyük bir para sarfetmek suretiyle hayranı olduğu Sultan Selim'in Şam'daki camiini tamir ettirdiğini söylemiş, sonra birdenbire iyi bir uzman bulunduğu takdirde Suriye ve Filistin anıtlarını yüksek bir ücret karşılığında onun yönetimine verebileceğini ifade etmiş, bunun üzerine Wiegand'la birlikte orada hazır bulunan Alman konsolosu böyle bir iş için Wiegand'ın en münasip bir kişi olduğunu söylemiştir. Wiegand ise şu şekilde konuşur: "Ben asker olarak ekselansınızın emrindeyim. Harp süresince hiçbir ücret istemeksizin danışmanlık yapmağı memnurlukla kabul ederim". Bu cevap üzerine Cemal paşa doğrudan doğruya şahsına bağlı olmak üzere bir "Suriye Eski Eserleri Genel Müfettişliği" kuracağını ve başta Şam ve Halep olmak üzere Suriye ve Filistin'deki islâmî ve gayri islâmî eserlerin incelenip yayınlanmalarını istediğini bildirmiş, bu hususlar Wiegand tarafından prensip bakımından kabul edilmiştir. Fakat Wiegand işe başlamadan önce Wulzinger ve Watzinger'in adlarını zikretmeksizin, yardımcı uzmanlara ihtiyacı olduğunu, Petra, Ceraş, Amman, Kudüs ve başka önemli yerleri görmesinin gerektiğini ileri sürmüş, ancak bu gezilerden sonra Şam'daki Sultan Selim Camii'nin tâmiri işiyle meşgul olabileceğini ifade etmiştir. Bunlardan sonra söz Suriye ve Filistin'in genel durumuna intikal etmiş, Wiegand buralardaki memurların Anadolu'dakilere kıyasla çok daha canlı ve hareketli olduklarına, bunda paşanın büyük bir payı olması gerektiğine işaret ederek sözlerini şu cümle ile bitirmiştir: "Du reste on a partout, une peur bleue de Votre Excellence". Bu cümle paşanın hoşuna gitmiş olacak ki Wiegand'a sorar: "Et vous-avez vous aussi peur de moi?". "Oui Excellence, seulement j'ai une très bonne conscience".

Bu konuşmadan birkaç gün sonra Wiegand Cemal paşa'dan yapacağı gezilerde kendisi ve arkadaşlarına her hususta kolaylık gösterilmesi için idarî ve askerî makamlar için bir tavsiye mektubu almış, yanında mihmandar olarak vazife gören genç bir Türk subayından başka Wulzinger, Watzinger ve W. Bachmann¹⁶ olduğu

¹⁶ Walter Bachmann (doğumu 1883), arkeolog-mimar. Sachsen eski eserlerini korumakla görevli (1920 den başlayarak), Asur, Petra ve Ktesiphon kazıları mimarı.

halde o zamana kadar hiçbir yabancıнын sahip olmadığı imtiyaz ve kolaylıklarla Suriye ve Filistin'de dolaşmak ve bilimsel incelemelerde bulunmak fırsatını elde etmiştir¹⁷.

Wiegand'ın günlük defteri ve karısına yazdığı mektuplardan 1916/17 de Tur Sina cephesine kadar uzanan gezileri hakkında bilgi edinilmektedir. Wiegand ilk önce Necev çölünde, Kızıldenize uzanan büyük kervan yolu üzerindeki antik şehirleri ele almış, ondan sonra Kudüs'e geri dönerek, o zamana kadar kimsenin giremediği yerleri gezerek Herodes tapınağının altındaki dehlizler ve yollar sistemiyle meşgul olmuş, oradan Amman'a geçmiş, aynı zamanda çöldeki eski eserleri ve Arak-el-Emîr sarayını incelemiştir.

Amman'dan Hicaz demiryolundan faydalanmak suretiyle Maan'a ulaşan heyet orada meydana getirilen ve 6 atla 35 deve kapsayan büyük bir kervanla çölü aşarak bir zamanlar Nabatî'lerin başkenti olan ve kervan yollarının düğüm noktasında bulunduğu otürü hellenistik ve Roma imparatorluk dönemlerinde büyük bir gelişim geçirmiş olan Petra'ya vasil olmuştur. Wiegand bir vadi çöküntüsünde yer alan şehir, bilhassa şehrin kıralları ve ileri gelenleri için yapılmış yükseklikleri 40 m.ye ulaşan fasadlara sahip kaya mezarları karşısında duyduğu heyecanı güzel cümlelerle dile getirmekte, kayaların sarımtırak kırmızıdan koyu kan kırmızısına kadar değişen renk nüansları üzerinde durmakta, vadinin ortasından akan su ve onun etrafındaki zakkum çiçeklerinden şairane cümlelerle bahsetmektedir. Heyet El Hazne adını taşıyan anıtsal kaya mezarının üç büyük odasını ikametgâh olarak seçmiştir. Wiegand ve arkadaşları en çok şehir plânı üzerinde durmuşlar, bu arada o zamana kadar bilinmeyen yeni anıtlar keşfederek bunların rölelerini yapmışlardır.

Wiegand'ın kaya sarayında geçirdiği Noel gecesini ilginçtir. O gece Wiegand Petra kıralı Aretes gibi giyiniyor. Kırallık elbisesi bir bedevî meşlâhından, hermelin mantosu ise bir koyun postundan meydana geliyor. Asâ olarak ucunda bir defne çelengi bulunan kırmızı beyaz boyalı bir flâma değneği kullanılıyor. Başında kaya fasadlarının mazgal payeleri şeklinde kartondan kesilmiş bir serpuş bulunuyor. Serpuşun üst kısmını ise yuvarlak bir konserve kutusundan yapılmış pıriltılı bir diyadem süslüyor. Wiegand ayrıca yüzüne kuvvetli makyaj da yapmıştır. Heyet önde meşale taşıyan muhafızlar olduğu halde büyük salona giriyor. Üyeler mezar höcreleri önünde teker teker nutuklar çekiyorlar, bu arada herkes gülmekten halsiz düşüyor. Törenin sonunda Wiegand mimar Bachmann'a başkentini tekrar canlandırdığının armağanı olarak asâsını hediye ediyor.

Fakat heyet Petra'da iken uzun zamandan beri beklenen yağmur yağmağa başlıyor. Sular kayalıkların oyukları arasından şelâle şeklinde büyük bir şakırtı ile akmağa başlıyor. Dere kabarıyor ve bir ırmak halini alıyor. O zamana kadar susmuş olan çakallar ve sırtlanlar geceleyin ulumağa başlıyorlar. Yani kısacası her tarafı büyük bir gürültü kaplıyor. Wiegand'a göre çok gecikmiş olan bu yağmur

¹⁷ Bunlara dair: Wiegand tarafından 6 cilt halinde yayınlanan "*Wissenschaftliche Veröffentlichungen des deutsch-türkischen Denkmalschutzkommandos.-Palmyra*"ya dair yine Wiegand tarafından yayınlanan "*Palmyra*" (1932).

iki ay önce yağmış olsaydı step otlarla örtülür, birçok hayvan ve bu arada binlerce deve ölüp gitmezdi.

1917 yılının ilk günlerinde kervan Petra'dan ayrılarak, fırtınalı, yağmurlu ve gayet soğuk bir havada çöle aşarak ve develerinden birçoğunu kaybederek Maan'a ulaşmış, fakat orada odun bitmiş ve yer yer isyan etmeğe başlamış olan bedeviler demiryolunu tahrip etmiş olduklarından trenin kalkması için günlerce beklemek zorunluğunda kalmıştır. En sonunda Wiegand Şam'a ulaşmış ve orada bir zamanlar İspanya devletine ait olan bir saraya yerleşmiştir. Burada tekrar Cemal paşa ile ilişki kuran Wiegand camilerin tâmiri yanında antik binaların ve bu arada Emeviye Camii'nin üzerinde yapıldığı Roma tapınağının avlusuna geçit veren portallardan ikisini meydana çıkarmıştır.

Wiegand'ın 1917 ilkbaharında çöle yaptığı ikinci büyük ekspedisyona Palmyra'nın (Tadmür) araştırılmasını hedef almıştı. Wiegand 9 at, 16 katır, 8 araba, 9 arabacı, 8 piyade eri ve iki atlı jandarmadan meydana gelen büyük bir kervanla 230 km.lik çöl yolunu katettikten sonra Palmyra'ya varmıştı. Wiegand burasını ömründe gördüğü en anıtsal bir harabe olarak nitelendirmekte, görünümünün hiçbir yerde kesilmediğini, bakışların direkli caddeler, kemerli portallar, tiyatro, tapınak, saraylar ve kule mezarları arasından uzak ufuklara kadar uzandığını yazmakta, Petra'da kaya mezarlarından başka herşeyin yıkılmış olduğunu ve şehrin etrafını çeviren kayalıkların bakışları kestiğini, halbuki Palmyra'da ucu bucağı gelmeyen harabe alanının insanda sonsuzluk duygusu uyandırdığını beyan etmektedir. Wiegand ve arkadaşları burada ilk defa nekropolün plânını çıkarmışlar, kule mezarlarından en önemlilerini röleve etmişler, ayrıca Wiegand'ın keşfettiği Korint tapınağını incelemişlerdir. Bundan başka Wiegand çölde atlı geziler yapmış, bazı çöl saraylarını ve bir de Roma ordugâhını incelemek fırsatını bulmuştur.

Wiegand son olarak Beyrut, Trablus Şam'dan kıyı yolunu (Fransız gambotlarının zaman zaman bu yolu bombardıman etmelerine rağmen) izleyerek Lattakiye'ye ve oradan Samandağı'na ulaşmış, bir zamanlar Antakya'nın limanı olan Süveydiye'de (Seleukeia) Romalı'lardan kalma anıtsal tüneli gözden geçirmiş, oradan Antakya üzerinden Kalaat Siman'a varmıştır ki oradaki anıtsal manastır kendisi üzerinde büyük etkiler yapmıştır.

Bu gezi esnasında Wiegand kıyıların İngiliz ve Fransız harp gemileri tarafından abluka altına alındığından, demiryolunun ise ancak ordunun iase ve ikmalini sağladığından ötürü ülkenin her yerinde göze çarpan açlık ve sefalete de değinmekte, meselâ Byblos yöresinde hastalıktan ya da açlıktan ölmüş bir genç adamın yol üzerinde yatan ve kısmen vahşi hayvanlar tarafından parçalanmış olan cesedinden bahsetmekte, adamın ağzının açık, kollarının geriye atılmış ve yumruklarının sıkılmış olduğunu yazmakta, savaşa karşı bir protesto haykırışının bundan daha veciz bir surette ifadesine imkân olmadığını kaydetmektedir.

Fakat Wiegand bu çöl gezileriyle meşgul olduğu zamanlar Tur Sina cephesindeki durum değişiyor, İngilizler taarruza geçiyor, uçaklarının bombardımanları ise gündün güne kuvvetleniyordu. Fakat İngilizlerin Gazze'ye karşı yaptıkları saldırılar büyük kayıplarla geri püskürtülüyordu. Wiegand her zaman övdüğü Anadolu erlerinin bu sefer de yiğitçe çarpıştıklarını kaydediyordu. Hattâ cepheye yeni atanan İngiliz

generali Allenby Türklerden ancak dört misli daha kuvvetli olduğu zaman taarruza geçeceğini söylüyordu. 1917 yazında durumun vehamet kesbetmesi üzerine cepheye çok sayıda gönderilen Türk ve Alman takviye kıtaları ile bir “yıldırım ordusu” kuru-luyor, bu ordunun başına Alman generali v. Falkenhayn geçiriliyordu. Ülkeyi ve insanlarını hiç tanımayan ve bunları tanıyanlara da başvurmak lüzumunu duymayan Falkenhayn cephenin yarılmasını ve İngilizlerin Filistin’e girmelerini önliye-memiştir. Wiegand’ın yazdığına göre Cemal paşa hiddet ve kederinden dört gün hemen hemen hiçbir şey yememiş, Falkenhayn’ı “aventurier” ve “imbécile” gibi sözlerle anmağa başlamıştı. Kudüs’ün düşmesi üzerine durum büsbütün kötüleş-miştir. Falkenhayn’ın geri çağırılmasından sonra yerine geçen general Liman v. Sanders de bir şey yapamamış, fakat görevinden çekilirken orduların başına bir Türk komutanının getirilmesi tavsiyesinde bulunmuştu. Bu suretle Enver paşa tara-fından o zamana kadar savaş olayları ağırlık merkezinin dışında tutulmuş olan Mustafa Kemal paşa yıldırım ordularının başına geçmiş, ordunun düzenli bir şek-ilde geri çekilmesini ve Amanus’larda yeni bir cephe kurmasını sağlamıştır.

Cemal paşa’nın, Suriye savaşının kritik anlarında dahi eski eserlerin tâmir ve korunmasıyla meşgul olduğu, Alman heyetinin Halep ve Şam kalelerinde yaptığı işler ve ileri sürdüğü tamir projeleriyle yakından ilgilendiği anlaşılıyor. Fakat belki Falkenhayn ile çalışmak istemiyen, belki de gündün güne artan Arap isyanlarının kendisi Suriye’den çekildiği takdirde biraz yatışacağını uman, aynı za-manda İstanbul’daki arkadaşlarıyla bazı hususlarda arası açılan Cemal paşa 1917 sonlarında özel bir trenle Şam’dan ayrılmış, Halep’ten aynı trene Wiegand da bin-miş ve vagon içinde insanları dondurabilecek kadar soğuk olan Orta Anadolu’dan geçerek İstanbul’a vasil olmuşlardır.

Yolda Cemal paşa Wiegand’a Türkiye’nin harbe girişine dair şunları anlat-mıştı: “Eğer tarafsız kalsaydık durumumuz, Yunanistan’ınki gibi, dayanılmaz bir hal alırdı. Eğer itilâf devletleri tarafına geçseydik ve onlar galip gelselerdi kaderimiz yine değişmiyecekti, çünkü kısa bir süre sonra onlar bizi paylaşacaklardı. Onun için Almanya tarafını, yenilmek tehlikesini göze alarak, tutmak zorunluğunda kaldık. Belki Almanya ve müttefikleri harbi kazanırlar, böylece biz de İngilizler, Fran-sızlar ve Ruslar arasında paylaşılmak tehlikesini bir süre için atlattığımız oluruz.” Bundan sonra paşa “Goeben” (sonraları Yavuz) ve “Breslau” (sonralarıMidilli) savaş gemilerinin Türkiye’ye sığınmaları ve bunların Türk hükûmeti tarafından sözde satın alınması olayından bahsetmiştir. Gemilere mürettebat için hemen 900 tane fes göndermiş imiş. Bahriye nazırı (bakanı) olarak durumu güçtü, çünkü aynı günlerde İngiliz amirali Limpus ve maiyyetindeki deniz subayları Türkiye emrinde çalışıyorlardı. İngilizlerin sabotajda buldukları doğru değildir, fakat Limpus’un bazı tekliflerde bulunduğu bir gerçektir. Amiral birinci teklif olarak Boğaz’ların sadece görünüşte mayınlarla kapatılmasını, ikinci teklif olarak ta Goeben ve Breslau’dan Alman mürettebatının hemen uzaklaştırılmasını ileri sürmüştü, bunun üzerine Cemal paşa şu karşılığı vermişti: “Birkaç ticaret gemisinin havaya uçması belki faydalı olur; bu suretle Ruslar durumun zannettiklerinden daha ciddi oldu-ğunu anlamış olurlar. İkinci teklifinize gelince bana bir süre önce verdiğiniz bir raporda iki yıl geçmeden Türk mürettebatının modern bir savaş gemisini idare edemeyeceğini bildirmiştiniz. Bu yüzden mürettebatın değiştirilmesinin mümkün

olmadığını siz de takdir edersiniz". Bu cevap üzerine İngiliz heyeti izin istemiş ve Türkiye'den ayrılmıştır.

İstanbul'da Moda'ya yerleşen Wiegand, Bahriye Nazırlığı işlerini tekrar ele alan Cemal paşa ile ilişkilerini sürdürmüş, bu arada Rumeli ve Anadolu hisarlarının paşanın emrine verilmesi üzerine kurulan tâmir ve restorasyon komisyonuna girmiş, hisarların çok dikkatli bir surette onarılması ve bunların pitoresk karakterinin behemhahal korunması fikrini ileri sürmüştür. Bundan başka Wiegand o tarihlerde Sanat Okulu öğretmeni olan E. Mamboury ile Yerebatan yangını sonunda tümüyle açılmış bulunan Sultan Ahmet ile Ayasofya arasındaki Bizans saraylarının kalıntılarını incelemiş ve bu incelemeleri bir kitap halinde yayınlamıştır.

Wiegand'ın gözden geçirdiğimiz eserde yayınlanan son mektubu 22.5.1918 de karısına yazılmış olup orduda hasta bakıcı olarak çalışırken ölen Prenses Hohenlohe'nin Tarabya'da Alman sefaretî bahçesindeki mezarlıkta defin törenini anlatmakta, çeşitli teraslar halinde yükselen bu mezarlıkta birçok Alman er ve subay kabirlerinin yanında gözlerinin Moltke'nin, sefir baron v. Wangenheim'in, sefaret müsteşarı v. Leipzig'in ve üzerini Türk ordusunun altın yıldızlı bir defne çelengi süsleyen v.d. Goltz paşanın mezarlarına takıldığını yazmaktadır. "Bizim orada birçok defalar beraberce bulunduğumuz zamanlarda olduğu gibi mavi Boğaz sularının pırlıtısı ve hafif bir deniz rüzgârı çalılıklar ve çamlar arasından yukarıya aksediyordu. O kadar iyi tanıdığı kişilerin şimdi toprak altında yatmaları insanda garip bir duygu uyandırıyor".

Wiegand'ın harp sonunda Berlin'e geri dönerek oradaki faaliyeti "müzeler savaşı"nda oynadığı rol, Alman Arkeoloji Enstitüsünün başkanı olarak Nazilere karşı koyması ve ilerlemiş yaşına rağmen Bergama kazısını idare etmesi gibi olayları yukarıda adını zikrettiğimiz Watzinger'in kitabında bulmak mümkündür. Bahis konusu ettiğimiz kitap ise yalnız Wiegand'ın barış ve savaş zamanlarında Türkiye ve Suriye ahvali hakkında değil, fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun son çeyrek asrında cereyan eden olaylar hakkında da enteresan bilgiler vermektedir. Bazı mektuplarda bizler için pek hoş olmayan bazı pasajlar da bulunmaktadır. Fakat mektupların imparatorluğun temellerinden sarsılmağa başladığı bir zamana rastlandığı ve bunların bir zamanlar yayınlanacağı düşünülmezsizin kaleme alındığı gözönünde bulundurulacak olursa bu pasajları bir dereceye kadar mazur görmek gerekir. Bazı acı gerçekleri açığa vurmalarına rağmen bu mektuplar bitmez tükenmez bir enerji kaynağına sahip olan bir arkeologun Anadolu ve Suriye'deki çok cepheli faaliyeti hakkında canlı bir fikir vermekte, aynı zamanda okuyucuyu sürükleyen bir üslûpta yazılmış bulunmaktadır.

NEZİH FIRATLI, *İzmit Şehri ve Eski Eserleri Rehberi*, İstanbul, 1971, (Millî Eğitim Bakanlığı, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü yayınlarından Seri: I, Sayı: 25) Millî Eğitim Basımevi, 46 sayfa, XXIV levha, 1 plan, 6 lira.

İzmit şehri ve Eski Eserleri Rehberi, 1959 yılında basılan "İzmit Rehberi" nin yeniden gözden geçirilmiş şekli olduğu ön sözde açıklanmaktadır. Yine aynı ön-sözde; bir sanayi merkezi olarak süratle gelişen İzmit'e kısa ve doğru bilgi veren bir rehberin gerekli olduğundan ve bu rehberin hazırlanması sırasında yardımcı dokunanlardan söz edilmektedir.

Önsözdeki bu hususları gözden geçirecek olursak, 1959 tarihli rehber ile 1971 tarihli rehber arasındaki 12 yıllık İzmit'in Arkeolojik gelişiminin, 1967 yılında Kanlıbağ mevkiinde bulunan Mezar, 1968 yılında Akşam Kız Sanat Okulunun temel kazısında bulunan Antik Kuyu ve hangi tarihte bulunduğu bahsedilmeyen Kırkmeşe - Zeytinlik mevkiindeki Yer Altı Mezarından ibaret olarak gösterildiği, görülür. Sanayi merkezi olarak süratle gelişmekte olan İzmit'in 12 yıllık arkeolojik gelişimi herhalde bu kadar az olmamalıdır. 12 yıllık gelişimi iyice izlemeden bir iki örnekle bu zaman süresini geçiştirmeye çalışmak doğru değildir.

Yazarın yine bir sanayi merkezi olarak süratle gelişmekte olan İzmit için bu rehberi meydana getirdiğini ifade etmesi, bir an için kapağını unutup da ele alındığında içinde sanayi kuruluşlarının reklamları ile telefon numaralarının bulunabileceğini akla getirmektedir. Halbuki, İzmit Şehri ve Eski Eserleri ile ilgili olan bu rehberde sanayi ile ilgili hiç bir husus mevcut olmadığı gibi Tarihi ve Turistik yazılar vardır. Üstelik, şehrin sanayii yönünden süratle gelişimine karşılık verilen örnekler birkaç taneden fazla değildir. Bu da İzmit'in gelişmesindeki "sürat'i" kesmektedir. Kendisini sözleriyle gelişkiye düşüren yazar, arkeolojik gelişimi iyice takip etmediğini dolaylı olarak ifade etmektedir.

İzmit'in Tarihi ve Eski Eserleri ile ilgili bu rehberi bir yere bağlamak gerekirse, kanaatimce, sanayi merkezinin süratli gelişmesine değil, olsa olsa bünyesinde bulundurduğu Kültür yerlerine bağlamak doğru olacaktır.

Önsöz'de rehberde katkısı olanların neleri hazırladıkları verilmekte ve teşekkür edilmektedir. Arkeolog Mahmut Akok, Numizmat Nekriman Olcay'ın ilgili bölümleri, Numizmat İbrahim Artuk'un İslâmî Kitabeleri, Dr. Nuşin Asgari' nin provaları okumak ve bazı fotoğrafları çekmek suretiyle rehberde katkıda buldukları, ifade edilmektedir.

Sırasıyla rehberin sayfaları arasında bu yapılanları bir bir inceleyecek olursak, karışımıza ilginç bir durum çıkar. Kendisinden rehberin ilgili bölümlerini hazırladı diye bahsedilen Arkeolog M. Akok'un katkıda bulunduğu bölüm sayfa 32-42 arasındaki İzmit Müzesidir. Numizmat N. Olcay'ın hazırladığı bölüm ise, sayfa 42-46 arasındaki İzmit Sikkeleridir. Tüm İslâmî Kitabeleri inceleyen Numizmat İ. Artuk'un da rehberin sayfaları arasındaki yeri azımsanmıyacak kadardır. Bütün bu bölümlerin dışında,

İzmit'in Eski Eserleri -Osmanlı devrine kadar- ile İzmit'in Tarihçesi kalmaktadır. Bunlardan, İzmit'in Tarihçesi için isim vermediğine göre, kendi hazırlanmış şeklinde aklımıza bir düşünce gelebilir. 1959 tarihli İzmit Rehberi'nin önsözünde yazar, bu kez, "Tarih bölümü, esas itibariyle müteveffa Profesör E. Bosch'un 'İzmit Şehrinin Muhtasar Tarihi' isimli kitabına istinat eder", diye bahsetmektedir. Bu da açıkça gösteriyor ki, 1971 tarihli rehberin sayfa 1-10 arasındaki bu bölümü bir başkasının eseridir. Bunu önsözde yazmamak akla bazı düşünceleri getirmektedir. Belki, yazar tarafından şöyle denilebilir: "1959 tarihli rehberimde vardı. 1971, onun yeniden gözden geçirilmiş şeklidir. Bir daha bu sebeple vermeyi düşünmedim." Fakat tükendiğinden bahsettiği 1959 tarihli rehberini, eski eser dünyasına yeni girmiş birisi bulamazsa ne düşünür, bilir misiniz? Tarih bölümünün yazar tarafından hazırlandığını.

Üzerinde duracağımız son bölüm ise, sayfa 11-19 arasındaki İzmit'in eski eserleri -Osmanlı devrine kadar- dir. 1959 tarihli rehberde geçen İzmit'in eski eserlerine ilâve olarak, Antik Kuyu ve Nekropol sahasından Kanlıbağ Mezarı ile Kırkmeşe - Zeytinlik Yer Altı Mezarı verilmektedir. Bunun dışında 1959 tarihli rehberde paragraf aralarında bahsettiği Hamam kalıntısı ile Agora bu kez başlık durumundadır. Evvelki rehberde geçen Karadeniz Kanalı ile Üçtepeliler'den her nedense bu sefer bahsedilmemiştir.

Son bir iki buluntudan bahsetme şekli de, birer küçük haberden ileri gitmemektedir. Yine bu bölümde, eserlerin son durumları tetkik edilmemiş bunun yerine sıraları değiştirilerek verilmiştir. Halbuki, İzmit'in içinde şöyle bir dolaşılsa, örneğin; 1959 yılında bahsedilen Surların büyük bir kısmının yok olduğu rahatlıkla görülebilirdi. Bunu aynen 1971 yılında da vermek, elinde bu rehberle İzmit'i gezenlerin başlarını döndürmekten başka bir işe yaramaz.

Bütün bu hususlardan sonra, N. Fıratlı'nın rehberde koyduğu "YAZAN" kelimesinin ne kadar yersiz olduğu kendi kendine ortaya çıkmaktadır. Rehber, için; N. Fıratlı tarafından yapılmış bir "Derleme" dir, diyebiliriz.

MEHMET İ. TUNAY

Arkeolog, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Asistanı

TÜRK TARİH KURUMU GENEL KURUL TOPLANTISI

Türk Tarih Kurumu'nun 1972 yılı olağan Genel Kurulu 29 Nisan 1972 Cumartesi günü saat 10,15'de Ankara'da Kurum Merkezinde toplandı. Üyeler saat 9,30'da Atatürk'ün Anıt-kabirini ziyaret ederek bir çelenk koydular ve saygı duruşunda bulundular. Kurum Başkanı Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu şeref defterine şunları yazdı:

“Büyük Atatürk!

Biz, Türk Tarih Kurumu üyeleri manevî huzurunda saygı ve sevgilerimizi sunmaya geldik.”

Daha sonra devrim şehitlerinin mezarları ziyaret edilerek bir buket kondu.

Kurum merkezine dönen üyeler saat 10,15'de Genel Kurul toplantısına katıldılar.

Başkan çoğunluk bulunduğundan toplantıyı açtığını, üyelerimizden Bay Tahsin Öz'ün rahatsızlığı dolayısıyla bu toplantıya katılmadığını, Prof. Münir Aktepe'nin de izinli olarak memleket dışında bulunduğunu, böylece toplantıya 28 üyenin katıldığını bildirerek bu yıl aramızdan ayrılmış olan rahmetli Prof. Dr. Halil Demircioğlu'nun hatırası için üyeleri bir dakika saygı duruşuna çağırdı. Başkan kısa konuşmasında şunları söyledi:

“Arkadaşlar, Büyük Önderimizin eseri olan Kurumumuz 41 inci yılını idrak etmiş bulunuyor. Bunun gibi sizlere bildireceğim bir mutlu haberimiz daha var. Değerli üyemiz Sayın Arif Müfid Mansel'in 65 yaşını doldurması dolayısıyla kendisi için bir armağan kitabının yayınlanmasını kararlaştırmıştık. Memnuniyetle belirtmek isterim ki, arkadaşımızın bu armağan kitabı için gelen bilimsel makalelerin sayısı 80'i bulmuştur. Arkadaşımız Sayın Arif Müfid Mansel'e devamlı başarılar dilerim.

Arkadaşlar, hepinizi sevgilerimle saygılarımla selâmlamaktan bahtiyarlık duyuyorum.”

Başkanın bu konuşmasından sonra Genel Müdür Uluğ İğdemir söz alarak gündemin 4 üncü maddesi gereğince bu yıl diploması verilecek olan muhabir üyelerimizden Doçent Dr. Berrin Yurdadoğ'un yurt dışında bulunması dolayısıyla şimdi burada olmadığını, bu itibarla gündemin öteki maddelerine geçilebileceğini söyledi.

Gündemin 5 inci maddesine geçilerek Genel Kurul konuşmalarını idare etmek üzere yapılan açık oylamada Genel Kurul Başkanlığına Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel, İkinci Başkanlığa Bayan Fakihe Öymen, yazmanlıklara da Prof. Dr. Bahadır Alkım ve Prof. Dr. Şehabettin Tekindağ seçildiler.

Başkan Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel ve yazmanlar Başkanlık divanında yerlerini aldıktan sonra gündemdeki konuların konuşulmasına geçildi.

Genel Müdür Uluğ İğdemir Yönetim, Basımevi Yönetim ve Denetleme Kurullarının 1971 çalışma raporlarını okudu. Başkan raporlar hakkında söz isteyen olup olmadığını sordu. Söz isteyen olmadığından raporları oya koydu. Raporlar oybirliği ile kabul edilerek Yönetim, Basımevi Yönetim ve Denetleme Kurulları 1971 işlemlerinden dolayı akladılar.

Bu sırada geçen yıl muhabir üyeliğe seçilmiş olan Doçent Dr. Berrin Yurdadoğ'un geldiği anlaşıldığından salona alındılar. Berrin Yurdadoğ'un üyelik beratını Prof. Dr. Âfet İnan kendisine sundu ve kutladı.

Daha sonra gündemin yedinci maddesine geçilerek 1972 yılı bütçesini incelemek üzere bir yarkurulun seçimine geçildi. Yarkurula her koldan bir üyenin girmesi önerildiğinden yapılan açık oylamada Eskiçağ Kolundan Dr. Hâmit Koşay, Ortaçağ Kolundan Prof. Dr. Tahsin Yazıcı ve Yeniçağ Kolundan Bayan Fakihe Öymen Bütçe Yarkurulu'na oybirliği ile seçildiler.

Bundan sonra gündemin seçimlerle ilgili 8-12 nci maddelerine geçildi. Yönetim Kurulu için gizli oyla yapılan seçimde asıl üyeliklere Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal, Ord. Prof. Dr. Sedat Alp, Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu, Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykal, Prof. Dr. Tahsin Özgüç, Ord. Prof. Enver Ziya Karal, Prof. Dr. Cemal Tukin; yedek üyeliklere Prof. Dr. Âfet İnan, Prof. Dr. Afif Erzen ve Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan seçildiler. Denetleme Kurulu için açık oyla yapılan seçimi Bayan Fakihe Öymen, Prof. Dr. Şerafettin Turan ve Prof. Dr. Semavi Eyice kazandılar.

Haysiyet Divanının olduğu gibi muhafaza edilmesi, yedek üyeliklere Dr. Hâmit Koşay'la Prof. Tayyib Gökbilgin'in getirilmesi, Basımevi Yönetim Kurulu ile Kitaplık Komisyonunun olduğu gibi muhafaza edilmesi oybirliği ile kabul edildi.

Gündemin 13 üncü maddesine geçilerek Londra Üniversitesi Profesörlerinden Bernard Lewis oybirliği ile Şeref Üyeliğine seçildi. Vakit geçmiş olduğundan üye seçimlerine öğleden sonra saat 15'de devam edilmek üzere saat 12,30'da oturuma son verildi.

Genel Kurul saat 15'de ikinci başkan Bayan Fakihe Öymen'in Başkanlığında toplandı. Üye seçimlerine devam edilerek İstanbul Üniversitesi Eskiçağ Tarihi Profesörlerinden Dr. Adnan Pekman, Erzurum Atatürk Üniversitesi Yeniçağ Tarihi Doçenti Dr. Abdurrahman Çaycı, İstanbul Üniversitesi Yeniçağ Tarihi Doçenti Dr. Bekir Kütükoğlu, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Türk İktisat Tarihi Doçenti Halil Sahillioğlu, aynı fakültenin Türk İktisat Tarihi Profesörlerinden Dr. Lütfi Güçer ve İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Müdürü Kemal Çığ Türk Tarih Kurumu'nun muhabir üyeliklerine seçildiler.

Gündemin 14 üncü maddesine geçilerek Bütçe Komisyonundan gelen Kurumun 1972 yılı gelir ve gider bütçeleriyle, gerekçe ve Bütçe Yönetmeliği okundu. Bütçe üzerinde yapılan sorulara Genel Müdür gerekli açıklamaları yaptıktan sonra oya kondu ve 5.730.250 lira gelir, 5.728.100 lira gider olmak üzere 1972 bütçesi oybirliği ile onaylandı.

Daha sonra Yönetim Kurulu ile kollardan ve üyelerden gelen öneriler görüşülerek şunlara karar verildi:

a) Telif Hakları Yönetmeliğinin telif ve çeviri ücretlerine ait baremi bugünkü hayat şartlarına göre tatmin edici olmadığından Millî Eğitim Bakanlığının son defa kabul ettiği barem de göz önüne alınarak Yönetim Kurulunca hazırlanan yönet-

meliğin 13 üncü maddesini değiştiren tasarı okunarak iki küçük düzeltmeden sonra olduğu gibi onaylandı.

b) Türk Tarih Kurumu adına kongre ve benzeri toplantılara katılacak üyelerle yurt içinde ve yurt dışında bilimsel inceleme yapmak üzere Kurumdan ödenek alacak üyelerin uyması gereken kurallar hakkında geçen Genel Kurulun arzusuyla Yönetim Kurulunca hazırlanan tasarı okunarak olduğu gibi onaylandı ve bu tasarrının bir genelge ile üyelere bildirilmesi kabul edildi.

c) Şarkiyatçılar Birliğince kurulması düşünülen Türkoloji örgütü hakkında Macar bilginlerinden Dr. Hazai'den Kurum Genel Sekreterliğine gelen ve Yönetim Kurulunca Genel Kurul'a sunulan yazılar okundu: Genel Müdür bir açıklama yaparak Türk Dil Kurumuna da gelen bu önerilerin önümüzdeki Eylül'de Ankara'da toplanacak olan Birinci Türk Dili Kongresi münasebetiyle Ankara'ya gelecek Türkologlarla birlikte görüşülmesine karar verildiğini söyledi. Daha sonra söz alan Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan, böyle bir örgütün kurulması için kendisinin başkanlığında Bursa'da bir toplantı yapılacağını söyledi. Konu görüşülerek bu toplantılar sonunda varılacak karara göre hareket edilmesi için Yönetim Kurulu'na yetki verildi.

ç) Eskiçağ Kolundan gelen ve 23-30 Eylül 1973 tarihleri arasında Ankara ve İzmir'de toplanacak olan X. Klasik Arkeoloji Kongresi'nin Eskiçağ Kolunca organize edilmesine ve kongrenin ilk masrafları için Kurumca 70 bin liralık bir yardım yapılmasına dair bulunan yazı okundu: Artırımlardan kongreler dilimine eklenmek suretiyle 70 bin liralık yardımın yapılması ve kongrenin Eskiçağ Kolunca yürütülmesi uygun görüldü.

d) Eskiçağ Kolundan gelen ve 5-10 Temmuz 1972 tarihleri arasında Sofya'da toplanacak olan Uluslararası I. Trakoloji Kongresine üyelerimizden Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel, Prof. Dr. Afif Erzen ve Dr. Hâmit Koşay'ın katılmasına Kolca karar verildiğine dair olan yazılar okunarak onaylandı.

e) Eskiçağ Kolundan gelen ve 10-16 Eylül 1972 tarihleri arasında Oxford'da toplanacak olan Uluslararası VI. İran Arkeolojisi ve Sanatı Kongresine üyelerimizden Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal'ın katılmasına Kolca karar verildiğine dair olan yazı okunarak onaylandı.

f) Dr. Hâmit Koşay, Cumhuriyetin 50 nci yıldönümü dolayısıyla Kurumumuzun neler yapacağını sorması üzerine Genel Müdür söz alarak daha önce bu konuda bir program hazırlandığını, Atatürk Araştırma Merkezinin bu programı gerçekleştirme işini üzerine alarak bazı üyelere görev verildiğini açıkladı. Prof. Dr. Adnan Erzi Türkiye'de son elli yılda Türk ve Türkiye tarihi hakkında yayınlanan makalelerin eleştirmeli bir bibliyografyasını hazırlamakta olduğunu, şimdiye kadar 10 bin fişi bulunduğunu söyledi, kendisine teşekkür edildi ve ellinci yıldönümüne yetiştirilmesi istendi. Ellinci yıldönümü için hazırlanacak eserlerin zamanında bastırılması için Yönetim Kurulu'na yetki verildi.

g) Ord. Prof. Hikmet Bayur, Üye Seçim Yönetmeliği'nin bazı aksaklıkları bulunduğunu, bunu düzeltmek gerektiğini, Yönetim Kurulu'nun yeni bir tasarı hazırlayarak Genel Kurul'a getirmesini önerdi. Üye Seçim Yönetmeliği ile öteki yönetmeliklerin gözden geçirilerek günün şartlarına uygun hale getirilmesine ve sonbaharda Kol toplantılarının Ankara'da yapılmasına, bu münasebetle Genel Kurulun da olağanüstü toplanarak yönetmelikleri incelemesine oybirliği ile karar verildi.

TÜRK TARİH KURUMU YÖNETİM KURULU'NUN
1971 ÇALIŞMA YILI RAPORU

Genel Kurul'un Sayın Üyeleri,

Yönetim Kurulumuzun 1971 çalışma yılı raporunu yüce katınıza sunuyoruz :

BÜTÇE DURUMU

Kurumumuzun 1971 yılı gelir ve giderleri aşağıdaki tablolarda gösterilmiştir:

A. G E L İ R L E R

<i>Bölüm</i>	<i>Gelirlerin Çeşidi</i>	<i>Bütçeye Konan</i>		<i>Sağlanan</i>	
		<i>Lira</i>	<i>K.</i>	<i>Lira</i>	<i>K.</i>
I	Kurum Artırımından	725.000	—		
II	Atatürk vasiyeti geliri	3.850.000	—	3.923.042,64	
III	Üye ödentileri	250	—	290,—	
IV	Yayın gelirleri	165.000	—	198.588,45	
V	Basımevi geliri	775.000	—	799.068,19	
IV	Türlü gelirler	102.500	—	221.853,24	
	TOPLAM	<u>5.617.750</u>	<u>—</u>	<u>5.142.842,52</u>	

B. G İ D E R L E R

<i>Bölüm</i>	<i>Giderlerin Çeşidi</i>	<i>Bütçeye Konan</i>		<i>Harcanan</i>	
		<i>Lira</i>	<i>K.</i>	<i>Lira</i>	<i>K.</i>
I	Görevli giderleri	1.630.900	—	1.387.192,51	
II	İdarî giderler	275.000	—	327.337,10	
III	Bilimsel giderler	1.895.000	—	1.485.104,76	
IV	Yatırımlar ve yatırımla ilgili giderler	1.503.000	—	1.453.508,23	
V	Yayın zararları	300.001	—	331.780,05	
	TOPLAM	<u>5.603.901</u>	<u>—</u>	<u>4.984.922,65</u>	

Bu tablolarda görüldüğü üzere Kurumumuzun 1971 yılı gelirleri bütçe ile tasarlanan gelirlerden 474.907 lira 48 kuruş eksik görünmekte ise de, bu gerçek bir eksiklik değildir. Çünkü gelirlerimiz giderlerimize yettiğinden gelir bütçemizin I. Kurum artırımı bölümünden bir şey alınmamıştır. 725.000 lira olarak görünen bu bölümü düşersek, gerçek gelirlerimizin bütçeye konandan 250.092 lira 52 kuruş fazla olduğu anlaşılır.

Giderlerimiz ise bütçe ile tasarlanandan 618.978 lira 35 kuruş eksik olmuştur. Böylece 1971 sonunda 157.919 lira 87 kuruş artırılarak yedek akçelerimize katılmıştır.

YAYIN İŞLERİ

Bu yıl içinde şu eserlerin basımı bitmiş ve yayınlanmıştır:

- 1 - TAHSİN ÖZGÜÇ: *Demir Devrinde Kültepe ve Civarı* (Türkçe ve İngilizce).
- 2 - KUTLU EMRE: *Anadolu Kurşun Figürinleri ve Taş Kalıpları* (Türkçe ve İngilizce).
- 3 - ELİZABETH ALFÖLDİ: *Anamur Nekropolü* (Türkçe ve İngilizce).
- 4 - ÇAĞATAY ULUĞAY: *Harem II.*
- 5 - GORDON CHILDE: (Türkçeye çeviren, ŞEVKET AZİZ KANSU) *Doğunun Prehistoryası* (2. baskı).
- 6 - L. S. B. LEAKEY: (Türkçeye çeviren, GÜVEN ARSEBÜK) *İnsanın Ataları.*
- 7 - ADNAN ERZİ: *Belleten dizini I.*
- 8 - ŞEVKET AZİZ KANSU: *İnsanlığın Kaynakları ve İlk Medeniyetler I.* (2. baskı).
- 9 - ARIF MÜFİD MANSEL: *Ege ve Yunan Tarihi* (3. baskı).
- 10 - KÂZİM ÖZALP: *Millî Mücadele 1919 - 1922 I.*
- 11 - ÂFET İNAN: *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı* 1933.
- 12 - FARUK SÜMER - ALİ SEVİM: *İslâm Kaynaklarına göre Malazgirt Savaşı.*
- 13 - ALİ SEVİM: *Malazgirt Meydan Savaşı.*
- 14 - SEMAVİ EYİCE: *Malazgirt Savaşını Kaybeden IV. Romanos Diogenes.*
- 15 - *Belleten: 137 - 140.*
- 16 - *Belgeler: 9 - 12.*

Şu eserlerin basımı bitmek üzeredir:

- 1 - TAHSİN YAZICI: *Menakib-i Cemaleddin Savi.*
  - 2 - AŞKIDİL AKARCA: *Yunan Arkeolojisinin Ana Çizgileri.*
  - 3 - İSMAIL HAKKI UZUNÇARŞILI: *Mekke-i Mükerrerme Emirleri.*
- Bu yıl içinde şu eserlerin basımına başlanmıştır:
- 1 - ANTOINE GALLAND: *İstanbul'a ait Günlük Hatıralar. II.* cilt.
  - 2 - FEVZİYE ABDULLAH TANSEL: *Namık Kemal'in Hususî Mektupları. III.* cilt.
  - 3 - JALE İNAN: *Side'nin Roma Devri Heykeltraşlığı.*
  - 4 - SEDAT ALP: *Konya civarında Karahöyük'te bulunan Silindir ve Damga Mühürleri* (Türkçe kısmı).
  - 5 - *Arif Müfid Mansel Armağanı.*
  - 6 - AGÂH SIRRI LEVENT: *Türk Edebiyatı Tarihine Giriş.*
  - 7 - İSMAIL HAKKI UZUNÇARŞILI: *Osmanlı Tarihi I.* cilt (3. baskı).
  - 8 - ÖMER LÜTFİ BARKAN: *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defteri.*
  - 9 - B. N. ŞİMŞİR: *İngiliz Belgelerinde Atatürk.*
  - 10 - *Atatürk Konferansları IV.*
  - 11 - *Malazgirt Armağanı.*
  - 12 - ADNAN ERZİ: *Tahir'in Selçuknâmesinde Alp Arslan ve Malazgirt.*
  - 13 - ADNAN ERZİ: *Belleten Dizini II.*

Bunlardan başka Malazgirt Zaferinin 900 üncü yıldönümü dolayısıyla Kurumumuzda hazırlanan sergiyi tanıtan küçük bir broşürün baskısı bitmek üzeredir.

Ayrıca Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Eti Dili Doçenti Dr. Hayri Ertem'in "Boğazköy Metinlerine göre Hititler Devri Anadolusunun

Florasi” adlı eseri Kurum yayınları arasında basılmak üzere satın alındığı gibi, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Cihan Savaşının en önemli kaynaklarından biri olan Eski Maliye Nazırı Cavit Bey’in 24 defterden ibaret anıları da satın alınmış bulunmaktadır.

Kurumumuz yayınları arasında basılması için yıllarca önce baskı programımıza girmiş olan Matrakçı Nasuh’un “Beyan-i Menazil-i Sefer-i Irakeyn” adlı minyatürlü ünlü eseri ile aynı yazarın Topkapı Sarayı Kitaplığında bulunan minyatürlü iki eserinin renkli filimleri yaptırılmıştır. İyi cins kuşe kâğıt tedarik edilir edilmez bunların da baskısına başlanacaktır.

ULUSLARARASI KONGRELER VE SERGİLER

Genel Kurul’un 14 Nisan 1971’de verdiği kararlara göre bu yıl Uluslararası üç kongre ve konferansa katılmış bulunuyoruz:

22 - 28 Ağustos 1971’de Macaristan’da Szeged şehrinde toplanan Uluslararası Altaistik Daimî Konferansına üyelerimizden Dr. Hâmit Koşay’la Prof. Tayyib Gökbilgin katılmışlardır. Konferansa Dr. Hâmit Koşay “Türk Dili ile ilgili Prehistorik İzler” konusunda, Prof. Tayyib Gökbilgin “Sultan II. Beyazıt’ın 1499’da Lepanto seferinde yaptığı türlü masraflar üzerine fikir veren orijinal belgenin tahlili” konusunda birer bildiri sunmuşlar, ayrıca başka bildiriler münasebetiyle konuları aydınlatan müdahalelerle çalışmalara katılmışlardır. Bu toplantı vesilesiyle üyelerimizden Prof. Tayyib Gökbilgin’e 25 Ağustos günü Üniversite binasında ünlü Körösi Csoma Bilim Kurumunun Şeref Üyeliği tevcih olunarak beratı verilmiştir.

9 - 15 Eylül 1971’de Belgrad’da toplanan Uluslararası VIII. Prehistuvar ve Protohistuvar Kongresine üyelerimizden Dr. Hâmit Koşay katılmış ve “Keban’da su altında kalacak olan Pulur-Sakyol kazılarında dört mevsimde alınan sonuçlar” konusunda projeksiyonlu bir bildiri sunmuştur.

6 - 12 Eylül 1971’de Bükreş’te toplanan Uluslararası XIV. Bizans Araştırmaları Kongresine üyelerimizden Prof. Tayyib Gökbilgin katılmıştır. Arkadaşımız çeşitli seksiyonlara sunulan bildiriler dolayısıyla söz alarak konuları aydınlatan önemli müdahalelerde bulunmak suretiyle kongre çalışmalarına katkıda bulunmuştur.

BİLİMSEL ARAŞTIRMALARA YARDIM

Üyelerimizden Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver’in Viyana Arşiv ve Kitaplıklarında yaptığı bilimsel araştırmaların giderleri Genel Kurulumuzun geçen yıl verdiği karar gereğince Kurumumuzca ödenmiştir.

KONFERANSLAR

Atatürk Yıllık Konferanslarının X. dizisi bu yıl 17 Aralık 1971’de başlamak ve 23 Haziran 1972’de bitmek üzere 15 konferansla düzenlenmiştir. Konferansların listesini aşağıda sunuyoruz:

17 ARALIK 1971 CUMA: Amiral Afif Büyüktuğrul: *Deniz Olaylarının Kuruluş Savaşı Üzerindeki Etkisi.*

31 ARALIK 1971 CUMA: Rauf İnan: *Atatürk’ün Devraldığı Eğitim.*

- 14 OCAK 1971 CUMA: Prof. Dr. Zeynep Korkmaz: *Selçuklu Türkçesinin Genel Yapısı*.
- 18 ŞUBAT 1972 CUMA: Prof. Dr. Şehabettin Tekindağ: *Türklerde Denizcilik Geleneği*.
- 3 MART 1972 CUMA: Y. Mimar Yılmaz Önge: *Selçuklular ve Beyliklerde Ahşap Tavanlar*.
- 17 MART 1972 CUMA: Doç. Dr. Yaşar Yücel: *Anadolu ve Yakın Doğu üzerinde 1393 - 1394 Timur Tehlikesi*.
- 24 MART 1972 CUMA: Prof. Tayyib Gökbilgin: *Türk İdaresinde Budin*.
- 31 MART 1972 CUMA: Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver: *Osmanlı Türklerinde Müsbet İlimler ve Muvakkithaneler Tarihi Üzerine*.
- 14 NİSAN 1972 CUMA: Prof. Dr. Nimet Özgüç: *Acem Höyük Mühür Baskıları*.
- 28 NİSAN 1972 CUMA: Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel: *Perge'de Tapınak Araştırmaları*.
- 12 MAYIS 1972 CUMA: Doç. Dr. Nejat Göyünç: *XIX. Yüzyılda Tahrandaki Temsilcilerimiz ve Bunların Türk-İran İlişkilerine Etkileri*.
- 26 MAYIS 1972 CUMA: Uğur Derman: *İstanbul'da ve Anadolu'da Eski Menzıl Yolları Dinlenme Yerleri*.
- 9 HAZİRAN 1972 CUMA: Prof. Dr. Ali Sevim: *Diyarbakır Bölgesinin Büyük Selçuklu İmparatorluğuna Katılması*.
- 16 HAZİRAN 1972 CUMA: Doç. Dr. Nejat Kaymaz: *Selçuklu Devri Türkiyesinin Ekonomik-Malî Durumuna Genel bir Bakış*.
- 23 HAZİRAN 1972 CUMA: Emek. Dz. Albayı Saim Besbelli: *Atatürk ve Türk Denizciliği*.

Bunlardan başka 16 Nisan 1971'de Macar bilginlerinden Doçent Dr. Kaldy-Nagy Kurumumuzun davetlisi olarak Ankara'ya gelmiş ve "Türk Macar Tarihi İlişkileri" konusunda bir konferans vermiş olduğu gibi, 12 Mayıs 1971'de Almanya'nın Freiburg Üniversitesi Modern Tarih Profesörü Dr. Andreas Hillgruber "Birinci ve İkinci Dünya Savaşında Almanların Savaş Hedefleri" konusunda, 14 Eylül 1971'de Dışişleri Bakanlığının davetlisi olarak Ankara'ya gelen Mısır Arab Cumhuriyeti Bilginlerinden Dr. Mahmut Nahas "Aslında Türk Sanatı olan Minyatür" konusunda birer konferans vermişlerdir.

TÜRK TARİH KURUMU'NUN KIRKINCI YILI

Kurumumuzun 40 ıncı kuruluş yıldönümünü 15 Nisan 1971 Perşembe günü zengin bir programla kutladık. Bu törene ve Televizyonda Kurumumuz için hazırlanan özel programa ait ayrıntılı bilgi 138 sayılı Belleten'in Haberler bölümünde verilmiştir.

MALAZGİRT ZAFERİNİN 900 ÜNCÜ YILDÖNÜMÜ ÇALIŞMALARI

26 Ağustos 1971'de 900 üncü yıldönümü kutlanan 1071 Malazgirt Meydan Savaşı dolayısıyla Kurumumuz, evvelce hazırlanan plan ve program içinde aldığı görevi yerine getirmiştir.

26 Ağustos'ta Malazgirt'te düzenlenen törenlere Asbaşkanımız Prof. Dr. Âfet İnan'ın Başkanlığında üyelerimizden Prof. Dr. Semavi Eyice, Prof. Dr. Tahsin Yazıcı, Prof. Dr. Fikret Işıltan, ile muhabir üyelerimizden Prof. Dr. Ali Sevim, Doçent Dr. Nejat Kaymaz ve Doçent Dr. Yaşar Yücel'den kurulu 7 kişilik bir heyetle katıldık. Heyet Başkanı Prof. Dr. Âfet İnan Kurumumuza verdiği raporda, uçakla Van'a giden Heyetimizin 26 Ağustos sabahı Malazgirt'e hareket ederek aynı gün Malazgirt'teki Atatürk Anıtına bir çelenk koyduklarını, ondan sonra zengin töreni izlediklerini, törenden sonra Van'a dönen Heyet üyelerinin Ahlat'taki Selçuklu yapılarını, Alp Arslan'ın Malazgirt Meydan Savaşını yapmak üzere izlediği Tatvan-Ahlat-Malazgirt arasındaki tarihsel yolu, Van Gölü bölgesindeki tarihi eserleri, Van Kalesini, Akdamar adasını incelediklerini, Türk Tarih Kurumu'nun Çavuştepe'deki kazı yerini ve Urartu kitabelerini gördüklerini, bir üyemizin de Diyarbakır'a giderek bilimsel araştırmalar yaptığını bildirmiştir.

26 Ağustos'ta Kurum Merkezinde Kurumumuzun Selçuklu Tarihine dair bugüne kadar yaptığı yayınlarla Selçuklu Uygarlığını canlandıran estampaj, belge, resim ve haritalardan mürekkep bir sergi açıldığı gibi, 13 Eylül'de Devlet Güzel Sanatlar Galerisinde Millî Kütüphane ile birlikte "Selçuklu Tarihi, Alp Arslan ve Malazgirt kitap sergisi" düzenlenmiş, aynı gün sergi Kültür Bakanı tarafından açılmıştır.

Kurumumuzun bu münasebetle düzenlediği başka bir çalışma, Selçuklu Semineri olmuştur. 12 - 14 Ekim 1971 tarihleri arasında Kurumumuz konferans salonunda uygulanan bu seminere seçkin bilim adamlarımız tarafından 21 bildiri sunulmuştur. Kitap halinde basılmakta olan bu bildiriler şunlardır:

12 Ekim 1971 Salı saat: 9.30, öğleden sonra saat: 14.00

1 - PROF. DR. ÂFET İNAN: *Gevher Nesibe Şifaiyesi*.

2 - ORD. PROF. DR. SÜHEYL ÜNVER: *Anadolu Selçuklularında Sağlık Hizmetleri*.

3 - ORD. PROF. DR. KÂZİM İSMAIL GÜRKAN: *Selçuklu Hastaneleri*.

4 - DR. ING. ARSLAN TERZİOĞLU: *Selçuklu Hastaneleri ve Avrupa Kültürüne Tesirleri*.

5 - EMEL ESİN: *Uygur Viharında Hakanlı Muyonlığına ve Selçuklu Han ile Medresesine Gelişme*.

6 - PROF. DR. DOĞAN KUBAN: *Selçuk Sanatı Kavramı*.

7 - DOÇ. DR. ŞERARE YETKİN: *Alara Han'da Hamamlı Köşk*.

13 Ekim 1971 Çarşamba saat: 9.30, öğleden sonra saat: 14.00

8 - ORD. PROF. SUUT KEMAL YETKİN: *Selçuklularda Resim San'atı*.

9 - DOÇ. DR. SEMRA ÖGEL: *Ortaçağ San'atı Çerçevesinde Anadolu Selçuklu Sanatı*.

10 - DOÇ. DR. GÖNÜL ÖNEY: *Selçuklu Sanatında Çiftbaşlı Kartal*.

11 - DOÇ. DR. OLUŞ ARIK: *Başlangıç Devri Anadolu-Türk Mimari Tezminatının Karakteri*.

12 - DOÇ. DR. ABDULLAH KURAN: *Ahşap Direkli Anadolu Selçuklu Mimarisi*.

13 - ASST. PROF. DR. ÖMÜR BAKIRER: *Selçuklularda Tuğla İşçiliği*.

14 - MAHMUT AKOK: *Anadolu Selçuklu Mimarisinde Geleceğin Türk San'atına Kaynak Olan Varlıklar*.

14 Ekim 1971 Perşembe saat: 9.30, öğleden sonra saat: 14.00

- 15 - PROF. DR. ŞEHABETTİN TEKİNDAĞ: *Selçuklu Devrinde Bir Kültür Merkezi olarak Konya.*
- 16 - PROF. DR. ALİ SEVİM: *Malazgirt Meydan Savaşı ve Sonuçları.*
- 17 - FERİDUN DIRİMTEKİN: *Selçukluların Anadolu'da Yerleşmelerini ve Gelişmelerini Sağlayan İki Zafer : 1) Malazgirt, 2) Düzbel.*
- 18 - DOÇ. DR. NEJAT KAYMAZ: *Malazgirt Savaşından Sonra Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesine Dair.*
- 19 - İBRAHİM ARTUK: *II. Keyhüsrev'in Üç Oğlu Adına Kesilen Sikkeler.*
- 20 - CEVRIYE ARTUK: *III. Keyhüsrev ve Sahte Selçuklu Sultanı Cimri Adına Kesilen Sikkeler.*
- 21 - PROF. DR. HASİBE MAZIOĞLU: *Anadolu Selçukluları Devrinde Türkçe Yazan Şairler.*

Malazgirt Savaşının 900 üncü yıldönümü münasebetiyle Kurum yayınları arasında açılan XIX. seri ile "Halk için Tarih Yayınları" adı altında açılan XX. seride Malazgirt hakkında şu eserler yayınlanmıştır:

- 1 - PROF. DR. FARUK SÜMER ve PROF. DR. ALİ SEVİM: *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı.*
- 2 - PROF. DR. ALİ SEVİM: *Malazgirt Meydan Savaşı.*
- 3 - PROF. DR. SEMAVİ EYİCE: *Malazgirt Savaşını Kaybeden Romanos Diogenes.*
- Bunlardan başka bu konuda 4 kitabın baskısı devam etmektedir.

KAYBETTİĞİMİZ ÜYELER

Değerli üyelerimizden Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Eskiçağ Tarihi Kürsüsü Profesörü Dr. Halil Demircioğlu'nu 23 Şubat 1972'de kaybetmiş bulunuyoruz. Aziz hatırası önünde saygı ile eğiliriz.

YENİ ÜYELERİMİZ

Genel Kurulumuzun geçen yılki 14 Nisan 1971 tarihli toplantısında Macar asıllı olup Amerika'nın Princeton Üniversitesinde emeritus profesör olarak çalışan Dr. Andreas Alföldi Türk Tarihiyle tarih bilimine yaptığı büyük hizmetlerinden dolayı Kurumumuzun Şeref Üyeliğine, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanecilik bölümü doçentlerinden Dr. Berrin Yurdadoğ kütüphanecilik alanındaki çalışmalarından dolayı Kurumumuzun Muhabir Üyeliğine seçilmişlerdir.

GEÇEN YIL SEÇİLEN ÜYELERİMİZİN GENEL KURULA TAKDİM TÖRENİ

14 Nisan 1971'de toplanan Genel Kurulumuza 1970 Genel Kurulunda asli, şeref ve muhabir üyeliklere seçilen arkadaşlarımızdan Ankara'da bulunanlarla İstanbul'dan gelecek bu toplantıya katılanlar bilimsel bir törenle Genel Kurul'a takdim edilmişlerdir.

Eskiçağ Kolundan seçilen Prof. Dr. Nimet Özgüç'ü, mazereti dolayısıyla bu toplantıya katılmayan Prof. Dr. Bahadır Alkım adına Ord. Prof. Dr. Sedat Alp,

Ortaçağ Kolundan seçilen Prof. Dr. Fikret Işıltan'ı Prof. Dr. Adnan Erzi, Prof. Dr. Şehabettin Tekindağ'ı Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver, Prof. Dr. Tahsin Yazıcı'yı Prof. Dr. Şerafettin Turan birer konuşma ile Genel Kurul'a takdim etmişler, bu arkadaşlarımız da kısa birer bilimsel bildiri okumuşlardır.

Bundan sonra aslı üyelerimizin ve aynı yıl şeref üyeliğine seçilen Prof. Dr. Lazslo Rasony, Muhabir üyeliklere seçilen Prof. Dr. Jale İnan, Prof. Dr. Seniha Tunakan, Prof. Dr. Ali Sevim, Prof. Dr. Cengiz Orhonlu, Doçent Dr. Muzaffer Arıkan, Doçent Dr. Nejat Göyünç, Doçent Dr. Nejat Kaymaz ve Doçent Dr. Yaşar Yücel'in üyelik beratları üyelerimizden Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı ve Ord. Prof. Hikmet Bayur tarafından kendilerine sunulmuştur.

Şeref Üyeliğine seçilen California Üniversitesi Profesörlerinden Dr. Wolfram Eberhard, Macar Bilimler Akademisi üyelerinden Prof. Dr. Gyula Moravcsik, muhabir üyeliğe seçilen New York Üniversitesi Profesörlerinden Dr. Kenan Erim'in üyelik beratları kendilerine gönderilmiş, bunlardan Prof. Moravcsik'in beratı hastalığı dolayısıyla evinden çıkamadığı için Budapeşte Büyükelçimiz İsmail Sosyal tarafından kendisine sunulmuştur.

AJANS-TÜRK ALEYHİNE AÇILAN DAVALAR VE AJANS-TÜRK'ÜN AÇTIĞI DAVALARDAN KAZANDIKLARIMIZ

İki yıldanberi Kurumumuz aleyhine devamlı yayınlar yapmakta olan Ajans-Türk Dergisi aleyhine biri hukuk, öteki ceza olmak üzere iki dava açmış, hukuk davasında Dergiden 500.000 lira manevî tazminat istemiş bulunuyoruz.

Ajans-Türk'ün devamlı yayınları hakkında Dünya ve Son Havadis Gazetelerine birer özel mektup yazmak suretiyle açıklama yapan Genel Müdürümüzün bu mektupları gazetelere yayımlandığından Ajans-Türk Dergisiyle, bu derginin yazarlığını yapan Mazhar Leventoğlu ve kendilerine hakaret edildiği nedeni ile Prof. Mehmet Köymen'le Prof. Bahattin Ögel hem Kurum, hem Genel Müdürümüz aleyhine Hukuk davası açmışlar ve herbiri ellişer bin lira manevî tazminat istemişlerdir. Aleyhimize açılan beş davaya karşılık biz de mukabil dava açmış bulunmaktayız. Bu davalardan Ajans-Türk tarafından açılan tazminat davasıyla mukabil davamızı mahkeme reddetmiş, Ajans-Türk bunu Yargıtay'a götürmüştür. Yargıtay Ajans-Türk'ün davasının reddine dair kısmı onaylamış, haksız fiilin bir den fazla oluşu nedeni ile Kurumumuzun mukabil davasının kabulü gerektiğini belirterek kararı lehimize bozmuştur.

Beş davadan ikincisi olan ve Prof. Mehmet Köymen tarafından açılan davayı da mahkeme reddetmiş, ancak Köymen'in yayınlarında Kurumumuza hakaret edildiği kanısıyla davacı Köymen'i 5000 lira tazminata mahkûm etmiştir. Karar Yargıtayca da onaylanmıştır.

Davalardan geri kalan üçü henüz sonuçlanmamıştır.

Ajans-Türk ayrıca Basımevimiz aleyhine Basımevinin Ticaret Odasındaki kaydının silinmesi için hukuk mahkemesine, telefon rehberi ihalesinin kaldırılması için PTT aleyhine Danıştay'a olmak üzere iki dava açmış, her iki dava da mahkemelerce reddedilmiştir.

ATATÜRK VE YENİ TÜRKİYE ARAŞTIRMA MERKEZİ'NİN 1971 ÇALIŞMALARI

1 - 1971 yılı içinde çıkan ve eski yıllardan saptanan konu ile ilgili 150 kitabın listesi, satın alınmak üzere, Kütüphaneye bildirilmiştir.

2 - Cumhuriyet gazetesinin 1929 - 1970 yıllarının taranması devam etmektedir. Ayrıca Vakit gazetesinin 1918 - 1928 yılları da taratılarak gerekli haber ve makaleler fişlenmiştir. Kartlara geçirilen fiş sayısına, 14.398 yeni fiş eklenerek 25.625'e çıkarılmıştır. (Henüz kartlara geçirilmeyen fiş sayısı bunun dışındadır ve 12.500 kadardır.)

Fişler, şimdilik süreli yayın adları altında makale (yazar adına göre alfabetik) ve haber (kronolojik) olarak sıralanmaktadır. (İleride, konulara göre bir sıralama da yapılacaktır. Ayrıca çeşitli dergiler de sürekli olarak taranmaktadır.)

3 - Gazete kupürlerinin sayısına, 13.352 yenisi eklenerek 24.543'e çıkarılmıştır. Bunlar, konu sayısı verilerek, dosyalarına yerleştirilmektedir. Ayrıca, tefrika sayısına, 165 yenisi eklenerek 300'e çıkmıştır. Bunların da fişleri hazırlanmıştır.

4 - 10 Kasım v.b. günlere ait gazete sayıları da derlenmektedir. Bugüne değin 475 özel sayı sağlanmıştır.

5 - Kupürleri sınıflandırma sistemi geçen yıl içinde 8 ana konu ve 800 tali konu olarak saptanmıştır. Ancak dosya sayısı, konuların dallanmasıyla, artmaktadır. Sınıflandırma çizelgesi, sürekli olarak yeni konu sayıları eklenebilecek bir olanağa sahiptir; bu çizelgede Romen sayıları (I - X), harfler (A - Z), sayılar (1 - 9.999) olarak kullanılmaktadır. Konuları arayabilme kolaylığını sağlayacak bir dizin de hazırlanmaktadır.

KİTAPLIK ÇALIŞMALARI

Kitaplığımızda 1971 yılı içinde yapılan işleri şöyle özetleyebiliriz:

Aksesyon: Bu yıl içinde 707'si satınalma 1298'i hediye ve değişim yolu ile kitaplığımıza 2005 kitap gelmiş ve kayıtlara geçirilmiştir.

Ayrıca 273'ü satınalma, 1305'i armağan ve değişim yolu ile toplam olarak 1378 süreli yayından başka 1382'si satınalma 752'si değişim ve armağan yolu ile 2134 günlük gazete gelmiş ve gerekli kayıt ve tanzim işleri yapılmıştır.

Bu arada satın aldığımız 113 yazmanın 41 cildi kaydolmuş, 1 fotokopi ve 1 harita için de gerekli işlem bitirilmiştir.

Kataloglama: 1420 ciltlik 1115 kitap ve makale fişlenmiş ve yerlerine konmuştur.

Yazar kartoteksinin yenilenmesi işlemine devam edilmiş ve bu yıl 2 kutu yenilenmiştir.

Kurum kitaplığına hediye edilmiş olan Ş. Günaltay, T. Bıyıklıoğlu, E. F. Tugay ve A. G. Pekel koleksiyonlarının kayda geçmemiş fazla kitaplarının fişlenmesine devam edilmiş ve ayrı bir kartoteks meydana getirilmiştir.

Yeniden düzenlemekte olduğumuz konu kataloğunun Sanat Tarihi bölümünün bir kısmı fişlenmiş ve yerlerine takılmıştır.

Kitap deposu: 1971 yılı sonunda kitap varlığımız 58.709'a, periyodiklerimiz 57.922'ye ulaşmıştır.

Cilt işi : 1971 yılı içinde 63'ü periyodik ve 254'ü kitap olmak üzere toplam olarak 317 eser ciltlenmiştir.

İare : Bu yıl tuttuğumuz kayıtlara göre 430 kitap dışarı verilmiş ve ayda ortalama 1366 eser okuyucu salonunda okutulmuştur.

Yazılı ve sözlü olarak gelen çok sayıdaki sorular cevaplandırılmıştır.

Değişim : Dış memleketlerle yapmakta olduğumuz yayın değişimi 266 ilmi kurum ve ilim adamı ile devam etmektedir.

Bedelsiz yayın dağıtımı : Bu yıl çıkan Kurum yayınları Türkiye içinde (üyelerimiz hariç) 92 şahıs, kurum, müze ve kitaplığa bedelsiz dağıtılmıştır.

Kitap yardımı : Yardım isteyen kitaplıklardan gelen kitap istekleri, müracaat eden kitaplıkların durumuna göre cevaplandırılmağa çalışılmış ve 28 kitaplığa Atatürk serisi içindeki yayınlarımızla depomuzda mevcut kayda geçmemiş fazla eserler ve ayrıbasımlar gönderilmiştir.

Kitaplık Komisyonu : İhtiyaç duydukça toplanan komisyonumuz kitaplıkla ilgili çeşitli işleri görüşmüştür.

Sergi çalışmaları : Bu yıl yurt çapında kutlanan Malazgirt Zaferi'nin 900. yıldönümü münasebetiyle Kurumumuzca hazırlanan programa göre şu sergiler hazırlanmıştır:

a) "Malazgirt ve Anadolu'da Selçuklu Uygarlığı" adlı sergi Kurumumuzun giriş holünde 26 Ağustos 1971 tarihinde açılmış ve iki ay süreyle halk, öğretmen ve öğrenciler tarafından dikkatle gezilerek ilgi görmüştür. Bu serginin düzenlenmesinde yakın ilgi ve yardımlarını gördüğümüz Sayın Prof. Dr. Faruk Sümer'e burada şükranlarımızı sunmayı borç biliriz.

b) Malazgirt'te Millî Eğitim Bakanlığınca hazırlanan kitap sergisine Malazgirt ve Selçuklu Tarihi yayınlarımızla katıldık.

c) Millî Kütüphane ile müştereken "Selçuklu Tarihi, Alp Arslan ve Malazgirt" adlı sergimiz M. E. B. Güzel Sanatlar Galerisinde 13 Eylül 1971 tarihinden itibaren on gün süre ile açık tutulmuştur. Bu sergide Kurumumuz kitaplığında mevcut konu ile ilgili özellikle yabancı dildeki eserler sergilenmiştir.

UNESCO TÜRKİYE MİLLÎ KOMİSYONUNDAKİ ÇALIŞMALARIMIZ

UNESCO Türkiye Millî Komisyonu Genel Kurulunda Türk Tarih Kurumunu temsil eden Asbaşkanımız Prof. Dr. Âfet İnan, Millî Komisyonun Yönetim Kuruluna yeniden seçilmiştir. Bu Komisyonun üyesi olarak kendisi her aylık toplantılara muntazaman katılmaktadır. Eski Eserler ve Müzecilik bölümünün yürütücülük görevi dolayısıyla UNESCO Genel Merkezince hazırlanan Eski Eserlerin Koruma ve onarımı için karar altına alınmış ve yapılmakta olan Konvansiyonlar üzerinde mütchassislarımızın fikirlerini UNESCO Millî Komisyonunun çalışmalarına esas olmak üzere vermektedir. Bu arada Aralık 1971'de Zonguldak ve Karabük'te düzenlenen UNESCO haftasına katılarak Türk Kadın Hakları üzerinde konuşmalar yaptığı gibi, UNESCO konusu üzerindeki açık oturuma da katılmıştır.

ÇEŞİTLİ ÇALIŞMALAR

Uluslararası kitap yılı münasebetiyle 22 Ocak - 6 Şubat 1972 tarihleri arasında Hindistan'ın Yeni Delhi şehrinde açılacak "Dünya Kitap Fuarı"na katılmamız Millî Eğitim Bakanlığınca istenmiş olduğundan yabancı dilde basılmış kitaplarla orijinal metinleri kapsayan eserlerimizi bu Fuara göndermiş bulunuyoruz. Bu münabetle 1 Nisan - 1 Mayıs 1972 tarihleri arasında Kurumumuz Merkezinde Kurum yayınları sergilenecek ve % 50 indirimle kitap satışı yapılacaktır.

KAZILAR

Eskiçağ Kolunca verilen kararlara uyularak bu yıl da Alacahöyük, Perge, Kültepe, Altıntepe, Konya Karahöyüğü, Bayraklı, İslahiye, Van-Çavuştepe'de kazılar yapılmış ve üyelerimizden Prof. Dr. Nimet Özgüç'ün başkanlığındaki heyet tarafından Acemhöyük'de evvelce başlanan kazıya Kurumumuz adına devam edilmiştir.

Millî Eğitim Bakanlığı bu yıl da kazılarımıza para ve eleman vermek suretiyle yardımlarını esirgememiştir. Bakanlığın bu ilgisine huzurunuzda şükranlarımızı sunarız.

Bu yılki kazılar hakkında heyet başkanlarından aldığımız raporları olduğu gibi sunuyoruz :

1 — Alacahöyük 1971 Yılı Çalışmaları :

Alacahöyük'teki kazı heyetimiz, Haziran - Temmuz ve Ekim 1971 ayının belirli günlerinde çalışarak programlarına dahil işleri gereğince yürütmüştür.

Alacahöyük'te kazı programına alınmış işler, Höyüğün iki ayrı noktasında ele alınmış ve yürütülmüştür.

Bunlardan biri, Büyük Mabet-Sarayın kuzey tarafında olanıdır. Burada 1970 mevsiminde de kazılar yapılmıştır. Bu kazı onun devamı olarak yürütüldü ve Hitit Büyük İmparatorluk çağı tabakasına kadar inildi. Kazılara daha fazla devam edilmeyerek bu seviyede bırakıldı. Sondaj yerinde görülen mimarî tesbit edilerek, elde edilen küçük eserler de dikkatle toplanarak envanter edildi.

İkinci kazı yeri, Höyüğün güney tarafına rastlayan, Küçük Mabet-Saray bina-sına yakın bir alandadır. Burada üst tabakaları teşkil eden, yakın çağlara ait kalıntıların toprakları altından, Firig ve kısmen Hitit tabakalarına ulaşıldı.

Bu kazı alanında meydana çıkan, mimarî buluntular tesbit edilerek dikkatle incelendi ve elde edilen küçük arkeolojik buluntular da gerekli şekilde envanter edildi.

Alacahöyük arkeolojik kazılarının yanı sıra yürütmekte olduğumuz, kazı yerinin tanzimi ve yerinde kalıcı mimarî eserlerin restorasyonu işleri de, Höyüğün Orta Anadolu'daki önemli durumuna uygun olarak başarı ile ilerletilmiştir.

Son mevsimde Millî Eğitim Bakanlığı Höyüğün Sfenkli kapısı önünde ve çevresindeki bahçe, ev ve arsalarda istidlâkler yaptırmıştır. Kazı heyetimiz bu durumdan istifade edip Sfenkli kapının ön kısmını daraltan ağaç ve duvarları temizliyerek ören yeri girişini tanzim etmiş ve kapı kısmı iki yan burçların sandık duvarlarında geniş ölçüde restorasyona girişmiştir. Hafriyat yeri içerisine doğru

girildikte, geçen yıllarda kısmen restore edilmiş olan III. Mimarlık tabakası magazinleri arasında kalan, Büyük Mabet-Sarayın ön avlusuna ait duvar ve giriş kapısının, derin tabaka kazılıyla evvelce kaldırılan parçaları, bu defa yeniden ve evvelce bulunduğu şekilde tekrar ihya olunmuştur.

Höyüğün orta kısmına rastlayan ve iki tabakalı Hitit mimarisini topluca bir arada gösteren yapı kalıntıları da, ilk bulunduğu şekle getirilerek restore edildi.

Bu mevsimin bir başka restorasyon işi de Höyüğün batı tarafına düşen ve Poternli kapı ve çevresinde yapılanlardır. Hitit Büyük İmparatorluk çağına ait şehir kapısı ile bir burcunun kalıntıları ve kapı altından geçen Potern, 30 yıl önceki kazılarla meydana çıkarılmıştı. O günden bu yana dış tesirlerle bir çok kısımları dağılmaya yüz tutmuş olan bu mimarî yeniden ele alınarak oldukça temiz bir şekilde restore edildi.

Bir taraftan da, Poternli kapının doğusuna yakın durumda olan ve Hitit Mimarî yerleşmesini topluca gösteren yapı kalıntıları yine zamanla oldukça dağılmış ve bozulmuş bir durum göstermekte idi.

Burası da ele alınarak uzun ömürlü olabilecek durumda restore edildi.

Alacahöyük'te bu mevsim yapılmış olan istimplâkler karşısında, kazı heyetimiz ileride höyük üzerinde yapılacak kazılardan çıkarılacak fazla toprakların atılabileceği yerleri tesbit edip onların çevrelerini emniyetli sınırlarla belirtmiştir. Bir taraftan da höyük üzerindeki yakın çağ kalıntılarına ait enkazı bu yerlere doğru sürerek gelecek mevsimlerin kazı hazırlıklarını da yapmış bulunmaktadır.

Bugüne dek yapılan geniş kazıları ve elde edilen değerli eski eser buluntularıyla, tarih ve arkeoloji bilimi dünyasında ün yapan Alacahöyüğün Türkiye turizmi katında değeri artmış, her mevsim yerli ve yabancı onbinlerce kişinin ziyaret yeri haline gelmiştir.

İyi tanzim edilmiş bir müzesi bugün ziyarete açıktır. Kazı yerinin de iyi bir şekilde tanzim edilerek bu istek ve arzuyu karşılmasını düşünen kazı heyetimiz, Höyük üzerindeki kalıntıların anlamlı bir durumda ziyaretçilere takdimini başta gelen bir iş olarak görmektedir. Bu amaçla Höyük üzerinde ve harabe arasındaki sirkülasyon yol ve geçitlerini tanzim etmektedir. Höyüğün rahatça ziyareti için, yerine uygun düşecek bir sirkülasyon plânı hazırlanmıştır. Gezi yerilerini işaretleyen plaklar ve buluntuları anlatan açıklama yazıları tesbit edilmiş ve programlanmıştır. Bir mevsim sonra bunların uygulanmasına geçilecektir.

Alacahöyük Kazı Kurulu Başkanı

DR. HÂMÎT ZÜBEYR KOŞAY

Arkeolog

MAHMUT AKOK

2 — Perge'de 1971 Yılı Çalışmaları :

1971 Perge kazısı, hazırlık safhaları dışta kalmak üzere, 20 Eylül'den 27 Ekime kadar sürmüş, heyet başkanlığım altında Prof. Jale İnan (arkeolog), Prof. Adnan Pekman (tarihçi-arkeolog), Halûk Abbasoğlu (arkeolog-asistan), Akif Dâi (arkeolog-desinatör), Aziz Albek (arkeolog-fotoğraf uzmanı) ve öğrenci Sevim Erdiril, Gülay Tığrel ve Mehmet Armağan'dan teşekkül etmiştir.

1 — 1970 yılında kazılmağa başlanmış olan “agora”nın (bk. *Belleten* 35, 1971, s. 332) doğu sütunlu galerisi tümüyle, kuzey ve güney galerilerinin yarısı batı galerisinin ise stylobat sathı ve onun üzerinde durmuş olan sütun mimarisi ortaya çıkarılmış, meydanın ölçülerini kesin olarak saptamak mümkün olmuştur. Hemen hemen kare bir plâna sahip olan agora'nın dış ölçüleri kuzeyde ve güneyde 76 m., doğuda ve batıda ise 74, 35 m. dir. İçte stylobat köşelerinden ölçmek suretiyle 52 × 51 m. dir. Galerilerin genişliği ortalama 6,45 m. dir. Postamentler üzerinde duran granit sütunlar geniş soffitli arşitravlar, kırık dal motifleriyle süslü alçak ve bombe bir friz ve aslan başı şeklinde çörtlenlerle mücehhez konsollu kornişlerden meydana gelen bir saçaklık taşıyordu. Geçen yıl olduğu gibi bu yıl da bunlara ait bir hayli parça elde etmek mümkün olmuştur. Tüm yükseklik 7,80 m. yi buluyordu. Aksial bir plâna sahip olan agora'nın ana eksenleri üzerinde yer alan dikdörtgen odalar şeklinde dört girişi vardı ki Bizanslılar zamanında kısmen örülmüş olan bu geçitlerden kuzey ve güneydeki tümüyle, doğudaki ise kısmen temizlenmiştir. Meydanın tam ortasında yer alan yuvarlak yapı (çapı 13 m.) ise bu yıl araştırılmamıştır.

Buluntular arasında doğu kapısının önünde bulunan bir tunç Attis heykeli (yükseklik yaklaşık olarak 1 m.) zikrolunabilir. Ayrıca kuzey galerisinde bir dükkânın önünde yassı mermer bir oyun levhası ve onun iki tarafında birer taş bank bulunmuştur. Agorayı önümüzdeki yıl tümüyle meydana çıkaracağımızı ümit ediyoruz.

2 — Akropolün eteğinde, ana direkli caddenin sonunda yer alan anıtsal çeşmenin (nymphaeum) (bk. *Belleten* 35, 1971, s. 332-333) direkli caddeye bakan güney cephesi tümüyle kazılmıştır. Bina U şeklinde bir plâna sahiptir. Genişliği 21 m., yan kanatların uzunluğu ise 8,75 m.dir. Asıl çeşme ortada bulunmakla, üzerleri kemerli üç hücre, bunlardan ortadakinin altında bir nehir tanrısı heykeli taşıyan balkon şeklinde bir çıkıntı kapsayan bir fasad duvarı ve onun önündeki havuzdan (6 × 3,55 m.) ibaret bulunmaktadır. Çeşmenin sağında ve solunda üzerleri kasetli tonoz kemerle örtülü birer kapı yer almakta, kapılardan sonra kanatlar gelmektedir. Gerek havuzun kenarında ve içinde yer alan yassı payeler, gerek kanatların önündeki podiumlar üzerinde iki katlı olduğu anlaşılan bir sütun mimarisi yükseliyordu ki bu mimariye ait bu yıl da bir hayli parça elde etmek mümkün olmuştur. Bunlar arasında thyrsos değnekleriyle süslü frizler, tiyatro maskeleri ya da Satir ve Menad başları şeklinde işlenmiş çörtlenler kapsayan kornişler bilhassa zikre değer.

Havuzun önünde, mükemmel bir surette korunmuş başlarıyla birlikte, tabii büyüklüğün üstünde bir Zeus, bir Artemis, biri zırhlı elbiseli, diğeri çıplak iki Hadrianus heykeli, batı kadınının ucunda ise genç bir erkek (Apollon) heykeli bulunmuştur.

Anıtın bir de arka fasadı vardı. Akropol yamaçlarından inen ve yüksekliği 4. m. yi aşan bir toprak kütleyle örtülü olan, fakat güney fasadı kadar zengin olduğu anlaşılan bu kısmı önümüzdeki yıl meydana çıkarabileceğimizi ümit ediyoruz.

3 — *Kültepe'de 1971 Yılı Çalışmaları :*

Kurumumuz ve Eski Eserler ve Müzeler Umum Müdürlüğü tarafından yürütülen Kültepe kazılarında üyelerimizden Prof. Dr. Tahsin Özgüç'ün başkanlığındaki 1970 yılı kazı heyeti tarafından devam olunmuştur. Sitadeldeki Kaniş Kralı Varşama sarayının Y-Z-aa-bb/19-21 plan karelerine düşen yeni bölmeleri açığa çıkarılmış, mühür, mühür baskıları ve seramik sarayın tarihi hakkında daha önce kazınan bilgileri doğrulamıştır. Sarayın batı yönünde dış duvarı ve bunun da dışındaki iç kalenin bugün dahi üç metre yüksekliğini koruyan büyük bir kısmı meydana çıkarıldı. İri ve düzenli taşlarla *destere ağzı* biçiminde inşa edilmiş olan bu surda ağaç hatıllar da kullanılmıştır. Kale de, sarayda olduğu gibi, büyük bir yangınla tahrip edilmiştir. Surun kuruluş tarihini tayine yarayan çivi yazılı tabletin de bulunmuş olması, 1971 kazılarının önemli yönünü teşkil eder. Bundan sonraki kazılarımızda iç kalenin saraya olan münasebeti ve girişleri üstünde durulacaktır.

Tepede, Karum karşısında eskiden yerlilere ait tabletleri bulduğumuz yörede ve pp-rr-ss/19-21 plan karelerinde Karum'un hem Ib hem de II. yapı katı ile çağdaş özel binalara raslandı. Bunlar da yakılmıştı; şehrin her iki tarafında da felâketin müşterek olduğu görülmektedir; II. katta yerli üslûba göre yapılmış bir çok bulleye ve yanlarında da tabletlere raslandı. Aynı şekilde Ib katı tabletleri de in-situ durumlarını muhafaza ediyordu. Evlerin tekniği ve planı, seramiğin şekilleri Karum' dakilerden farksızdır. Bununla şehrin iki kısmı arasında herhangi bir ayrılığın söz konusu olamayacağı, her çeşit kalıntı ile, doğrulanmaktadır. Bu kazılar, şehirde oturan yerli tüccarlar hakkında çok ilginç bilgiler edinmemize yardım etti.

Karum'da K-L/10-12 ve B-E/7-10 plan karelerinde Ib ve II yapı katlarında çalışıldı. Ib katına ait özel binalarda ve bir atölyede Koloni Çağının geç safhasını karakterlendiren seramiğe, mühürlere ve özellikle fevkalâde bir işçiliğin ve üslûbun eseri olan tanrı kalıbına, potalara, kurşun külçeye raslandı. Bu plan karelerdeki Ib mahallesini daha önceki yıllarda kazdığımız mahallelere bağlamak, planı tamamlamak imkânını bulduk. Aynı şekilde, ikinci yapı katının yangınla tahrip edilmiş evleri de Ib katının altında, çok iyi korunmuş durumda elimize geçti. Bu binalar işlemlerini çok iyi öğrendiğimiz Laqipum ve Adad-zululi arşivlerine komşudur. Ev sahiplerinin arşivleri yangından önce götürülmüş olmasına rağmen, kilerlerindeki çanak-çömleği, fırın ve ocakları sağlam kalmıştır. Şimdi bu bölgede bütün II. kat evleri açıkta durmaktadır. Bunların sahipleri Assur'ludur. Dört küçük mahalle halinde, yan-yana yaşadıkları görülmektedir. Ev planları detayda birbirinden farklı olmasına rağmen, esasta aynı görüşe göre inşa edilmişlerdir. Bize bıraktıkları eserlere göre de hayat şartları bakımından aralarında anmağa değer ayrılıkları da yoktur.

Altuntepe Kazıları :

Altuntepe'de geç yapı katını temsil eden büyük kabul salonunun altında ve birinci kat mabedinin karşısında, birinci kat sarayının varlığı anlaşılmıştır. Burada kazı tekniği bakımından önemli bir sorunla karşı karşıyayız. Kabul salonunu tahrip etmeden koruyan ve çok iri sütun kaidelerini de yerlerinde muhafaza etmek şartı ile, salonun içindeki toprağın boşaltılması gerekmektedir. Bu sene bu iş için gerekli

tedbirler alınmış ve çalışmalar planlanmıştır. Bunu başardığımız takdirde, Altın-tepe'de iki büyük şehrin anıtlarını, bir arada, üst üste ortaya koymak imkânı hasıl olacaktır ki bu, bugüne kadar hiç bir Urartu şehrinde başarılmış değildir.

TAHSİN ÖZGÜÇ

4 — *Konya Karahöyüğünde 1971 Yılı Çalışmaları :*

Türk Tarih Kurumu adına yürütülmekte olan Konya civarındaki Karahöyük kazılarına 1967 yılından beri ara verildikten sonra 1971 yılında tekrar başlanmıştır. Kazı 14.8.1971 tarihinde başlamış ve 14.9.1971 tarihinde sona ermiştir. Başkanlığım altında yürütülen kazı heyetinde Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Hititoloji Kürsüsünden Asistan Dr. Yaşar Coşkun ile öğrenci Gündüz Şimşek ve müstahzır Osman Karakaya görev almışlardır.

1971 yılında Karahöyük'teki çalışmalarımız "O" çukurunun kuzey kısmındaki büyük ve derin çukurda stratigrafi araştırmalarına inhisar etmiştir. Höyüğün kuzeyinde bulunan ve yüksek bir teras durumu arzeden "C" çukurunda 27 kat kazıldıktan sonra 1965 yılında 29,10 metre derinlikte ana toprağa inilmişti. "C" çukurunda elde edilen stratigrafi sonuçlarını höyüğün zirvesinde yapılan çalışmalarla kontrol etmek ve zirvede 27. katın altında Erken Bronz Çağının ilk safhalarından daha eski kültür katlarının bulunup bulunmadığını saptamak amacıyla "O" çukurunun kuzeyindeki derin çukurda çalışmalarımızı sürdürdük. Bu çukurda 1966 yılında 8. kata kadar inilmişti. 1971 yılında ilkten birkaç yıl içinde çukurda birikmiş olan kalıntıları temizledikten sonra kazıya başladık. Derinde çok yavaş ilerleyen kazıda 8. katın üstten ikinci safhasıyla 9. katı araştırdık. Evvelce tespit edilmiş olan 8. katın üstteki safhası ile alttaki safhası arasında mimari bakımdan büyük bir benzerlik vardır. 9. katta ise plan durumu farklılık göstermektedir.

Bu katlarda kırık dökük olmakla beraber çok ilgi çekici seramik mazlemesi bulduk. Bu malzeme arasında kültürde devamlılığı gösteren ve daha önce "C" çukurunda bulunmuş olan "Intermediate" tipindeki seramiğin ön safhasını teşkil eden bazı boyalı parçalar ile yine "C" çukurunda olduğu gibi yüksek veya alçak kulplu yassı ve yuvarlak süslü kapaklar dikkati çekmektedir. Kulpu çatı biçimli bir kapak örneği ile yüz vazosu tipinde bir parça enteresan buluntular arasındadır. "C" çukurunda olduğu gibi bu çukurda yapılan kazılarda elde edilen buluntular Truva'nın eski katlarıyla çok yakın ilişkileri teyit etmektedir.

ORD. PROF. DR. SEDAT ALP

5 — *Bayraklı ve Erythrai'de 1971 Yılı Çalışmaları :*

Türk Tarih Kurumu, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü ile Ankara ve Ege Üniversiteleri adına sürdürülen Bayraklı kazılarına 1971 yılında devam edilmiştir.

Bayraklı'da 7. yüzyıl sonuna ait Athena mabedinin doğu ve kuzey yönlerinin kazılmasına devam edilmiş olup bu yıl da bol sayıda mimari parça meydana çıkmıştır. 1972 yılında tapınak çevresindeki araştırmalar sürdürülecektir.

Mabedin batısına düşen alandaki 4. yüzyıl evleri plana alındıktan sonra kaldırılmış ve 5.-6. asır yapı katlarına inilmeğe başlanmıştır. 1972 yılında aynı alan içinde 7. yüzyıl katlarına inilmeğe çalışılacaktır.

Prehistorik tabakalara inilmiş olan kesimde kazılar yürütülmüş olup buradaki çalışmalara 1972 yılında da devam edilecektir.

1971 yılı kazısı sırasında mimarî parçalar üzerinde çalışılmış ve bunların bir kısmı neşriyata hazır bir şekilde etüd edilmiştir.

Kurumumuz ile Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü adına yürütülen Erythrai kazılarında Doçent Dr. Cevdet Bayburtluoğlu ile birlikte devam edilmiş ve özellikle Akropol'ün üst kısmı üzerinde çalışılmıştır. Doçent Dr. Cevdet Bayburtluoğlu şehrin topoğrafyası ve sur duvarı üzerinde çalışarak birinci fasikül'e girecek olan eserleri ve buluntuları incelemiştir.

1972 yılında Erythrai'da da kazılara ve yayın ile ilgili çalışmalara devam edilecektir.

EKREM AKURGAL

6 — İslâhiye ve Samsun Bölgesinde 1971 Çalışmaları :

Üyelerimizden Prof. Dr. U. Bahadır Alkım'ın başkanlığı altında Doç. Dr. Refik Duru, Handan Alkım, Dr. G. van Driel (Leiden Üniversitesi Öğretim Üyelerinden, misafir üye), Jeolog Mehmet Kurhan, Aziz Albek (Arkeolog), A. Timonier (Arkeolog), Sabahattin Ağaladağ, ve Mustafa Eren'den kurulu bir heyet tarafından Kurumumuz adına –Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğünün ve İstanbul Üniversitesinin iştirakiyle– yapılmakta olan Tilmen Hüyük kazısına ve Samsun bölgesinde girişilen araştırmalara 15 Temmuz - 22 Eylül 1971 tarihleri arasında devam edildi. Bu dönemde Tilmen Hüyük'de tamamlayıcı mimarlık çalışmaları, İslâhiye, Sakçagözü ve Zincirli Ovalarında toprak incelemeleri ve Samsun bölgesinde de arkeolojik topraküstü araştırmaları yapıldı.

I. Tilmen Hüyük'de:

1 — *Sur sisteminde* : Hüyüğü, topografik şekline uygun bir biçimde yer yer testere dişleri teşkil ederek çevreleyen gerek dış surun ve gerek aynı sistemde olan sitadel etrafındaki iç surun sandık-duvar tekniğinde yapıldığı ve iki duvar arasındaki hücrelerden bazılarının –içlerinden çıkan küçük buluntuların gösterdiği gibi– yerleşme mekânı olarak hizmet gördükleri 1970 döneminde anlaşılmıştı. Bu hususu daha ayrıntılı olarak aydınlatmak amacıyla dış surun kuzey ve güney kesimlerinde çalışıldı.

a) *Dış surun kuzey kesiminde* : Kuzey dış-girişin (=K-2) batı bitişiğindeki dış sur boyunca 50 m. uzunluğundaki bir kısımda yapılan kazı sonucunda sur inşası sisteminde mekânların bir kısmının kazamat niteliğini gösterdikleri, bazılarının ise –taş ve toprak molozu ile doldurulmuş oldukları için– sandık-duvar görünümünde buldukları anlaşıldı. Söz konusu kesimde sekiz mekândan dördü açıldı. Bunlardan ikisi (C-1 ve C-2) kuzey dış-girişin (=K-2) hemen güney bitişiğinde ve öteki ikisi de aynı girişin 38 m. kadar güneyinde olup C-7 ve C-8 olarak adlandırıldı.

C-1: Dış duvar kalınlığı 1.85 m., iç duvar kalınlığı da 1.10 m. olan bir kazamattır, dış surun bu kazamat kesimindeki kalınlığı dıştan dışa 8 m. dir. C-1, bitişiğindeki C-2'ye 0.70 m. genişliğinde dar bir kapı ile bağlantılıdır.

C-2: İç duvarında, kale içine açılan 1.00 m. genişliğinde bir kapısı vardır. Tam bir kazamat niteliğindedir. Ana kayaya kadar inilmiş olan bir sondajda meydana çıkarılan küçük buluntular arasında M.Ö. II. binyılı ortasına tarihlenebilecek olan altere sepantin taşından üzerinde hafif fayans kalıntılarını bulunan ufak bir pseudoskarabe ve ayrıca Alalah VII'de benzerlerine rastlanan çok ince hamurlu, açık deve tüyü renginde bir çömlekçik ve yine aynı kazamatın güney-doğu köşesinde 1.47 m. derinlikte basit bir toprağa gömü zikre değer. C-2'de bulunan boyalı ve tekrenkli çanak çömlek arasında hem Orta Bronz I ve hem Geç Bronz çağında ait olanlarının meydana çıkmış olması ilginçtir. Bu ise, dış surun söz konusu evrelerde kullanılmış olduğunu göstermektedir.

C-7: Yine bir kazamattır. İçinde girilen sondajda çeşitli keramik buluntularına ve kuzey-batı köşesinde 1.40 m. derinlikte dizleri karnına çekik durumda (*Hocker*) basit bir gömüye rastlandı; ölü hediyeleri arasında açık ve deve tüyü renginde ve matara türünde olan pişmiş topraktan bir kap çok ilginçtir; mataranın ufak iki kulpu olup bunlar her iki yanında omuz hizasındadır, her iki yüzeyinde iç içe dairelerden müteşekkil çoğu kahve renginde bir kaçı da koyu kahve renginde olan bezek özellikle ilgi çekicidir, bildiği üzere, bu tür mataralardan biri örneğin Kaneş Karumu'nun Ib katında bulunmuştur (krş. K. Emre, *Anatolia VII*'de, 1963 [1964], s. 94 ve lev. XXVII, 2, tek kulplu). Hemen aynı profilde ve bezekte başka bir benzerine Alaca Hüyük'ün Hitit katında rastlanmaktadır (örneğin Krş. H.Z. Koşay - M. Akok: *Alaca Hüyük Kazısı* 1940-1948, 1966, s. 23 ve lev. 11:e/181). Tarsus'un Geç Bronz I çağında keza benzeri vardır (krş. H. Goldman: *Tarsus II*, s. 193-194 ve 1956, Plates, lev. 308: 1024, tek kulplu). Kültepe'ye bir idhal kabı olarak geldiği anlaşılan ve gerek Eski Hitit ve gerek İmparatorluk çağı Hitit keramiginde genellikle geniş yüzeyine üçüncü bir kulp eklenmiş olarak bir formla örnekler vermiş olan matara tipinin Tilmen'de Orta Bronz I'e tarihlenen bir gömü hediyesi olarak görülmesi üzerinde durulacak bir konudur, bu hususa ileride ayrıntılı yayımlımızda değinmeye çalışacağız. C-7'deki öteki buluntular arasında serpantinden koni biçiminde bir perdah taşını (1.20 m. derinlikte) ve yine serpantinden bir havan elini (1.20 m. derinlikte) zikretmek isteriz. C-7'nin güney-doğu köşesinde kale dahiline bir kapı açılmak üzere olup bu kapının C-7 içinde kalan tam karşısında bir merdivenaltı yapısı mevcuttur. Böylece C-7 katından surun üst katına veya seğirdim yerine çıkılmaktadır.

C-8: İçi tamamen irili ufaklı taşlarla ve molozla dolu olup içinden her hangi bir buluntu meydana çıkmamıştır; bu nedenle C-8, bir sandık duvarın iç dolgu molozunu teşkil etmektedir.

b) *Dış surun güney kesiminde* (=K-4): Ayrıntılı kazısı 1970 döneminde geliştirilmiş olan bu yapıtın ufak çapta bir "güney-girişi" olabileceğini zannetmiştik (krş. *Belleten XXXV* [1971], s. 342). 1971'de K-4 alanını tamamen açtığımız vakit bu kesimde herhangi bir girişin bulunmadığı ancak üç kazamatın yer aldığı (N-1, N-2, N-3), batıdaki zemini taş döşemesi iki kazamatın (N-1, N-2) dar bir kapı ile birbirine bağlantılı olduğu, doğudakinin (N-3) ise müstakil bir kazamat olduğu

ve N-2'den kale dahiline 0.95 m. genişliğinde bir kapı açıldığı tesbit edildi. N-1'de iki (SK 3, SK 4), N-2'de iki (SK 2, SK 5), N-3'ün güney bitişiğindeki açılması tamamlanmayan N-4 kazamatında da bir (SK 1) basit gömüye rastlandı. K-4'ün çok tahrip görmüş olması, yakın çevresinde müteaddit ok uçlarının meydana çıkması ve arazinin bu kesiminde düz oluşu Tilmen Kalesinin zaptı sırasında yoğun savaşın daha ziyade bu kesimde vuku bulduğunu muhtemel kılmaktadır. K-4 alanındaki belli başlı buluntular şunlardır: Tam ve parça olarak bazaltten 3, serpantinden 2 ve radyolaritten 1 balyoz, bazaltten 3 perdah taşı, serpantinden bir mekik(?).

c) *K-1'in kuzey yanındaki dış sura bitişik binada* (=F-binası):

1970'de açılmasına başlanan F-binasının kazısı tamamlandı. Dik dörtgen planlı olan ve iki mimarlık evre geçirdiği tesbit edilen bu binanın güney köşe kesimi Roma devrinde inşa edilmiş olan küçük çaptaki yapıların duvarları tarafından tahrip edilmiştir; buna rağmen en az yedi odalı olduğu anlaşılmaktadır ve anıtsal bir kazamat niteliğindedir. F-binasının güney köşesindeki oda içinde bir basit toprağa gömüye rastlandı (K-1/SK 1); ölü hediyeleri arasında yonca ağızlı bir testiciği, oniks taşından oval ufak bir boncuğu, küçücük bronz bir boncuğu, itinalı işçilikte başlı bir bronz iğneyi, şişe profilli pişmiş topraktan küçük bir kabı zikretmek isteriz; bu mezarın M.Ö. II. binyılının yarısına veya üçüncü çeyreğine ait olması muhtemeldir.

F-binasının kuzey duvarı; bitiminde, dışa doğru 1.20 m. uzunluğunda bir çıkıntı (=diş) yapmakta ve dik dörtgen planlı bir kulenin (T-2) merdiven-altı yapısına batı köşesinde bir kapı ile geçilmektedir. T-2'nin içi tamamen taş dolguludur, massiftir. T-2'nin kuzeyinde bitişik olarak başka bir kazamat yer almaktadır.

d) *Kuzey dış-girişte* (=K-2): Esas itibarıyla 1970'de açılan K-2'nin kale içi ile olan bağlantısını aydınlatmak amacı ile arka kısımda (=güney) kazı yapıldı, bu kesimdeki 2 metreden fazla yoğun bir taş molozu kaldırıldı ve kapı kenarları ve köşeleri çok muntazam kesilmiş dik dörtgen prizması biçiminde bazalt blokları ile örülmüş olan K-2'nin eski evresine ait yolun taş döşemeli zemini açığa çıkarıldı; moloz içindeki ufak buluntular arasında pişmiş topraktan iki boğa rhytonu parçası, bir boğa figürünü parçası, "Suriye tipinde" pişmiş topraktan tüme yakın yassı bir idol anmaya değer. Aynı kesimde K-2'nin iç arkasına (güney) eğik olarak dayanan, plan vermiyen ve geç devre ait olduğu anlaşılan iki duvar kalıntısına rastlandı.

e) *İç surun merdivenli doğu-kapısı* (=K-5) kesiminde: Bu alanda girilen tamamlayıcı kazıda K-5'in tahrip görmüş olan kuzey kulelerinin ve kendisini daha iyi koruyan güney yönlerindeki kulelerinin planı aydınlatılmaya çalışıldı. Merdivenin güney bitişiğinde olan kule odasının içinde 2-2.5 m. kalınlığındaki yoğun yıkıntı molozu temizlendikten sonra K-5'in taş kaplı döşemesine inildi. Oda zeminindeki ufak taşlar arasında büyük boyutta bazalt bir ortostatın veya düzenli bir köşe taşı bloğunun yatay vaziyete getirilip döşeme taşı olarak kullanılmış olması dikkati çekmektedir; bunun açıklaması, eski evrede fonksiyonu başka olan bir bazalt bloğunun yeni evrede bir döşeme taşı olduğu suretinde yapılabilir ve eski evrede inşa edilen güney kulenin yeni evrede de bazı değişikliklerle kullanıldığını muhtemel kılar. K-5'in kuzey kesiminde ise eski evrenin yıkılan kulesinin yeni evrede tadil

edilerek inşa edilmiş olması mümkündür. Ancak bu kesimde yıkıntı çok şiddetli olduğu için eski evrenin kesin planının tesbiti olanağı elde edilememiştir. K-5 alanında gerek M.Ö. II. binyılının ilk ve gerek ikinci yarısına ait oldukları anlaşılan çeşitli küçük buluntuların ve keramik parçalarının meydana çıkması, bu merdivenli anıtsal iç-sur girişinin her iki evrede de Tilmen'in dış şehrinden sitadeline geçiş sağladığına tanıklık etmektedir.

f) *K-5'in hemen doğu önündeki sondaj*: Merdivenli girişin kronolojisini denetlemek için bu kesimde 2 x 10 m. boyutunda ve kuzey güney doğrultusundaki ufak bir alanda bir deneme çukuru açıldı. Merdivenin ilk basamağının hizasından itibaren 30-40 cm. derinliği olan bir yıkıntı molozu kaldırıldı ve onun altında çok şiddetli bir yangın tabakası görüldü. Yangın katının altında ise Eski Bronz III devrinin keramik parçaları (kırmızımtrak portakal renkli olanları v.s.) bulundu. Kısmen molozun, kısmen de Eski Bronz III evresinin içinde yer alan ve K-5'in güney kulesinin altından gelip kale dışına doğru gittiği anlaşılan irice taşlardan yapılmış üzeri taş örtülü bir kanal keza deneme çukuru içinde görüldü. Böylece, merdivenli iç-girişin eski evresinin hemen Eski Bronz devrinin sonunda ve Orta Bronz I başında inşa edilmiş olduğu belirlenmiş oldu.

II. İslâhiye bölgesindeki toprak araştırmaları: İslâhiye yöresinde giriştiğimiz kazılarda meydana çıkan keramiğin incelenmesini petrografik analiz metoduna göre yapmakta olduğumuz için, bulunan eski keramiğin kilinin çevredeki hangi kil yataklarından sağlandığını tespit amacı ile Sakçagözü, Zincirli ve İslâhiye Ovalarında dolaşarak usulü uyarınca toprak numuneleri alındı ve analizleri yapılmak üzere ilgili uzmana tevdi edildi.

III. Samsun bölgesindeki araştırmalar: 1958'den beri süregelen İslâhiye dolaylarındaki kazı ve araştırmalarımızı tamamlamak üzere bulunduğumuzdan yeni bir inceleme sahası olarak - Anadolu'nun bugüne kadar pek az araştırılmış mıntakalarından biri olan - Samsun ve Sinop bölgesini seçtik. Bilindiği üzere, 1940-41 yıllarında K. Kökten tarafından yapılan istikşaf gezisinden ve T. Özgüç, N. Özgüç ve K. Kökten tarafından Kavak (Kaledoruğu), Tek(k)eköy ve Dünder-tepe'de gerçekleştirilmiş kazılardan bu yana Samsun bölgesinde arkeolojik hafriyata girilmemiştir. Bu vesile ile, C. A. Burney'nin kuzey Anadolu'daki gezi programına Bafra ile Alaçam arasını da ithal etmiş olduğunu ve üç hüyükten topladığı topraküstü kalıntılarını sunduğunu (*Anatolian Studies* VI [1966], s. 179-203), W. Orthmann'ın ise Orta Anadolu'nun Eski Bronz Çağı keramiğini inceleyen eserinde (*Die Keramik der Frühen Bronzezeit aus Interanatolien*, 1963, s. 64 ve lev. 94) hem Samsun bölgesi kazılarının hem de Burney'in sonuçlarını değerlendirdiğini hatırlatalım.

Samsun Atatürk Müzesi Asistanı Arkeolog Nihat Sumer'in de heyetimize katılması ile bu dönemde önce, söz konusu kazı yerlerini inceledik, sonra da - zaman darlığı yüzünden - ancak Bafra ile Alaçam arasındaki sahayı sistematik araştırmaya tâbi tuttuk ve daha önce tanınan hüyüklerden Şirlektepe, İkiztepe, Gökçe-boğaztepe ile bir tümülüs olan Külcüler Tepesi'ne ilâveten Dedetepe, Kelbeştepe hüyüklerini ve Tepecik (Kolay)'daki düz yerleşmeyi ve Yürükler tümülüsünü yeni olarak tesbit ettik. Kareleme sistemine ve istatistik metoduna göre uyguladığımız bu topraküstü incelemelerimizin sonuçlarının açıklanması buradaki raporumuzun sınırlarını aştığından, ancak Bafra ile Alaçam ilçeleri arasında yeni bulduğumuz

yerleşmeleri – kesin etüdlerini henüz bitirmemiş olmamıza rağmen – çok kısa olarak tanıtalım:

a) *Dedetepe*: Bafra'nın kuş uçuşu 19.5 km. hafif kuzey-batısında olup doğal bir tepe üzerinde oluşmuş ufak çapta bir hüyükür. Üzerinden Eski Bronz ve Hitit çağı keramik parçaları topladık.

b) *Kelbeştepe*: Bafra'nın 4 km. kadar güney-doğusunda ve Dededağ köyünün batı yakınındadır (Eski Bronz I, Eski Bronz II, Hitit ve Roma).

c) *Tepecik (Kolay)*: Bafra'ya bağlı Kolay bucağının 1 km. kadar güney-doğusunda olup Kızılıрмаğın bir sekisi üzerinde kurulmuş bir düz yerleşmedir (M.Ö. II. binyılı, Roma).

d) *Yürükler tümülüsü*: Samsun'un kuş uçuşu 36 km. kadar kuzey-batısında ve Yürükler Köyü yakınındadır (Roma).

1971 dönemi incelemelerimize göre Bafra ile Alaçam arasındaki yerleşmelerin en önemlileri İkiztepe, Şirlektepe ve Alaçam'ın hemen güney ucundaki Sivritepe'dir. Fiziksel ve morfolojik konumlarına göre her üçünün de vaktiyle Karadeniz kıyılarında buldukları anlaşılmaktadır. Bunlardan en dikkat çekici olanı, – T. Özgüç, N. Özgüç ve K. Kökten'in de belirtmiş oldukları gibi – Bafra'nın kuş uçuşu 7 km. kadar kuzey-batısında ve Kızılıрмаğın da 1.5 km. batısında bulunan İkiztepe köyündeki hüyükür. Karadeniz'e bugünkü uzaklığı 7 km. olan ve Kızılıрмаğ nehrinin yüzyıllar boyunca getirdiği sel toprağı ile oluşan Bafra Ovası içinde yer alan İkiztepe Hüyüğü ykl. ol. 320 (doğu-batı) × 425 (kuzey-güney) m.lik bir alan içinde teşekkül eden dört yükseklik üzerinde kurulmuş olup yoğun bir Eski Bronz ve Hitit iskânına sahne olmuştur. İkiztepe'den topladığımız Hitit çağı keramiğinin büyük bir çoğunluğu Eski Hitit çanak çömleği türündedir; bunlar arasında mahalli mahkük bezekli olanlarının da görülmesi ayrıca ilginçtir. H. Otten'in Boğazköy menşeli bir Hitit tabletindeki (Bo 70/10) kayda dayanarak 1971'de Paris'de toplanan Uluslararası XIX. Assirioloji Kongresinde açıkladığı üzere (*Die Königin von Kaniš*, St. Bot. 17'de yayınlanacak) içinde nehir geçen ve deniz kenarında olduğu anlaşılan *Zalpuwa (Zalpa)* ülkesi acaba İkiztepe ve yöresi olarak tanımlanabilir mi? İkiztepe'nin yukarıda zikrettiğimiz coğrafi konumu bu kayda pek uymakta ve İkiztepe = *Zalpa* eşitliği muhtemel gibi gözükmektedir. Ancak böyle bir tahminin aydınlığa kavuşabilmesi için hiç şüphesiz mahallinde kazı yapılması gerekmektedir. Gelecek dönemde Bafra-Alaçam arasındaki istikşafa devam etmeyi ve kazmanın vurulacağı ilk yer olarak İkiztepe'yi seçmeyi öngörmekteyiz. Böylece, 1971'de giriştiğimiz topraküstü incelemelerine göre gerek Eski Bronz I ve gerek özellikle Eski Hitit çağında Orta Anadolu ile sıkı bir kültür benzerliğini tesbit ettiğimiz Samsun dolaylarının arkeoloji ve yerleşme tarihini açıklamak uzun süreli bir bölge araştırması projemizin amacını teşkil edecektir.

U. BAHADIR ALKIM

7 – *Çavuştepe Kazısı 1971 yılı Çalışmaları*:

Türk Tarih Kurumu, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi adına yürütülen Van Bölgesi Çavuştepe kazısı, 1971 yılında Temmuz başından Ağustosun sonuna kadar devam etmiştir.

Çavuştepe kazısı, üyelerimizden Prof. Dr. Afif Erzen'in başkanlığında Prof. Dr. Adnan Pekman, Asistan Taner Tarhan, Asistan Mehmet Özsaïd, Asistan Veli Sevin, Arkeolog - Desinatör Akif Dai, Desinatör yardımcısı Fırat Düzgüner, Arkeolog Oktay Belli, Arkeolog Yüksel Aytaç, Arkeolog Sait Başaran ve Uzman Mü-nire Ergin'den kurulu bir heyet tarafından yürütülmüştür.

1971 yılında yapılan araştırma ve kazılar, özellikle tahkimat mimarisi ve küçük buluntu yönünden çok verimli olmuş ve önemli sonuçlara varılmıştır. Bu dönemde Çavuştepe'de başlıca 3 yerde çalışılmıştır:

I. Uç kale: Güney sur (doğu kesim)

II. Tapınak: a) Kuzey koridorun güneyindeki 3 A No.'lu mekân,
b) Kuzey surlar (orta kesim),
c) Kuzey "büyük kule",

III. Saray : a) Kuzey surları (Saray güney koridoru kesimi),
b) Saray mutfak döküntüsü.

I. Uç Kale:

Güney sur (doğu kesim): 1965 ve 1966 kazı sezonlarında tamamen temizlenen, "merdivenler sahası"nın batısından itibaren doğu-batı yönünde uzanan sur trasesinin açılması işine bu yılki çalışmalar sırasında başlandı. Bu aynı zamanda kaleye giriş problemine ışık tutabilecek olduğundan ayrı bir önem taşımaktadır. Üzeri tamamen molozla örtülü olan sur trasesi, "merdivenler sahası"ndan itibaren batıya doğru takip edilmiş, yaklaşık olarak 17.00 m. uzunluğunda bir kısımla: 2 bastion ve 2 kurtin kesimi meydana çıkarılmıştır. Sur bedeninden 1.00 m.lik çıkıntılarla ayrılan bastionların genişlikleri 3.70 m. ve 3.75 m., kurtin kesimleri ise 7.40 m.dir. Mevcut taş beden yüksekliği, - anakayaya oyulan temel yuvalarından itibaren - 2.90 m.yi bulmakta ve bu yükseklik bazı kesimlerde 2.60 m.ye kadar düşmektedir. Buna paralel olarak - anakayanın tabii iniş çıkışları ile bağlantılı bir şekilde - 3-4 veya 5 taş sırası görülür. Bu kesimde surlar sağlam bir durumda korunmuş olup, kurtin kesimleri üzerinde kerpiç kısımla taş bedeninin intibakını sağlayan loyferler bulunmuş ve ortalama 0.20-0.30 m. yüksekliğini bulan kerpiç kısım meydana çıkarılmıştır. III No'lu kurtin kesiminin önünde ve II No'lu kurtin kesimi ile II No'lu bastionun birleştikleri köşeden başlamak üzere yassı kum taşlarından yapılmış ve merdiven şeklinde tertip edilmiş, biri 5, diğeri 6 basamaklı iki yatay payanda bu kesim surlarındaki zayıf noktaların zaman zaman desteklendiğini göstermektedir. Surun kerpiç kısmının ve bunun arkasındaki binaların yıkılmasından meydana gelen kalın moloz tabakasının içinde, III No'lu kurtin kesiminin önünde, muhtemelen kalenin içindeki bir yapıdan buraya düştüğü sanılan ve 1. sınıf bir işçilik gösteren bazalttan iki kitâbe parçası ve III No'lu bastion çıkıntısının önünde bulunan siyah taştan bir Urartu baskı mührü zikre değer buluntulardır.

II. Tapınak:

a) *Kuzey koridorun güneyindeki 3 A No'lu mekân*: Tapınağın batı kompleksini meydana getiren ve "Kuzey koridor" a açılan mekânlardan biridir. 1969 sezonunda meydana çıkarılan 4 No'lu mekânın doğusunda yer almaktadır. Kuzey-doğu köşesine 0.75 m. mesafede, 0.90 m. genişliğinde bir kapı geçidi ile "Kuzey koridor" a

açılmaktadır. Boyutları 5.65 m. (güney) $\times$ 4.30 m. (batı) olup, mevcut kerpiç duvar yüksekliği 3.70 m. (kuzey-batı köşesi), 3.60 m. (güney-doğu köşesi) ve 3.00 m. (güney-batı köşesi) arasında değişmektedir. Diğer mekânlarda olduğu gibi duvar kalınlıkları farklıdır: Kuzey = 2.00 m., güney = 1.50 m., doğu = 1.35 m., batı = 1.50 m.dir. Duvar tekniği – sözü geçen mekânların bir devamı olduğundan – aynıdır. Mekânın içinde 2.00 m. derinlikten itibaren kesif bir kül-kömür tabakasına rastlanması mekânın kuvvetli bir yangın sonucu harap olduğunu göstermektedir. 2.20 m. derinlikte ve esas yapı zemininden 0.90 m. yüksekte ikinci bir iskâna ait izlere rastlanmıştır. Yaklaşık olarak 1.00 m. kalınlığındaki kül + kemik + moloz tabakasının tesviye edilmesiyle meydana getirilmiş bulunan bu zemin üzerinde, mekânın kuzey-doğu köşesine yakın bir yerde, ağzı kapı eşliğine bakar durumda, çamur ve moloz taşlarından yapılmış, oval şekilli bir ocak yeri tespit edilmiş, etrafında bol miktarda büyükbaş hayvan kemiklerine rastlanmıştır. Taban küçük mıcır taşlardan müteşekkil olup, daha altta kaba taş blokaj yer almaktadır. Bu mekânda ele geçirilen keramik parçalarının % 80'i kaba hamurlu 2. sınıf "mutfak tipi", geri kalan % 20'si ise 1. sınıf tipik "Urartu kırmızısı" rengineki perdahlı kaplara aittir. Küçük buluntu olarak, bir kısmı yangından müteessir olmuş altın bir palmet biri alçı taşı, diğeri ise su mermerinden yapılmış iki süslü tekstil ağırşığı dikkati çekerler. Ayrıca çeşitli tiplerdeki bronz ok uçları ve taşları oksitlenerek amorf hale gelmiş mızrak uçları ele geçirilmiştir.

b) *Kuzey surlar (orta kesim)*: Tapınak sahasını kuzey yönden çevreleyen bu kesim surları doğu-batı aksında uzanan "kuzey" tahkimat sisteminin bir bölümünü teşkil ederler. Saray ve Tapınak kuzey surları üzerinde bu yıl yaptığımız yoğun çalışmalar sayesinde bu iki büyük kompleksi kuzeyden çevreleyen tahkimat sisteminin büyük bir kısmı açılmıştır. Tapınak kuzey surlarının batıya doğru açılmasına 1969 yılında başlanmış ve büyük bir kısım açılmıştı. Bu yılki çalışmalar sırasında 1969 yılında kalınan yerden, batıya doğru ortalama 30.00 m.lik bir kısımda; 3 bastion ve 2 kurtin kesimi tamamen meydana çıkarılmıştır. Sur bedeninden ortalama olarak 0.95 m.lik çıkıntılarla ayrılan bastionların genişlikleri 4.20 m. ile 3.60 m, kurtin kesimleri ise 7.30 m. ile 7.35 m. arasında değişmektedir. Edindiğimiz bilgiye göre, köy su savağı yapımı nedeniyle bu kesim surları yakın zamanda tahrip edilmiş olup, mevcut taş beden yüksekliği, – anakayaya oyulan temel yuvalarından itibaren – 2.65 m.yi bulmakta ve bu yükseklik bazı kesimlerde 0'a kadar düşmektedir. Buna paralel olarak – anakayanın tabii iniş çıkışları ile bağıntılı bir şekilde – 1-2 veya 3 taş sırası görülür. 1972 kazı sezonunda bu kesimde yapacağımız yoğun çalışmalarla Tapınak ve Saray kuzey surları birleştirip, buradaki tahkimat sistemi bütün ayrıntılarıyla meydana çıkarılacaktır.

c) *Kuzey "büyük kule"*: Saray güney koridoru ile Tapınak kuzey koridorlarının birleştiği dirseğin kuzey kesiminde yapılan çalışmalar sırasında, muhtemelen kuzey suruna sonradan eklenmiş büyük bir kulenin varlığı tespit edildi. Kulenin batı yüzünde yapılan çalışmalarla yaklaşık olarak kuzeye doğru 11.50 m.lik bir çıkıntı teşkil eden bir kısım meydana çıkarıldı. Büyük kule henüz tamamen açılmamış olup, gelecek yıl bu kısım temizlenip gün ışığına çıkarılacaktır.

Ayrıca bu kulenin doğusunda, sur dışında ve sura bitişik durumda, 400. m. genişliğinde, kerpiç duvarlarla çevrili bir mekânın varlığı tespit edilmiş ve henüz

tamamen açılmamış olan bu mekânın içinde ahşap tavan konstrüksiyonuna ait olduğu sanılan düşük kalasalara rastlanmıştır. Kuzey surlarının problemlı kısımlarından biri olan bu bölüm de, gelecek yılki çalışmalarla aydınlığa kavuşacaktır.

III. Saray:

a) *Kuzey surlar (Saray güney koridoru kesimi)*: Kuzey surlarının şimdiye kadar araştırılmamış olan ve büyükçe bir bölümünü teşkil eden bu kesim surları, saray güney koridoruna paralel olarak doğu-batı yönünde uzanmaktadırlar. Üzeri tamamen toprakla örtülü olan sur trasesi, "Kral Burcu"ndan itibaren doğuya doğru takip edilmiş ve yaklaşık olarak 56.50 m.lik büyük bir kısım tamamen meydana çıkarılmıştır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu kesim surları, Saray güney koridorunu kuzey yönde çevrelemekte ve aynı zamanda güney koridorun "kuzey teras"ının yer aldığı sahayı destekleyen bir istinat duvarı ve payanda vazifesini görmektedir. "Kral Burcu"ndan itibaren doğuya doğru 5 bastion ve 6 kurtin kesimi tamamen açılmıştır. Sur bedeninden ortalama olarak 1.00 m. lik bir çıkıntı ile ayrılan bastionların genişlikleri 3.52 ile 3.80 m., kesimleri ise 6.40 m. ile 6.90 m. arasında değişmektedir. Mevcut taş beden yüksekliği - anakayaya oyulan temel yuvalarından itibaren - 2.25 m.yi bulmakta ve bu yükseklik bazı kesimlerde 1.10 m. ye kadar düşmektedir. Bu paralel olarak - anakayanın tabii iniş çıkışları ile bağıntılı bir şekilde - 2-3 veya 4 taş sırası görülür. "Kral Burcu"na bağlanan 6 No'lu kurtin üzerinde ise taş beden kısmı tamamen yıkılmış olup sadece anakaya üzerindeki taş temel yuvaları kalmıştır. Tapınak kuzey ve Saray güney koridorlarının birleştiği dirseğin kuzey kesimlerindeki bu yılki çalışmalar sırasında tespit edilen "büyük kule" den itibaren batıya doğru 1 ve 4 No'lu kurtin kesimlerinde, taş beden üzerinde, kerpiç kısımla taş bedeninin intibakını sağlayan loyferler *in-situ* durumda ele geçirildi. Üzeri beyaz badanalı kerpiç beden tamamen yıkılmış olup, kazı sırasında taş beden önünde, bloklar halinde ve düşük olarak bulunmuştur. 4 No'lu kurtin kesiminin önünde kalınlığı yer yer 0.60 m. ye varan bir kül-kömür tabakasına rastlanmış, bu saha küçük buluntu bakımından verimli olmuştur. Muhtemelen istilâ sırasında Saray güney koridorunun yanması ve kuzey duvarlarının buraya yıkılması sonucunda meydana gelen bu tabaka içinden, üzeri kırmızı ve sarı renkli fresko parçaları, fazlaca okside olmuş demirden mızrak ve bronz ok uçları (2 adet İskit tipi), bronz çocuk bileziği (yılan başlı), bronz cımbız, zikre değer buluntulardır. Ayrıca bu kesimde yapılmış bir mücadelenin varlığını gösteren ve kurtin derzine dik olarak saplanmış demir mızrak ucu da (söğüt yaprağı) buluntu durumu bakımından dikkati çeker. Yine bu kesimdeki kül tabakası içinde bulunan iki buluntu ise Urartu sanatı bakımından büyük önem taşırlar. Bunlardan biri kemikten bir amulettir. Bir yüzüne mühür baskısı şeklinde, muhtemelen bir hayvan üzerinde kollarını yukarıya kaldırmış tanrı figürü işlenmiştir. İkinci yüzde, kazanmak suretiyle yapılmış geometrik motifler yer alır. Yan yüzde Urartu çivi yazılı bir satır görülür. İkinci buluntu ise, bronzdan bir "araba tekerleği" modelidir. Muhtemelen, ahşap malzeme kullanılarak yapılmış bir "savaş arabası"nın tekerleği üzerine kaplanan bronz plakalardan biridir. 6 şualı olan tekerleğin diğer bütün detayları belirtilmiştir.

b) *Saray mutfak döküntüsü*: 1971 kazısı sezonunda etraflı bir şekilde incelenen bu kesimde önemli sonuçlara varıldı. Geniş döküntü tabakasının ortasından anakayaya kadar inen ve genişliği 4.00 m., derinliği ise 5.25 m. yi bulan bir kesit alınmış

ve bu alan ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Bu incelemeler sonucu, döküntü tabakasının, üstten itibaren 4 ana tabaka (I, II, III, IV) ihtiva ettiği anlaşılmıştır. Esaslı bir yangının izlerini taşıyan II. ve IV. tabakaların istilâcılara ait tahrip tabakaları olması gerekmektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere, kale, evvelki raporlarımızda da detaylı şekilde belirttiğimiz gibi, biri ikinci iskândan hemen sonra olmak üzere iki defa tahribe uğramış olmalıdır. II. ve IV. tabakalar arasındaki III. tabaka birinci istilâyı takiben yapılan kısa süreli ikinci iskânı göstermektedir. III. ve en alttaki IV. tabaka arasında 3 insana ait kemikler bulunmuştur ki, bu parçalar kalenin insafsızca tahrip edildiğini gösteren en emin belgeler olarak karşımıza çıkar. Bunlardan ilk ikisi, biri yetişkine, diğeri ise muhtemelen küçük bir çocuğa ait çene kemikleridir. Üçüncüsü tam durumda bir iskelettir ki, durumu bakımından da insanı hayrete düşürecek bir vaziyette *in-situ* durumda ele geçirilmiştir. Ellerin yüzüne kapamış olarak görülen bu iskeletin yanında hiç bir madenî savaş âleti ve zırh pulları gibi savunmaya yarıyan parçalara rastlanmamış olup, doğu-batı yönünde uzanmakta olan iskeletin batıya bakan kafatası ile omuz kemiği arasında ele geçirilen bu üç insana ait kemiklerin bir gömü ile ilgili olduğunu düşünmek yersizdir. Zira bildiğimiz üzere burası döküntü tabakasından müteşekkildir. İskeletlerin incelenmesi bizi bu konuda daha fazla aydınlatacaktır. Saray mutfak döküntüsü, her yıl olduğu gibi bu yıl da küçük buluntu bakımından çok zengin olmuştur. 2 adet baskı (taş), 1 adet baskı-silindir (taş) mühür, boncuklar, pişmemiş kilden, etrafı çivi ve hieroglif yazılı baskılı bir kil parçası, mızrak (demir), çeşitli tipte ok uçları (bronz), minik küpçükler, çeşitli kalitede tabaklar, üzeri bezekli ağırşaklar (taş) dikkati çeken buluntulardır.

Ayrıca bu yıl karayolları ekipleri tarafından yapılan yol yapımı çalışmaları sırasında Hakkâri-Gürpınar yolu üzerinde, Koyunyatağı adlı köyün yakınındaki tepeden, makineler tarafından toprak çekilmesi sırasında, iyi bir işçilik gösteren büyük kalker bloklar ve birtakım temellerin meydana çıkarılması üzerine bu alanda iki gün süren kısa bir araştırma yapıldı ve bu tepenin 1970 yılında Çermik adlı mevkide bulunan yapı gibi müstakil bir Urartu sivil yerleşmesi olduğu tespit edildi. Bu kısa çalışmalar sırasında, muhtemelen bir sulama tesisatına ait kehrizlerin varlığı meydana çıkarıldı. Açıkta kalarak tahrip olmasına engel olmak için, bu buluntu kompleksinin üzeri, ileride tekrardan ele alınmak üzere örtülmüştür*.

PROF. DR. AFİF ERZEN

8 — Acmhöyük'te 1971 Yılı Çalışmaları :

Kurumumuz, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü ve Ankara Üniversitesi adına yürütülmekte olan Acmhöyük kazılarında, üyelerimizden Prof. Dr. Nimet Özgüç'ün başkanlığındaki heyet tarafından 1 Temmuz - 30 Ağustos 1971 tarihle-

* Yol yapımı çalışmaları sırasında bir raslantı sonucu meydana çıkarılan bu yeri tarafımıza anında duyuran Çavuştepe kalesi harabe bekçisi Mehmet Kuşman'a ve bütün Çavuştepe köylülerine, ayrıca muhafaza tertibatı alarak, çalıştığımız sürece bu mahalli kontrol altında bulunduran Gürpınar Jandarma kumandanı Teğmen Ahmet Arın'a dolayısıyla teşekkürü bir borç biliriz.

rinde devam edilmiştir. Bu mevsim kazı heyeti, Prof. Dr. Kemal Balkan (Filolog), Gürkan Toklu (Arkeolog), Asistan Uğur Silistreli (Arkeolog), Doğu Mermerci (Arkeolog), Aliye Öztan (Arkeolog), Mine Timur (Arkeolog), Cengiz Erol (Tekniker), Salâhattin Öztartan (Fotoğraf)'dan kurulu idi.

Kazılar üç alanda yürütülmüştür :

1 - Sarıkaya:

1966 yılındanberi kazısına devam ettiğimiz bu sahada, TA-U/45; RA-YA/44; PA-OA/41-42 ve MA-NA/47 plan karelerde, yani yanmış sarayın güney, doğu, kuzey ve kuzey-batı yönlerinde çalışıldı. Bütün yönlerde yapının taban seviyesine kadar inildi. Yanmış sarayın bu yıl temizlenen kısımlarının üzerinde de onun bazan duvarlarını, bazan da kesif şekilde cürüflaşmış enkazını temel olarak kullanan Hellenistik yapı katı mevcuttu. Helenistik yapılar, sarayın doğu ve kuzeydoğusunda sağlam zemin bulmak için çok derinlere inmiş, tabanın ve duvarlarının tahribine sebep olmuştur. Sağlam planlarını tespit edemediğimiz Helenistik yapılardan bol miktarda seramik derledik.

Sarıkaya'nın ikinci yapı katını temsil eden yanmış sarayın kuzey koridorunun ve "Bulle odası"nın kazısı tamamlandığı gibi, doğu avlusunun da sağlam kalan kısımları açığa çıkarıldı. Bulle odasında bulunan Assur ve Suriyeli kırallara ait (Şamşi-Adad, İahdunlim'in oğlu veya kızı) mühür baskılarını taşıyan bullelerin yardımı ile M.Ö. 18. yüzyıla aidiyeti kesinleşen ve Anadolu'nun bu devirde en sağlam korunmuş yapısını teşkil eden sarayın esas kısmının kazısı tamamlanmış, onu üç taraftan çeviren avlunun büyük kısmı da açığa çıkarılmıştır. Binanın esas girişi kuzeyindedir. Bu kapıya açılan kuzey koridorunun doğu ucunda bu mevsim tespit ettiğimiz kapı, saraya çeşitli yönlerden girildiğini göstermektedir. Achemhöyük sarayının en şayanı dikkat özelliği, bir defada planlanmış olmasıdır. Binanın güney tarafı höyüğün kenarına kadar uzanmış olup, ovaya ve eteklerdeki şehre nazır bir durumdadır. Doğu, kuzey ve batı kısımlarının ise birbirine eşit olmayan mesafelerdeki taş kaidelere ve kömürleşmiş direk kalıntılarına göre revaklı bir avlu ile çevrilmiş olduğunu tahmin etmekteyiz. Bu kısımlardan temizlenen enkaz, esas yapıya bakınca çok zayıftır, fakat tabanları odalarındakinden farksızdır. Tahrip sahası da dikkate alınır, Achemhöyük yanmış sarayının en az altmış odalı monümantal bir yapı olduğu anlaşılır. Bina, çağdaş resmî yapılara bakılınca, çok sayıda eser de vermiştir. Bol miktarda bulunan çivi yazılı ve yazısız mühür baskılı bulleler, fildişi eserler, tabii kristal ve obsidien vazolar, taş kaplar, bakır külçeler, dört tekerlekli tunç araba, silâhlar, altın eşya, elbise parçaları, kapaklı vazolar, çanaklar, küpler saray eşyasının çeşidi hakkında değerli bilgiler sağlamamıza yardım etti. Achemhöyükle sıkı münasebetini tespit ettiğimiz Mari sarayı'nda raslanan mutfaklar, banyo daireleri, dersaneler gibi bölmeler Sarıkaya sarayında bulunmamıştır. Bu tür bölmelerin sarayımızda da var olduğunu, ve bilhassa mutfak ve onunla ilgili eşyanın avlunun karşı tarafında bulunacağını ümit etmekteyiz.

Achemhöyük sarayının Kaniş'deki çağdaşının Warşama'nın sarayı olduğu her iki sarayda yapılan son araştırmalarda kesinlikle öğrenilmiştir.

2 – Hatipler Tepesi:

Bu tepe, höyüğün kuzey-batı kısmındadır. Hatipler Tepesinin en yüksek noktasının batısına raslıyan ve köylüler tarafından toprak almak üzere açılan büyük çukurda, 1969 yılında bir sondaj yapmış, küple dolu bir odaya raslamıştık. Bu yıl bu alanda geniş çapta kazıya başladık. Burada modern mezarlık yanmış bir eski binanın üstünde kurulmuştur. Mezarlar bazı duvarların tahribine sebep olmuşsa da, binanın ayrıntıları yanmış saraya bakınca daha iyi korunmuştur. Bugüne kadar on odasını açtık. Bunlardan beşi küplerle dolu olan erzak depolarıdır. Bu depolardan üçü kuzey-batıda, ikisi güney-batıdadır. Binanın inşa tarzı yanmış sarayın aynıdır. Yani bir sıra iri ve yassı taşdan hazırlanan temel üzerinde kısa ağaçlar, traversler şeklinde sıralanmış, dikmeler, traversler üzerine atılan ufki hatıllarla, köşe direklerine bağlanmıştır. Meydana gelen çerçevenin içi kerpiçle örülmüştür. Binanın geçirdiği şiddetli yangın sebebiyle, kesif cüruf kitleleri meydana gelmiştir. Odalarda bulunan kapaklı vazolar ve kapakları, ve bunlardan daha önemli olarak sarayda bulunan mühür baskılarının aynı taşıyan bulleler, bu resmî yapıyı da M.Ö. 18. yüzyıla tarihlememizi mümkün kılmıştır. Büyük bir ihtimalle Hatipler Tepesindeki yapı sarayın depolarıdır.

3 – Höyüğün güneyinde resmî olmıyan yapıların bulunduğunu tahmin ettimiz alanda ilk araştırmalara başladık. Burada da ilk yapı katının Sarıkaya'daki yanmış sarayla çağdaş olduğunu gördük. Yangınla tahrip edilmiş olan bu özel yapılarda taş ve ağaç çok az miktarda kullanılmıştır. Bu sebeple yapılara ait duvarlardan ancak izler korunmuştur. Taban seviyesinde toplanan çanak çömlek Kanış Karumunun Ib katında bulunanlara benzemektedir. Siyah bir bulleye basılmış olan bir damga mühür aynı yanmış Sarayda bulunmuştur. Tabanda ele geçirilen madenî eserler, bu bölgenin de saray olduğu gibi, maden bakımından zenginliğine işaret etmektedir.

NİMET ÖZGÜÇ

TÜRK TARİH KURUMU BASİMEVİ'NİN 1971
ÇALIŞMA RAPORU

Basımevimiz bu yıl, her yıldan daha yoğun bir çalışma evresini tamamlamıştır. Basımevimiz bu yıl geçen yıldan 1.525.472,47 Lira fazlasıyla 8.676.369,82 Liralık işçilik cirosu yapmıştır. Artış oranı % 21.33 dür.

Brüt gelir artışına mukabil, giderlerimizde de önemli artışlar olmuştur. Gider toplamımızın incelenmesinden de anlaşılacağı gibi, üç ana bölümde topladığımız bu masraflar geçen yıla nazaran şöyle gerçekleşmiştir:

	1970	1971	Artan miktar	Artış oranı
Amortisman	565.928,07	815.995,40	250.067,33	% 44.19
Personel	3.833.159,66	4.474.964,66	641.805,00	% 16.74
İşletme Giderleri	1.640.108,72	2.089.293,48	449.184,76	% 27.39
Kâr	1.111.700,90	1.296.116,28		% 16.59

Görüldüğü gibi giderlerde önemli artışlar olmuştur. Bunun nedenlerini şöyle özetleyebiliriz:

a) *Amortisman*: Bu bölümdeki artış, yıl içerisinde kapasiteye katılan Web Ofset ve Linofilm makinelerinin amortismanları ve Maliye Bakanlığınca 1971 yılı son ayında yapılan değişikliğe uyularak amortisman oranlarının yükseltilmesi dolayısıyla bu yıl 250.067,33 Lira daha fazla amortisman ayrılmasından ileri gelmiştir.

b) *Personel Giderleri*: Yıl içerisinde yapılan ücret ayarlamaları, emekli olan işçilerimize verilen tazminatlar, yeniden kurulan Web Ofset ve Linofilm bölümleri dolayısıyla ihdas edilen kadro nedeniyle, personel giderlerinde 641.805,00 Liralık bir artış olmuştur.

Nisan 1971 de biten toplu sözleşmenin yerine yeniden yapılan sözleşme ancak Şubat 1972 ayında imzalandığından Nisan-Aralık 1971 aylarına ait sözleşme zamları 1971 içinde ödenmeyip 1972 hesaplarına girmiştir. Bu bakımdan, bu bölümde 1972 yılı hesaplarına önemli bir sıçrama olacaktır.

c) *İşletme Giderleri*: Gerek işletme malzemesi fiyatlarındaki, gerekse geçen yıla oranla cirodaki artışın doğal sonucu olarak bu bölümde 449.184,76 Liralık fazla gider olmuştur.

d) Yukarıdaki üç bölümde belirtilen giderlerin toplamı geçen yıla oranla 1.340.879,89 Lira fazla olmasına rağmen, kârımızın % 16.59 oranında 184.415,38 Lira artması memnuniyet verici bir sonuçtur.

Genel giderlerin ve kârın brüt gelire oranı şöyledir:

	1970	1971
Amortisman	% 7.9	% 9.4
Personel Giderleri	% 53.6	% 51.6
İşletme Giderleri	% 22.1	% 24.1
Kâr	% 15.6	% 14.9
	% 100.0	% 100.0

Bu tabloda oranlarda önemli bir değişiklik olmadığı, kârda binde 7 bir azalma olduğu görülmektedir.

Sermayeye oranla kârın durumu, yani verimlilik ise şöyledir:

Net Kâr	1.296.116,28
	= % 21.6
Sermaye	6.000.000,00

Bu oran, Basimevimizin işletme politikasına gayet uygun olduğundan, 1971 yılı çalışmalarını başarılı saymak gerekir.

TÜRK TARİH KURUMU BASİMEVİ YÖNETİM KURULU

DENETLEME KURULU RAPORU

TÜRK TARİH KURUMU YÜKSEK GENEL KURULUNA

Sayın Kurulunuzca bizlere verilen denetleme görevi icabı olarak Türk Tarih Kurumu ile Türk Tarih Kurumu Basımevi'nin 1971 yılı bilançoları defter kayıtları ile birlikte incelenmiş ve 1970 yılı bilançolarında yazılı kıymetlerin 1971 yılının ilgili hesaplarına devrolunduğu, yıl içerisinde yapılan harcamalar ile muamelelerin Yönetim Kurulu kararlarına ve yönetmelik hükümlerine uygun olarak yürütüldüğü tespit olunmuştur.

Kurum ve Basımevi'ne ait defter ve kayıtların muntazam, muamelât ve mevcudatı bunlara muvafık olduğunu, Yüksek Kurulunuzun tetkikine sunulan 1971 yılı bilançoları ile kâr ve zarar cetvelinin yine bu kayıt ve vesikalara dayandığını arz ve tasdik edilmesini rica ederiz.

DENETLEME KURULU

PROF. DR. MÜNİR AKTEPE
T. T. K. Üyesi

PROF. DR. FİKRET İŞILTAN
T. T. K. Üyesi

FAKİHE ÖYMEN
T. T. K. Üyesi

ESİN SANKUR
Türkiye İş Bankası
Muhasebe Müdürü

T Ü R K T A R İ H K U R U M U ' N U N 1 9 7 1 Y I L I
B İ L Â N Ç O S U

A K T İ F

KASA	298.212,63
BANKALAR	112.083,78
108.560,07 İş Bank. 6635	
3.523,71 Merkez B. 350902010	
BANKA HİSSE SENETLERİ	350.000,—
DEMİRBAŞLAR	2.465.756,48
878.118,02 Kurum	
1.557.388,96 Kitaplık	
30.249,50 Kazı	
AMBAR	4.566.242,50
BELLETEN	2.451.550,—
YAYIN VE FOTO GEREÇLERİ	147.284,05
129.475,01 Yayın Gereçleri	
17.809,04 Foto "	
TAKIM AVADANLIK	138.092,49
BORÇLULAR	362.751,11
4.874,90 Kredili satışlar	
57.072,36 Muhtelif Borçlular	
19.873,79 Kazı avansları	
3.653,— Basılmakta olan eserler	
83.727,18 Telif ve Tercüme	
4.323,10 Ciltleme masrafları	
21.070,78 İlmî Araştırma-Konferans	
38.446,56 İç Kitapçılar	
96.684,44 Dış Kitapçılar	
33.025,— Mensuplar avansı	
BASİMEVİ CARİ HESABI	8.792.025,84
BASİMEVİ SERMAYESİ	6.000.000,—
TAŞINMAZ DEĞERLER	8.717.242,79
ALACAK SENETLERİ	95.000,—
TOPLAM	<u>34.496.241,67</u>

P A S İ

GENEL VARLIKLAR	15.404.696,0
SATILACAK KURUM YAYIN- LARI	7.017.792,5—
KANUNİ KESİNTİLER	45.614,8—
9.814,73 S. Sigorta Primleri	
35.800,10 G. Vergisi	
EMANETLER	1.930,—
ALACAKLILAR	205.504,2
71.479,69 Muhtelif	
134.024,52 Dış Kitapçılar	
BELLETEN ABONELERİ	1.982,5
TEMİNATLAR	1.525,—
BANKALAR	6.303.206,6
741.779,56 İş Bank. 20184	
5.561.427,04 İş Bank. 82555	
İHTİYAT FONU	5.513.990,0

31. 12. 1971

Muhasebeci
U. Süsoy

Genel Müdür
ULUĞ İÇDEMİR

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S İ M E V İ
1971 YILI KÂR ve ZARAR TABLOSU

G İ D E R L E R

AMORTİSMANLAR	815.995,40
PERSONEL GİDERLERİ	4.474.964,66
Ücretler	2.927.443,68
Muv. İşçi Ücretleri	243.741,04
Fazla Mesailer	356.902,83
Tazminatlar	108.501,90
İkramiyeler	81.296,20
Sosyal Yardımlar	367.678,50
Sos. Sig. İşveren His.	389.400,51

İŞLETME GİDERLERİ 2.089.293,48

Işık	24.737,82
Kuvvet	56.915,65
Su	42.651,10
Isıtma	12.703,28
Sigorta	35.960,18
Faizler	618.829,68
Malzeme	563.068,03
Tamir Revizyon	222.762,83
Diğer Giderler	511.664,91

KÂR 1.296.116,28

8.676.369,82

G E L İ R L E R

İŞLETME GELİRLERİ	7.806.520,65
Baskı İş Gelirleri	6.957.759,01
Envanter	848.761,64
KLİŞE İŞİ GELİRLERİ	403.136,08
BIÇAK BİLEME GELİRLERİ	18.173,90
SAİR GELİRLER	377.139,48
KIRPINTI KAĞIT	71.399,71

8.676.369,82

Muhasebeci
EROL ÜSTÜN'AR

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S İ M E V İ
1 9 7 1 Y I L I B İ L Â N Ç O S U

A K T İ F

SABİT KIYMETLER 15.713.873,31

Bina 1.120.962,16
Demirbaşlar 13.323.376,15
Arsa 1.269.535,00

BAĞLANMIŞ KIYMETLER 1.184.343,02

Depozitolar 7.835,00
Geçici Aracı Hesaplar 641.892,11
Tasarruf Bonoları 9.330,00
Akreditifler 525.285,91

İŞLETME KIYMETLERİ 2.341.326,20

Ambarlar 2.341.326,20

KISA VADEDE PARAYA

ÇEVİRİLEBİLEN KIYMETLER 4.037.950,84

Müşteriler 3.076.666,46
Borçlular 723.505,08
İş Avansları 104.000,00
Emanetler 1.779,30
Senetler 132.000,00

EMRE ÂMADE KIYMETLER 80.567,86

Kasa 30.999,50
Bankalar 49.568,36

23.358.061,23

NÂZİM HESAPLAR 1.759.644,21

Teminat Mektupları 1.759.644,21

25.117.705,44

P A S İ

SERMAYE 6.000.000,

İHTİYATLAR ve FONLAR 4.308.675,

Yetiştirme fonu 185.338,04

Birikmiş Amortis. 4.123.337,06

UZUN VADELİ BORÇLAR 8.792.025,

T. Tarih Kurumu 8.792.025,84

KISA VADELİ BORÇLAR 2.961.244,

Müşteri Avansları 787.914,95

Alacaklılar 1.112.434,29

Kanunî Kesintiler 154.189,59

Emanetler 16.030,64

Senetler 260.000,00

Geçici Aracı Hesaplar 3.842,32

Bankalar 626.832,22

KÂR - ZARAR HESABI 1.296.116,2

1971 Yılı Kârı 1.296.116,28

23.358.061,2

NÂZİM HESAPLAR 1.759.644,2

Teminat Mektupları 1.759.644,21

25.117.705,4

Muhasebeci
EROL ÜSTÜN'AR

Propriétaire : LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Directeur responsable : ULUĞ İĞDEMİR

T A B L E D E S M A T I È R E S

Articles, Etudes :	Page
ALBEK, AZİZ : Les Egouts de Perge (en turc.- 17 fig.).....	289
TANSEL, FEVZİYE A. : Cinq trouvères turcs inconnus jusqu'a ce jour (en turc)	293
BÜYÜKTUĞRUL, E. AMIRAL AFİF : Un nouveau document sur la guerre turco-grecque de 1897 (en turc.- 2 photocopies).....	313
SONYEL, SELÂHİ R. : Fahrettin Paşa, défenseur de Medine, d'après les documents britanniques (en turc.- 21 photocopies).....	333
MUMCU, DOĞ. DR. AHMET : "Külliyat-ı Kavanin" (Somme des Lois.-en turc)	377
Communications :	
YAZICI, TAHSİN : La valeur, du point de vue de l'histoire de l'art, de "Menakıb Al Arifin" (en turc)	385
Bibliographie :	
MANSEL, ORD. PROF. DR. ARİF MÜFİD : Theodor Wiegand, <i>Halbmond im Letzten Viertel. Archäologische Reiseberichte = La lune dans son dernier quartier. Relations de voyage archéologique</i>	389
TUNAY, MEHMET İ. : Nezir Fıratlı. <i>İzmit şehri ve Eski eserleri Rehberi (Guide d'Izmir et de ses anciens monuments</i>	403
Information:	
Assemblée Générale de la Société Turque d'Histoire.....	405

Sur la couverture : Empreinte d'un sceau.-Lieu de découverte : Acemhöyük ;
18ième siècle avant J.-Ch.

BELLETEN

PÉRIODIQUE TRIMESTRIEL

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : XXXVI

No: 143

Juillet 1972

ANKARA — IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 7 2